

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Екі айда бір шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№1 (190),
ҚАҢТАР-АҚПАҢ
2021 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Төраға: Омарбеков Т.О. – т.ғ.д., проф.,
ҚР ҰҒА академигі (Алматы).

Орынбасарлары:

Әлімбаев Н. – ҚР МОМ директоры, т.ғ.к.,
этнолог (Алматы).

Салықбай Ә.Ж. – Журнал редакторы
(Алматы).

Мүшелері:

Қабылдинов З.Е. – т.ғ.д., проф., ҚР
БҒМ ҒК ТЭИ директоры (Алматы).

Байтанаев Б.Ө. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ
ҒК АИ директоры (Алматы).

Әбіл Е.А. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ ҒК МТИ
директоры (Нұр-Сұлтан).

Аяған Б.Ғ. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ ҒК
МТИ дир. орынбасары (Нұр-Сұлтан)

Керібаев Б.Б. – т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА
академигі (Алматы).

Қарасаев Ғ.М. – т.ғ.д., проф., Ресей ҒА
корр.-мүшесі (Нұр-Сұлтан).

Төлеубаев Ә.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы).

Жұмағұлов Қ.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы).

Uyama Tomohiko. – т.ғ.д., проф. Hokkaido
University disabled (Japan, Sapporo).

Буканова Р.Г. – т.ғ.д., проф. (Башқұрт-
стан, Уфа).

Курманов З.К. – с.ғ.д., проф. (Қырғыз-
стан, Бішкек).

Невежин В.А. – т.ғ.д., проф. (Ресей, Мәскеу).

Еңсенов Қ.А. – т.ғ.к., қауымд. проф.
(Нұр-Сұлтан).

Эксперттер тобы:

Найманбаев Б.Р. – т.ғ.д., проф. (Шымкент).

Жұмағұлов Б.С. – т.ғ.к., қауымд. проф.
(Алматы).

Асылбекова Ж.М.-А. – т.ғ.д., проф. (Алматы).

Ауанасова А.М. – т.ғ.д., проф. (Нұр-Сұлтан).

Исин А. – т.ғ.к., проф. (Семей).

Салқынбек Д. – т.ғ.к. проф. (Алматы).

Картаева Т.Е. – т.ғ.к., проф. (Алматы).

Ноғайбаева М.С. – т.ғ.к., қауымд. проф.
(Алматы).

Сәбитов Ж.М. PhD, саяс/шы (Нұр-Сұлтан).

Дүйсен С.Ж. – п.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Қалиев Ж.Н. – п.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Ерімбетова Қ.М. – т.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Үмітқалиев Ұ.Ұ. – т.ғ.к., арх/г (Нұр-Сұлтан).

Ізбасарова Ғ.Б. – т.ғ.к., доцент (Ақтөбе).

Базарбаев Қ.Қ. – PhD тарихшы (Түркістан).

Қозыбаева М.М. – PhD тарихшы (Алматы).

.....

Басуға 02.02.2021 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108 ¹/₁₆ Шартты б.т. – 5. СТР
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1380. Индекс – 75748.
Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым
саласындағы бақылау комитеті (БҒСБН)
ұсынған тізімде бар. Журнал в списке
рекомендованных НКОН МОН РК.

МАЗМҰНЫ

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ТАНЫМДЫҚ МАҚАЛАЛАР

ӘБІЛ Е., КҮЗЕМБАЙҰЛЫ А. Қазақ тарихындағы "Орта ғасыр" ұғымы.....	2
АЛДАБЕРГЕНОВА М., СЫЗДЫҚОВА Г., АЛДАБЕРГЕН М., ЖАДЫРАЕВА Г. Көшпелілер қоғамында қалалық өркениеттің орнығуы жайлы тарихи деректер	5
АЙТКЕНОВ З., АБДРАХМАНОВ Б., Академик С.Бейсембаевтың "Қайран бауыр" атты естелігі	10
ИМАНҒАЛИЕВ А., ДҮКЕНБАЕВА З. Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ізімен	14
ӘБЕНОВ Д., ӘБЕНОВА Б. Ақтөбе бекінісінің салыну тарихы	18
ҚАЛЫБАЕВА А. Өлкедегі аграрлық қатынастар кеңестік тарихнамада	21
БАУДИЯРОВА Қ., МЕЙІРМАНОВА Г. Музейлік экспозиция және қолдану аясы	26
БЕРЛІБАЕВ Б. Қоғамдағы рух сөзінің мағынасы	29
ШӘРІПОВА А. Солтүстік Қазақстанның шағын қалалары	32

ЕЛ ТАРИХЫ – ШЕТ ТІЛДЕРДЕ

МАКСУТОВА А. "Тарих-и Рашиди" как источник по истории Улуса Джучи	35
НАЙМАНБАЕВ Б., БАЙДАЛИЕВА Э., САУРАН Э. Страны Центральной Азии, как главные поставщики трудовых мигрантов на пространстве СНГ	39
ШЕРИЯЗДАНОВ Б. Местное самоуправление Казахстана и России	46
ХАБДУЛИН А., ГАЛИМОВ А. Причины возникновения межэтнических конфликтов в студенческой среде их прогнозирование и профилактика	51
ТУЛЕНБЕРГЕНОВА С. Религиозный модернизм в работах турецких ученых	54
TASILOVA N., KYLMESKANNOVA S., TOISHUBEKOVA ZH. The revival of the Kazakh statehood with Khaknazar khan	59
ТҰРСЫН А. Сарбас руының шығу тегі туралы деректер.....	63

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ

ИСИБАЕВА Е, АМАНИЯЗОВА Б. Қазіргі Қазақстандағы жер заңнамасын дамыту	65
МАРХАБА Ә., ЖЕМЕНЕЙ И., РАХМЕТУЛЛИН А. Тұраннан бастау алған қазақ тарихы	68

ОҚЫТУ. ӘДІСТЕМЕ. ТӘЖІРИБЕ.

НҰРМАНБЕТҚЫЗЫ Ж., ЖАМБАУЫЛОВА Г., ЖҰМБАЕВА К. Сана мәдениеті және Қазақстан тарихын оқытудың өзекті мәселелері	73
ҚАСЕНОВА С. Хақназар хан кезіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты	76
ИГЕНБАЕВА У. "Кейс технологиясы" арқылы қашықтан оқыту	77
БЕЙСЕКЕНОВ А. Туған жер	78
МАШЕНОВА А. Революциялық идеялардың XIX ғасырдағы Еуропаға әсері	79

FTAXP/IRSTI/MPHTI:03.20.00

Еркін ӘБІЛ¹, Аманжол КҮЗЕМБАЙҰЛЫ²,
¹т.ғ.д., профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры,
 Нұр-Сұлтан қ. Қазақстан. E-mail: yerkinabil@gmail.com:
²т.ғ.д., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
 профессоры. Қостанай қ. Қазақстан. E-mail: topai240345@mail.ru

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ «ОРТА ҒАСЫР» ҰҒЫМЫ*

Мақала тарихтану теориясындағы тарихи процестерді кезеңдеу проблемасына арналған. Әлемдік тарих ғылымындағы «Орта ғасыр» түсінігіне талдау жасалады. Авторлар қазақ тарихындағы ортағасыр кезеңінің хронологиялық шеңберін анықтайды. Қазақ тарихын кезеңдеуге бағытталған тарихшылардың пікірлерімен таныстырады. Еуропа тарихнамасынан ауысқан бұл ұғымды қазақ жеріндегі тарихи үдерісті кезеңдеу үшін пайдаланудың қажетсіз екендігін дәлелдейді.

Бүгінде тәуелсіз қазақ тарих ғылымы бөгде тарихтану дәстүрінен арылып, халқымыздың табиғатына сай тарихи терминдер мен түсініктерге зәру. Алдарыңыздағы мақала Қазақстан тарихында берік орын алған «Орта ғасыр» түсінігіне талдау жасап, оның хронологиялық шегін анықтауға арналады.

Кілт сөздер: кезеңдеу, орта ғасыр, еуропа, тарихнама, оқулық, оқу жоспары, терминдік-түсініктемелік аппарат, тарихи процес.

*Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Сібір ұлысы: Алтын Орда этносаяси жүйесіндегі Солтүстік Қазақстан және көршілес аймақтар» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Еркін АБИЛЬ¹, Аманжол КУЗЕМБАЙҰЛЫ²,
¹д.и.н, профессор, директор Института истории государства,
 Г.Нур-Султан, Казахстан. E-mail: yerkinabil@gmail.com:
²профессор, д.и.н. Костанайского регионального университета имени
 Ахмета Байтурсынова. г. Костанай, Казахстан. E-mail: topai240345@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ «СРЕДНИЙ ВЕК» В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Статья посвящена проблеме периодизации исторических процессов в теории истории. Анализируется понятие «Средневековье» в мировой исторической науке. Авторы определяют хронологические рамки средневекового периода в истории казахов. Знакомит с концепциями историков, по проблеме периодизации истории Казахстана. Они считают использование понятия «Средние века» заимствованные от европейской науки для периодизации исторического процесса на территории Казахстана.

Сейчас независимая казахстанская историческая наука избавилась от традиций зарубежной историографии и нуждается в исторических терминах и концепциях, соответствующих природе нашего народа. Предыдущая статья посвящена анализу концепции «Средние века», занимающей прочное место в истории Казахстана, и определению ее хронологических границ.

Ключевые слова: периодизация, средневековье, Европа, историография, учебник, учебный план, термин, понятийный аппарат, исторический процесс.

*Статья подготовлена в рамках научного проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан «Сибирский улус: Казахстан и сопредельные территории системе золотоордынской этнополитической системы.

Erkin ABIL¹, Amanzhol KUZEMBAYULY²,
¹doctor of historical sciences, professor, director of the Institute
 of state history, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: yerkinabil@gmail.com:
²doctor of historical sciences, professor of Kostanay
 regional university named after Akhmet Baitursynov.
 Kostanay, Kazakhstan. E-mail: topai240345@mail.ru

THE CONCEPT OF "MIDDLE AGE" IN KAZAKH HISTORY

The article is devoted to the problem of periodization of historical processes in the theory of history. The article analyzes the concept of «middle Ages» in world historical science. The authors define the chronological framework of the medieval period in the history of the Kazakhs. Introduces the concepts of historians on the problem of periodization of the history of Kazakhstan. They consider the use of the concept of «Middle ages» borrowed from European science to periodize the historical process on the territory of Kazakhstan.

Keywords: periodization, middle ages, Europe, historiography, textbook, curriculum, term, conceptual apparatus, historical process.

*The Article was prepared in the framework of the scientific project of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan "Siberian ulus: Northern Kazakhstan and adjacent territories of the Golden Horde ethno-political system.

Кіріспе. Қазақ тарих ғылымы кеңес ғылымынан бөлініп шыққандығы барлығымызға мәлім. 1917 жылғы төңкерістерге дейін қазақтың төл тарихын зерттеген түркі-қазақ тілінде жарық көрген тарихи шығармалардың бірен-саран екендігі жасырын емес. Сондықтан да қазақ тарих ғылымы марксизм-ленинизм методологиясы дәстүрінде қалыптасты. Кеңес тарих ғылымы, Еуропа ғылыми-зерттеу әдістерін толық мойындаған, орыс тарихнамасының жалғасы еді. Кеңес-орыс тарихшылары француз, неміс, итальян және ағылшын тарихи терминдерін сол күйінде немесе кейбірін орыс тіліне аударып кеңестік тарих ғылымының категориялық-түсініктемелік аппаратына кіргізді.

Деректер мен әдістер. Мақала тарихнамалық сипатта болғандықтан оның деректері осы тақырыпта жазылған Байт Х., Блок М., Ерофеев Н.А., Савельева И.М., Полетаев А.В., Ковальченко И.Д., Қозыбаев М.Қ., Кентбеков С.Қ., Сақтағанова З.Ф., Кушумбаева Ш.Р., Тойнби А.Дж. Ясперс сияқты шетелдік және қазақстандық тарихшылардың еңбектері жатады. Оларды талдау осы мақаланың келесі бөлігінде.

Тарих ғылымының өзіне тән тарихи-генетикалық, ретроспективті, синхронды және диахронды, тарихи салыстыру, тарихи типологиялық сияқты әдістері бар. Оның үстіне тарихшылар реті келсе бақылау, эксперимент, өлшеу, салыстыру, анализ, синтез, индукция, дедукция, моделдеу, абстракциялау сияқты жалпы ғылыми әдістер де пайдаланылды.

Біз мақаламызда тарихи процестерді кезеңдеуде синхронды және диахронды әдістерді пайдаландық. Әлемнің әр елдеріндегі тарихи үдерістің жалпылай және айрықша қасиеттерін тану үшін тарихи-салыстыру мен тарихи-типологиялық әдістердің көмегі тиді.

Зерттелу тарихы. Қазақ тарихын кезеңдеу арнаулы зерттеу нысанына айнала алмады. XVIII-XIX ғасырдың басында қазақ тарихына қалам тартқан П.И. Рычков, Орынбор өлкесінің тарихын жазғанда өзіне таныс мұсылман ойшылдарының пікірлерін қолдады. Қазақтану саласы бойынша үш томдық іргелі еңбек жазған кәсіби орыс тарихшысы А.И. Левшин кезеңдеу мәселесіне онша көңіл бөлмеді. XIX ғасырдың II жартысында өмір сүрген Ш.Ш.Уәлиханов, Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, XX ғасырдың басындағы А.Н. Бөкейханов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Т.Шонанұлы, А.Чулошников, С.Асфендияров кезеңдеу мәселесіне тоқталғанымен «Орта ғасыр» ұғымына ерекше түсініктеме бере алмады.

Қазақ тарихшыларының арнаулы білім алған, тарих ғылымның дамуына ерекше үлес қосқан жаңа ұрпағы қатарына жататын Е.Бекмаханов, М.Қ. Қозыбаев, З. Қинаятұлы, С.Ж. Жолдасбайұлы, Қ., М.Қойгелдиев, Б.З.Ақназаров, З.Алдамжар, Х.Әбжанов, Т.Омарбеков, А.Ф. Сақтағанова сияқты ғалымдардың еңбектерінде қазақ тарихын кезеңдеу проблемасына үлкен үлестерін қосты. Осы ретте қарағандылық тарихшы С.Қ.Кентбековтың диссертациялық зерттеуін айтпай кетуге болмайды. 1997 жылы Қазақ Университетінде қорғаған кандидаттық диссертациясы қазақ тарихын кезеңдеудің тарихнамасы мен принциптеріне арналған алғашқы да соңғы жұмыс екендігі қынжылтады.

Аталған авторлар тақырыпты ашуға елеулі үлес қосқанымен қазақ тарихының заманауи талаптарға сай қазақ тарихының кезеңдеуіне бүгінгі оқырман-ның зәру екендігі баршамазға мәлім. Әсіресе, мектеп оқушыларына арналған оқулықтар жазуда, оқу-әдістемелік құралдар дайындауда авторлар қиыншылықтарға кездесіп жатады.

Зерттеу нәтижесі. Қазақ тарихтану теориясындағы көптеген ұғымдар мен түсініктер Еуропа ғылымынан

ауысқандығы белгілі. Орыс-кеңес тарихнамасынан отау болып бөлініп шыққан қазақ тарих ғылымына, өзінің ұлттық ерекшеліктеріне сәйкес, терминдік-түсініктемелік аппаратын қалыптастыратын уақыт жеткен сияқты. Соңғы жылдары осы жолдың авторлары бірнеше мақала жариялап, ғалымдардың пікірін білуге талпыныс жасады [Кузембайұлы, 1992, 1997, 20-07, 2013, 2014, 2016].

Қазақ тарихындағы ортақ түсінікке ие болмаған термин «Орта ғасыр». Бұл ұғымға әрбір автор өз хронологиялық шеңберін береді. Авторлардың басым көпшілігі қазақ тарихының орта ғасырының бастауын біздің заманымыздың VI ғасырында іргесін қалаған Түрік қағандығынан алады. Ал енді оның аяқталу мерзімін авторлар түрліше көрсетеді. Оқулықтар мен оқу құралдардың бірінде бұл дәуірді XVI, XVI тіпті XVIII ғасырларда аяқтайды.

Бірде бір автор «Орта ғасыр» дәуірінің хронологиялық шеңберін дәлелдеп, түсіндіруге тырыспайды.

«Орта ғасыр» ұғымын Еуропа тарихнамасында XV ғасырда итальян гуманистері антика заманы мен өздері өмір сүріп жатқан уақыт аралығын белгілеу үшін қолдана бастады. Ұлы гуманист Флавио Бьондо 1453 жылы «Medium aevum» яғни «Орта ғасыр» терминін ойлап тапты [Логиш С. В.]. XV–XVI ғасырларда тарихтағы бұл дәуір әртүрлі атауларға ие болды: media tempestas (лат.– «орта уақыт»; 1469 жылдан бастап.), media antiquitas (лат.– «орта антика заманы»; 1494 жылдан medium tempus (лат.– «орта уақыт»; 1531 жылдан), saeculum medium (лат.– «орта ғасыр»; 1596 жылдан 3]. Ал енді XVII ғасырда неміс ойшылы Христофор Келлер [Форстен, 1890] бұл терминді ғылыми айналымға кіргізді. Осы күнге дейін Батыс Еуропа ғылымында орта ғасыр Рим империясының ыдырауынан басталып қайта өрлеу заманымен аяқталады (XIV–XVI). Еуропа орта ғасырының соңында әлем тарихындағы Колумбтың Американы ашуы (1492 ж.), Алманиядағы Реформацияның басталуы (1517 ж.), Константинопольді түріктердің жаулап алуы (1453 ж.) сияқты айтулы уақиғалардың болғаны белгілі. Осы күнгі тарихнамада орта ғасыр дәуірінің хронологиялық шеңбері жөнінде әртүрлі пікірлер айтылып жүр.

Әлем тарихын осылайша кезеңдеу Еуропа тарихнамасынан орыс-кеңес тарихнамасына кірді, Ал қазақ тарих ғылымы кеңес тарихының құрамдас бөлігі болғандықтан қазақ жеріндегі тарихи процесс Еуропаның тарихтану дәстүріне сәйкес қарастырылды. Осы күнге дейін Қазақстан тарихна арналып жазылған монографиялар мен оқулықтарда осындай схема пайдаланылады. Мұның өзі біз әлі еуроцентризм ықпалынан шыға алмай жүргенімізді көрсетеді.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің аясында жарық көрген Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулығымызда біз қазақ тарихын кезеңдеудің жаңа концепциясын ұсындық [Кузембайұлы. 1992.35-38-бб.]. Оқулықта алғаш рет кезеңдеу мәселесіне арнаулы тарау берілді.

Қазақ тарихының ортағасырлық дәуірі «Алғашқы империя деңгейіне көтерілген көшпенділердің жаңа мемлекетінің құрылуымен» басталады. Сол кездегі Евразия құрлығын дүр сілкіндірген Түрік қағандығы осы күнгі Еуропа, Азиядағы көп мемлекеттердің негізін қалады. Қазақстан тарихының ортағасырлық тарихын біз екі кезеңге бөлеміз. **Бірінші кезең** – біздің жыл санауымыздың V-XIII ғасырлар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде кең байтақ қазіргі қазақтың даласында

екі саяси және мәдени орталық қалыптасты. Біріншісі – Жетісу жерінде, екіншісі – Сарыарқа даласында. Жетісу жерінде пайда болған Батыс Түрік, Қарлұқ, Қарахан қағандықтары пайда болып, бұл өлкеде көшпелі-мұсылман өркениеті қалыптасты. Сарыарқа даласында Қимақ және Қыпшақ мемлекеттерінің негізі қаланды. Бір қызығы, бұл мемлекеттердің шекарасы осы күнгі Қазақстан шекарасына мүлде сәйкес келмейді. Алтай мен Карпат таулары арасындағы Ұлы даланы мекендеген түркі тайпалары төрт мемлекеттің іргетасын қалап, оның ұрпақтары осы күнгі түркі, угрофин, славян халықтарына негіз болды. Бұл жерде қыпшақ тілі билік құрған көшпелі өркениет қалыптасты. Жалпы ортағасырдағы қазақ мәдениетін бізге түркі-қыпшақ өркениеті деп атауға болады.

Ал, енді XIII ғасыр мен XV ғасырдың арасы Қазақстан мен онымен көршілес жатқан мемлекеттердің тарихында ерекше орын алатын, шоқтығы биік кезең. Алыстағы Моңғолия жерінен қазіргі қазақ даласына қоныс аударған көшпелі тайпалар мемлекеттіліктің, шаруашылықтың, мәдениеттің жаңа үлгісін жасауға қол жеткізді. Моңғол шапқыншылығының кейбір келеңсіздіктеріне қарамай ұлан-ғайыр далада көшпелі тайпалардың дәулет пен шаттыққа толы мамыражай ғұмыры басталды. Мұны қазақ тарихында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман деп атайды.

Аз ғана уақытта Шыңғыс хан ұрпақтары төрт мемлекет құрды. Бүгінгі Қазақстан деп аталатын даласы, шөлі бар, тауы бар, көлі бар, өзені бар, көк-орай шалғын шабындығы бар сайын далада Шыңғыстың екі бірдей ұлы Жошы мен Шағатайдың ұлыстары пайда болды. Тайпалар арасындағы қақтығыс, ұлыстар арасындағы соғыс, ру басшылары арасындағы тартыс аяқталып, әр тілде сөйлейтін, әр құдайға бағынатын, шаруашылығы да әртүрлі тайпалар мен ұлыстар ымыраласып, жақындасып, араласып, қыз беріп, қыз алып, құдандалас болып, сүйек жаңғыртып, туыстық жағдайда ғұмыр кешті.

Әсіресе, **Алтын Орда** мемлекетінің тарихы үлгі аралық. Бүгінгі Қазақстан мен Ресейдің территориясын қамтыған Ұлық Ұлыс мемлекеті әлемдік Ұлы державаға айналды. Жүздеген қалалар салынып, егіншілік, отырықшылық дамып, көшпелі мал шаруашылығы өзінің даму шегіне жетті. Мемлекеттің негізгі байлық көзі – сауда еді. Ресми тілі – қыпшақ тілі халықаралық дәрежеге көтеріліп, динар деп аталатын ақшасы әлемдік сауданың валютасына айналды. Кез келген өркениет сияқты Мұңғыл ұлыстары да XV ғасырдың екінші жартысында шаруашылық әрі саяси дағдарысқа ұшырады. Ұлық Ұлыс деп аталған Алтын Орда мемлекетінің шеңберінде бірнеше жас тәуелсіз мемлекеттер пайда болды. Еділ бойында Бұлғар, Қара теңіз жағасында Қырым, Орта Азияда Хорезм, шығысында Сібір, Ресейде Москва хандықтары саяси билікке ие болды. Ал енді, бүгінгі Қазақ жерінде Ноғай ордасы, Сібір хандығы, қазақ хандығы сияқты туысқан, ру-ұлыстардан тұратын тәуелсіз үш мемлекет пайда болды. Сөйтіп, қазақ тарихының ортағасырлық кезеңі осы саяси процестермен аяқталады.

Кейбір авторлар «Орта ғасырлар» терминінен мүлде бас тартты. Қазақ тарихын ғылыми негізде кезеңдеу мәселесін қолға алған ғалымдардың көшбасшысы, академик ағамыз Манаш Қабашұлы Қозыбаев болды. Ол қазақ тарихын мына төмендегіше тоғыз белеске бөледі:

1. Адам баласы қазақ сахарасында пайда болып, өмір сүрген тайпалар белесі;
2. Сақ, үйсін, қаңлы, алшын, ғұндар заманасы;
3. Түркі тектес тайпалар дәуірінен;

4. Қыпшақ белесі;
5. Моңғол үстемдігі;
6. Қазақ хандықтары: халық, ұлттық қалыптасуы;
7. Отаршылдық бұғауында;
8. Қазақ халқы кеңес империясының уысында;
9. Қазақ халқы егеменді ел болған шағында.

Академик қазақ тарихының түрік, қыпшақ, моңғол және қазақ кезеңдерін «орта ғасыр» деп атамайды [Қозыбаев 1998].

Осы мәселеге арнайы жазылған қарағандылық ғалым Салауат Кентбековтың кандидаттық диссертациясы назар аударарлық. Автор әр кезеңді анықтағанда критерийлерді кешенді түрде пайдалануды ұсынады. Диссертант жоғарыдағы ұғымды пайдаланбайды [Кентбеков: 1997].

Белгілі тарихшы Хангелді Әбжанов бұл дәуірді түріктену, исламдану және этнополитогенез (6 в. до н.э. - 15 в. терминдерін пайдаланады [Абжанов <https://e-history.kz/ru/books/library/read/24104>]

Қарап отырсаңыз осы күнге дейін қазақ тарихының ортағасырлық кезеңінің хронологиялық шеңберін шектейтін ғылыми негізделген концепция жоқ. Мұның өзі оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарда бірізділіктің болмауына әкеліп соғады. Сорақылығы сол бір типтік бағдарламада қазақ тарихының көне дәуірін он үш ғасырға созады [Жанбосинова].

Қорытынды. Жоғарыда айтылған ғылыми фактілерді синтездейтін болсақ қазақ даласындағы тарихи үдерістердің өзіне тән ерекшеліктері бар екендігіне көз жеткіземіз. Қазақ тарихы әлемдік тарихының құрамдас болғанымен оны кезеңдеуде Еуропада қалыптасқан парадигмаларға сәйкестендіруге болмайды. Осы мақаланың негізгі бөлімінде айтылған Еуропа тарихнамасындағы кезеңдеу концепцияларының негізгі таксондары (белгілері) қазақ тарихында кездеспейді. Сондықтан біз 2014 жылдың маусым айында Мемлекет тарихы институтында өткен дөңгелек үстелде біз қазақ тарихының орта ғасырын кезеңдеудің төмендегідей нұсқасын ұсындық.

Қазақ тарихындағы орта ғасыр VI ғасырда басталып XVIII ғасырдың басында аяқталады. Бұл ұзақ дәуір екіге – алғашқы және соңғы кезеңдерге бөлінеді. Алғашқысын екінші көшпенділер (түрік) империясы деп атадық. Оның өзі ғұн империясының гүлденуі (VI-VIII ғғ.); ғұн империясының ыдырауы (VIII-X ғғ.); ғұн империясынан кейінгі дәуірі (X-XII ғғ.) деп бөлінеді.

Еуропа тарихындағы орта ғасырдың соңғы кезеңіне хронологиялық жағынан қазақ тарихындағы үшінші көшпенділер (моңғол) империясы сәйкес келеді. Оны біз үш белеске бөлдік: XII ғ.–XV ғ. 20-ыншы жылдар аралығын қамтитын Жошы Ұлысының (Ұлық Ұлыс немесе Алтын Орда) құрылуы; Алтын Орданың ыдырауы, Қазақ хандығының құрылуы XV ғ. 20-ыншы жыл. XVI ғ. соңы Алтын Орда құлағаннан кейінгі дәуір. Қазақ тайпаларының қазақ хандығы айналасына топтасуы XVII ғ. басы-XVIII ғ. басы [Кузембайұлы 2014].

Егер қазақ тарихын түркі тарихтану дәстүрі бойынша кезеңдеп алсақ бұл проблемадағы евроцентризм пиғылынан құтыламыз. Еуропа тарихнамасында адамзат тарихын үш қана: индустрияға дейінгі қоғам, индустриалды қоғам, постиндустриялы қоғам деп бөледі. Мұндай кезеңдеуді қазақ тарихына пайдаланудың реті жоқ. Біздің тарихымыз бүкіл түрік халықтарына ортақ тарих. Проблеманы зерттеуде тарихи-генетикалық әдісті қолдана отырып түркі әлемінің пайда болуынан бастап бүгінгі күнімізге дейінгі тарихымызды бірлесе отырып кезеңдесе ойға қонымды пікірге қол жеткізер едік.

Мақаланың негізгі мақсаты бүкіл түркі елдеріндегі еріптестерімізді пікір-таласқа шақырамыз. Проблеманы бірлесе талдап, тарихымыздың кезеңдеу мәселесінде ортақ ойға келудің уақыты жеткен сияқты.

ӘДЕБИЕТТЕР

Абжанов Х. Периодизация истории отечества и национальной государственности как приоритетное направление разработки «Отан тарихы» // Интернет проект Qazaqstantarihy [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/books/library/read/24104>

Жанбосинова А. К содержанию типовых программ в ракурсе исторических дисциплин // Интернет проект Qazaqstantarihy [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://e-history.kz/ru/library/read/24123/?sphrase_id=19798

Қозыбаев М. Ата тарихы туралы үзік сыр. Тарих зердесі. Бірінші кітап. –Алматы: Ғылым, 1998.

Кентбеков С. Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории досоветского Казахстана: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: Алматы, 1997.

Кузембайұлы А. История дореволюционного Казахстана. Алма-Ата: Республиканский издательский кабинет по учебной и методической литературе. 1992.

Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832.

Логиш С. В. Сборник статей. Флавио Бондо // Средние века и Возрождение. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://svr-lit.ru/svr-lit/logish-sbornik-statej/flavio-bondo.htm>

Форстен Г. В. Келлер, Христофор // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890.

REFERENCES

Abzhanov, 2013 - Abzhanov H. Periodizaciya istorii otechestva i nacional'noj gosudarstvennosti kak prioritetnoye napravleniye razrabotki «Otan tarihy» [Periodization of the history of the

fatherland and national statehood as a priority area of development «Otan tarihy»] // Internet project Qazaqstan tarihy [Electronic resource]. - Access mode: <https://e-history.kz/ru/books/library/read/24104> [in Russian].

Zhanbosinova, 2013 - Zhanbosinova A. K sodержaniyu tipovykh programm v rakurse istoricheskikh disciplin [To the content of typical programs in the perspective of historical disciplines] // Internet project Qazaqstan tarihy [Electronic resource]. - Access mode: https://e-history.kz/ru/library/read/24123/?sphrase_id=19798 [in Russian].

Kozybaev, 1998 - Kozybaev M. Ata tarihy turaly yzik syr. Tarihy zerdesi. Birinshi kitap [A short story about the history of ancestors. The mind of history. The first book.]. –Almaty: Gylim, 1998 [in Kazakh].

Kentbekov, 1997 - Kentbekov S. Problemy istoriografii i osnovnye principy periodizacii istorii dosovetskogo Kazakhstana: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. [Problems of historiography and basic principles of periodization of history of pre-Soviet Kazakhstan: author's abstract of the dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences]. Almaty, 1997 [in Russian].

Kuzembajuly, 1992 - Kuzembajuly A. Istoriya dorevolucionnogo Kazakhstana [History of pre-revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata: Republican Cabinet of Publishers on Educational and Methodical Literature. 1992 [in Russian].

Levshin, 1832 - Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsačkih ord i stepej. [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisack hordes and steppes] SPb., 1832 [in Russian].

Logish, - Logish S.V. Sbornik statej. Flavio B'ondo [Collection of articles. Flavio Biondo] // Middle Ages and the Renaissance. [Electronic resource]. - Access mode: <http://svr-lit.ru/svr-lit/logish-sbornik-statej/flavio-bondo.htm> [in Russian].

Formten, 1890 - Forsten G.V. Keller, Hristofor // Enciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona: v 86 t. (82 t. i 4 dop.). [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron: 86 t. (82 t. and 4 extra)]. SPb., 1890 [in Russian].

FTAXP/IRSTI/MPHTI: 03.20.00

**М.АЛДАБЕРГЕНОВА¹, Г.СЫЗДЫКОВА²,
М.АЛДАБЕРГЕН³, Г.ЖАДЫРАЕВА⁴,**

¹ PhD, доцент м.а., E-mail: mol-nur_an@mail.ru

² ф.ғ.к., доцент, E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

³ т.ғ.к., доцент, E-mail: m.n.aldabergen@mail.ru

⁴ аға оқытушы, E-mail: gulsinay_79@mail.ru

^{1,2,3,4} Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

КӨШПЕЛІЛЕР ҚОҒАМЫНДА ҚАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТТІҢ ОРНЫҒУЫ ЖАЙЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Ортағасырлық қалалар көшпелі және отырықшы-егінші әлемдердің түйіскен жерінде, негізінен Қазақстанның шеткі аймақтарында пайда болып, дамыды. Қазақстан территориясының басым бөлігі егіншілік пен отырықшылық, қалалық мәдениет дамуына кері әсерін тигізетін аридті, қуаңшылық аумаққа жатады. Осының әсерінен тұрғылықты халықтың көпшілігі осы табиғи ортаға көпғасырлық бейімделу нәтижесінде көшпелі мал шаруашылығымен айналысты.

Ортағасырлық қалалар негізінен Қазақстанның оңтүстігінде орналасуы табиғи-климаттық және тарихи жағдайларға тікелей байланысты. Орта Азиядағыдай Қазақстанның оңтүстігінде ауа-райы жылы болады. Тұрғындар аймақтың далалық және жартылай шөлейтті жер аумақтарын суару арқылы аса құнарлы жерлерге айналдырды. Бұл жерлерде үлкенді-кішілі өзендердің көптеп саналуы халықтың осы аймақта шоғырланып тұруына, олардың егіншілікпен, бау-бақша өсірумен айналысуына жағдай жасады.

Кілт сөздер: көшпелілер қоғамы, отырықшылық, ортағасырлық қалалар, тарихи деректер, географиялық орналасуы.

Қазақ тарихы

№1 (190), қаңтар-ақпан, 2021

М.АЛДАБЕРГЕНОВА¹, Г.СЫЗДЫКОВА², М.АЛДАБЕРГЕН³, Г.ЖАДРАЕВА⁴,

¹ PhD, и.о.доцента., E-mail: mol-nur_an@mail.ru

² к.ф.н., доцент, E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

³ к.и.н., доцент, E-mail: m.n.aldabergen@mail.ru

⁴ старший преподаватель, E-mail: gulsinay_79@mail.ru

^{1,2,3,4} Южно-Казахстанский педагогический государственный университет, Шымкент, Казахстан

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О СТАНОВЛЕНИИ ГОРОДСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В КОЧЕВОМ ОБЩЕСТВЕ

Средневековые города возникали и развивались в основном на периферии Казахстана, на стыке кочевого и оседло-земледельческого миров. Большая часть территории Казахстана относится к аридной территории, что негативно сказывается на развитии земледелия и оседлости, городской культуры. Под влиянием этого большинство коренного населения занялось кочевым скотоводством в результате многовековой адаптации к этой природной среде. Расположение средневековых городов в основном на юге Казахстана напрямую зависит от природно-климатических и исторических условий. На юге Казахстана, как и в Средней Азии, будет теплая погода. Население превратило степные и полупустынные земельные территории региона в более плодородные земли путем орошения. Большое количество больших рек в этих местах способствовало консолидации населения в этом регионе, их занятию земледелием, садоводством.

Ключевые слова: кочевое общество, оседлость, средневековые города, исторические источники, географическое положение.

M.ALDABERGENOVA¹, G.SYZDYKOVA², M.ALDABERGEN³, G.ZHADRAYEVA⁴,

¹ PhD, Acting Associate Professor, E-mail: mol-nur_an@mail.ru

² PhD., Associate Professor, E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

³ PhD., Associate Professor, E-mail: m.n.aldabergen@mail.ru

⁴ senior lecturer, E-mail: gulsinay_79@mail.ru

^{1,2,3,4} South Kazakhstan Pedagogical State University, Shymkent, Kazakhstan

HISTORICAL DATA ON THE FORMATION OF URBAN CIVILIZATION IN A NOMADIC SOCIETY

Medieval cities arose and developed mainly on the periphery of Kazakhstan, at the junction of the nomadic and sedentary agricultural worlds. Most of the territory of Kazakhstan belongs to the arid territory, which negatively affects the development of agriculture and settlement, urban culture. Under the influence of this, the majority of the indigenous population engaged in nomadic cattle breeding as a result of centuries of adaptation to this natural environment.

The location of medieval cities mainly in the south of Kazakhstan directly depends on natural, climatic and historical conditions. In the south of Kazakhstan, as well as in Central Asia, the weather will be warm. The population turned the steppe and semi-desert land areas of the region into more fertile land through irrigation. A large number of large rivers in these places contributed to the consolidation of the population in this region, their occupation of agriculture, gardening.

Keywords: nomadic society, settlement, medieval cities, historical sources, geographical location.

Кіріспе. Қазақстан аумағында қала мәдениетінің ошағы саналатын қалалардың пайда болуына бірқатар алғышарттар мен себептер ықпал етті. Аймақта, әсіресе, көне суармалы егіншілік пен қалалық мәдениеттің негізгі орталығы болған Сырдария алқабының алар орны ерекше. Сырдарияның аңғары жергілікті тұрғындар үшін маңызы мен орны ерекше екенін ортағасырлық авторлар өз еңбектерінде атап өткен. Фазлаллах ибн Рузбиханның (XV-XVI ғғ.) берген мәліметтеріне назар аударсақ: «Сейхун өзені кейбір хадистерде айтылғандай, пейіштен бастау алатын төрт өзеннің бірі. Өзен Түркістан елінде үш жүз фарсахқа жуық қашықтыққа таралып, өзбектердің қыстауларының арасынан ағып өтеді де, сол елдің тұрғындары Қарақұм деп атайтын құмдарға сіңіп кетеді. Оның салаларынан тармақтала үлкен каналдар шығады және осы каналдар арқылы егістік жерлер суарылатын болған. Сол өңірдің тұрғындары «Ходжент» деп атайтын бұл өзен Түркістан қамалдарының арасынан ағып өтеді. Сейхун өзенінен бастау алатын каналдардың жағасында қорған іспеттес биік қамалдар өзен ағатын пейіштің кереметтерін көз алдымызға келтіргендей... Нұр жауған бұл елдің шөл даласы аң-құсқа толы. Далада шалғынды жайылымдардың көптігінен ақбөкендер семіз сиырларға ұқсап жүгіре алмайтын халге жеткендігі сонша, аңшылар бұл жануарлардың

ізін аңдығанда атын қатты айдауға тырыспайды да» (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани, 1970: 73-74). Ортағасырлық автор шығармасында келтірілген «Түркістан қалалары», Сырдария мен одан ағып шығатын каналдар бойында орналасқан Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қалалары жайлы айтылса керек. Географиялық орналасуы қалалардың Сыр суынан нәр алып, өсіп-дамуына орасан зор әсерін тигізген. Сондықтан да археолог К.Ақышев «Сырдария ежелгі өркениет ошағы. Ніл Египет дамуында қандай рөл атқарса, Қазақстан тарихында Сыр сондай орынға ие» (Акишев, Байпаков, 1972: 216), -дейді. Сырдария өзенінің ежелгі атауын гректер Яксарт деп атаған, бұл атау араб шапқыншылығына дейін сақталған. Ортағасырдың жазба деректерінде Сейхун, Қаңғар, Гүл-Зариун, Йыншу-оғыз деген атаулармен кездеседі (Кляшторный, 1964: 215). Сонымен қатар Сырдария өзені «Шыр» деген атау үлгісінде де кездеседі. Сырдария өзенін шығыс авторлары Чир және Чирчик (Шыр және Шыршық) деп атаған. Хафиз-и Таныш ибн Мир-Мұхаммад Бұхари «Шыр өзенін қазір Шыршық деп атайды», - деп көрсетеді (Грошев, 1985: 156). Тек XVI ғасырда ғана өзен өзінің бастапқы Сыр атауын иеленеді. Сырдарияның суы жиі арнасынан шығып тасып жақын аймақтарды басып отырды. Сырдария суы құрамында калий мен натрий тұздарының мол кезігуі

су жайылған жерлердің құнарлығын арттыра түскен.

Оңтүстік Қазақстан территориясында тарамдала ағатын көптеген тау өзендері, олардың ішіндегі су мол Бадам, Арыс және Ақсу өзендері де Талас Алатауының алдыңғы бөлігін отырықшылыққа қолайлы алқапқа айналдырған. Суармалы жерлердің құнарлығын күшейткен Арыс өзені суының да химиялық құрамының едәуір бөлігін де калий және натрий тұздары құрайды (Грошев, 1985: 15-16). Оңтүстік Қазақстан аймағында беткейлерінде көптеген өзендер мен бұлақтар аққан Қаратау өтеді.

Сырдарияның орта және төменгі ағысы өзінің географиялық орналасуына орай көне заманнан-ақ далалық көшпелілер мен Орта Азияның отырықшы алқаптар арасындағы аса маңызды тұрақты сауда және мәдени байланыстардың орны еді. Оңтүстік Қазақстанның кең байтақ жері мен Ұлы Жібек жолының тармақтары өтіп су көздері жанында орналасқан ортағасырлық қалалардың дамуына игі ықпал етті.

Ауа райы мен жеткілікті су көздері, суарудан құнарлығы артатын топырақтың болуы едәуір көлемді және тұрақты өнім беретін егіншілікпен айналысуға мүмкіндік берді. Су көздері сауда жолдарының да бағыттарын анықтайтын факторлардың бірі болды. Сонымен жайлы табиғи-географиялық және тарихи жағдайлар Оңтүстік Қазақстанның аймақтары мен алқаптарының шаруашылық, әкімшілік және сауда орталықтары болатын қалалардың негізін қалаған егіншілердің ірі қоңыстары пайда болуына мүмкіншілік туғызды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында жазба деректердегі мәліметтер және археологиялық материалдар тарихи дерек ретінде талданды. Ортағасырлық қалалардың қалыптасу тарихын мазмұндауда жазба және археологиялық мәліметтер сәйкестендіріліп, зерделенді. Мақаланың мазмұнында ортағасырлық қалалардағы отырықшы тіршілікке табиғи ортаның ықпалы тарихи деректерді талдау арқылы жан-жақты сипатталып ашылды; Ортағасырлық қалалардың қалыптасуына түрткі болған табиғи жағдайлар сараланды. Зерттеу объектісіне айналған Оңтүстік Қазақстан территориясында ортағасырлық қала мәдениетінің дамуында табиғи ортаның атқарған рөлі айқындалды. Мұндай нәтижелерге тарихи деректерден келтірілген үзінділерге ғылыми талдау жасау әдісін пайдалану арқылы қол жеткізілген.

Талдау. Зерттеу тақырыбына қатысты К.А.Ақышев, С.Жолдасбаев, В.А.Грошев, К.М.Байпақов және т.б. ғалымдардың іргелі монографиялық еңбектеріне сүйеніп тұжырымдалған. К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович, С.Жолдасбаев, М.Қожа еңбектеріне талдау жасау және жаңа деректік құжаттарды талдау арқылы қол жеткізген. Сонымен қатар ОҚКАЭ (Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы), САЭ (Сығанақ археологиялық экспедициясы) жүргізген қазба жұмыстары мен олардың қорытындылары және жақын және алыс шет елдерден аталмыш бағдарлама аясында әкелінген қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар қолжазбалар, сирек кітаптар, архивті документтер, мұрағаттар жинақ түрінде басылып шыққан басылымдарға талдау жасай отырып, қол жеткізген.

Зерттеу нәтижелері. Б.з.д. I мың жылдықтың екінші жартысында Аралға таяу аймақта Қазақстанда тұңғыш бекіністі қалалық мекендер пайда болды.

Олардың қатарында Сырдарияның көне арналарында Шірікрат, Бәбішмола, Баланды пайда болды (Байпаков, 2005:316). Сырдарияның орта ағысындағы ең көне қалашықтар қатарында б.з.б. I ғ. жататын Асаршық-Шаншар қалашығы да бар (Қожа, 2007: 91-94). Оңтүстік Қазақстандағы ең көлемді ортағасырлық қалашықтардың бірі Отырартөбенің төменгі қабаты I мыңжылдықтың ортасымен белгіленеді (Байпаков, 2005: 82). Шамамен осы уақытта, Түркістанның көне бөлігі – Ясы да осы кезеңде қалыптасты (Смагулов және басқалар, 1998: 91).

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның Түркі қағанатына кіруі көшпелілер мен отырықшы халық арасында белсенді қарым-қатынас орнатты. Сырдария өзені аңғарындағы қалалар ортағасырлық кезеңде Дешті Қыпшақ, Қазақстанның оңтүстігі мен Орта Азияның отырықшы, егінші алқаптары арасындағы сауда-саттық қатынастар да маңызды рөл атқарды. Көшпелі түркі тайпаларының Сырдария өзені аңғарында отырықшылыққа өтуі олардың қалалармен байланыстарын күшейте түсті де, уақыт өте келе түркілік қалалар да пайда болды.

Қазақ хандығы құрамына Түркістан атты тарихи аймақтың кіруі өңірдегі күрделі этникалық процесстерді және түрлі шаруашылық-мәдени типтердің арасындағы байланыстардың нығаюын жеделдетті. Деректерде қазақтардың бір бөлігі Оңтүстік Қазақстан қалаларында тұрғаны жөнінде мәліметтер кездеседі. XVI ғ. аяғына жататын Сығанақ жарлықтарының үшіншісі Сығанақты мекендеуші тұрғындардың қоғамда атқаратын қызметінен бөлек, ұлттық құрамы жайлы біршама мәлімет алуға болады. Мәселен, бұл грамота арабтарға (арабтар деп XVI ғ. бұл аймақта, кейіннен өздерін қожа деп атаған тұрғындардың бір бөлігі болуы мүмкін), түріктерге (Сығанақтың тұрғылықты халқы солай аталуы мүмкін, жаңа кезеңде олар өздерін қазақтар мен өзбектерден шыққан халықпыз деген пікірді ұстанған), қазақтарға, қарақалпақтарға бағышталып жазылғандығы айтылады (Ибрагимов және басқалар, 1969: 650).

1693 ж. Түркістан қаласына барған Теуш мергеннің есебі бойынша онда Тәуке ханмен бірге қазақтар саны еркек пен әйелдерді қосқанда 1000 адам: «казаков живет в том городе с Тевки ханом мужеска полу и женска человек с 1000» (А.Исина, 2005: 704). 1740 ж. келіссөздердің журналға жазылған нұсқасы бойынша аргындардың басшысы Нияз батыр Түркістан қаласы тұрғыны деп белгіленген (А.Исина, 2005: 125). Ұлы жүз биі Төленің Ташкент қаласында үйі болыпты, онда әйелімен екі баласы тұрыпты. Қазақтың билеуші өкілдерімен қатар қалада кедейленген қазақтарда мекен етті. 1735 ж. Ташкент пен Түркістан арасындағы қалашықтарды атай отырып, саудагер Ш.Арсланов оларда сарттар тұрады дей отырып, олардың арасында кедейленген қазақтар тұрады дейді: «между которыми и киргиз-кайсаки убогие живут» (Ерофеева, Жанаев, 2007: 516). А.И.Левшин Ұлы жүз қазақтарының қоныс географиясын атай отырып, олардың кейбірі Ташкент, Түркістан және олармен көрші елдімекендерде тұратынын көрсетеді: «некоторые живут в самых городах Ташкенте, Туркестане и соседственных с ними селениях» (Ерофеева, Жанаев, 2007а: 620). Я.П.Гавердовский мәліметтері бойынша Орта жүздің көпшілігі қазірдің өзінде Ташкент пен Қаратау маңында тұрақты ауылдар тұрғызып алған – «многие из киргизцев

средней орды заводят уже постоянные селения около гор Каратау и в Ташкенте» (Итенов, 1989: 56-62).

Түркістан цитаделіндегі археологиялық зерттеулер барысында XVI-XVII ғғ. қалада көшпелі өмір сүру салтын ұстанатын тұрғындардың болғандығын растайтын материалдар табылды. Түркістан цитаделінің оңтүстік-батыс бұрышын қазу барысында 3 киіз үйдің астыңғы бөлігін бекітетін тас қаландылар табылды. Мұндай киіз үй негіздері бұдан алдыңғы археологиялық қабаттарда табылған жоқ (Смағұлов және басқалар, 1998: 159-161). Түркістан қаласы ішіндегі киіз үйлер Қазақ Ордасына 1694 ж. сәуір-шілде айларында іс-сапармен келген Федор Скибин және Матвей Трошиндер жазған мақалаларда көрсетіледі (А.Исина, 2005: 412-417).

Каратаудың солтүстік беткейіндегі қалаларда жүргізілген қазба жұмыстарының барысында металдан жасалған оймақ табылды. Оймақ сырты жұмыс істегенде сырғып кетпес үшін жасалған терең емес нүктелермен безендірген, мұндай оймақты қазақ әйелдері теріден киім тігу кезінде қолданған. Ран және Күлтөбе қалаларына жүргізілген қазба кезінде де күнделікті қолданылатын тұрмыстық заттардың ішінде ерекше көзге түсетіні қойдың асықты жілігінен жасалған 2 дана шүмек. Шүмек аталған қала тұрғындарының қазақтар болғандығын дәлелдей түсетін тағы бір археологиялық материалдың бірегейі десе де болады, өйткені қазақта бала бесігінің құрамдас бөлігі ретінде ертеден танымал, қыз және ер балаларға арналған шүмектің жасалуында өзгешеліктер бар (Жолдасбаев, 2012: 94-95).

Созақтың қала тұрғындарын оның айналасында көшіп жүрген қазақтар жалпы атпен «сарт» деп атаған. Алайда ол шығу тегі бойынша ала-ғұла болатын. Олардың ішінде едәуір топты, қалаға тұрақты еніп кеткен түрлі қазақ руларының: ошақты, сатек, қоралас, мырза тобының өкілдері құрады (Жилина, 1982: 137-163). Қазақтардың Орта Азия қалалары мен көрші аймақтардың орталықтарында тұрғаны жөнінде де хабарлар бар. А.И.Левшиннің пікірінше қазақтардың кейбірі Хиуада, Бұқарада, Қытай иеліктерінде, Ташкентте, Қоқанда тұрады және онда өз үйлері, жерлері, баулары бар – «некоторые живут в Хиве, Бухаре, китайских владениях, Ташкенте, Коканде и имеют там свои дома, земли, сады» (Левшин, 1996: 298). Кейінгі ортағасырлық Бұқарада қазақтардың 15 үйден тұратын жеке орамы болған (Сухарева, 1976). Қазақ көшпелілерінің отырықшы болып қалада тұрақтауын Шымкенттіктер туралы XX ғ. басында айтылған мына пікір айғақтайды: «Шымкенттіктердің пікірінше олар Отырар мен Түркістаннан шыққан және олар таза сарт тобына жатпайды, олар қазақпен араласқан топқа жатады». Көзбен көргендердің айтуынша, Түркістан тұрғындары тілі мен антропологиялық белгілері бойынша далалықтардан айырмашылығы шамалы болып келген (Добромыслов, 1912: 204).

Сырдария қалалары тұрғындарының бір тобы аймақта жүрген этникалық процесстер барысында қазақ халқының құрамына кірген. Қазіргі қазақтардың құрамында өздерін қала тұрғындарының ұрпағы ретінде қарастыратын этникалық топтар бар. Олардың алдыңғы қатарында сунақ пен қожалар бар және олар қазақ тайпаларының дәстүрлі тізімінде көрсетілген (Гродеков, 1889, 298). Сыр бойы қалаларын мекендейтін сунақтар Сығанақ қаласының тұрғындарының ұрпағы болса, қазіргі таңда аталып

жүрген қожа топтары, мәселен, Отырар қожа, Аққорған қожа секілді атаулары Оңтүстік Қазақстан кейінгі ортағасырлық қала атауларымен байланысты және олардың алдында өмір сүрген орындарынан сыр шертеді. Мәселен, ортағасырлық автор Молда Мұса бен Молда Иса қожа Сайрамы өзінің «Тарих-и амнийа» атты шығармасында Сайрам қаласының халқының құрамы жайлы мынадай мәлімет келтіреді: «Сайрам халқы үш тайпаға немесе үш руға бөлінеді: қожалар руы, шах руы, әмірлер руы» (Ибрагимов және басқалар, 1969: 487).

Сонымен, Қазақ хандығы дәуірінде қазақ көшпелілердің бір бөлігі отырықшы қала халқымен ассимиляцияға түсті және керісінше қала мәдениетінің құлдырау кезеңінде отырықшы халықтың бір бөлігі жаңа жағдайға бейімделу кезінде айналасындағы далалық көшпенді қазақтар қатарына кірігіп отырды. Олардың кейбір топтары жүзге кірмейтін топтарды құрды.

Қалаға тұрақтаған қазақтар отырықшы-егінші және қолөнер тіршіліктің қыр сырларын игерді және қалалықтардың тіршілігіне белгілі дәрежеде ықпал етті. Созақ қаласындағы қазбалар көрсеткендей, XV-XVI ғғ. керамикалық ыдыстардың түрі қазақтың этнографиялық тостағандарында байқалады. Ал кейбірі Оңтүстік Қазақстанның керамикалық бұйымдарындағы ою-өрнектер қазіргі қазақ өрнектерінде де көрініс тапқан (Ерзакович, 1966: 66-69). Көшпелілердің қалалықтарға ықпалы олардың тіршілігінде көшпелілерге тән бұйымдар мен заттар қолдануында байқалады. Мысалы, киіз үй, текемет, алаша, ши қолдануында көрініс тапты. Осындай түйе жүнінен тоқылған алаша 1972 ж. Күлтөбе қаласына жүргізілген қазба барысында сыпа еденін тазалау кезінде табылған (Жолдасбаев, 2012: 30).

Қазақтардың кейінгі орта ғасырда саздан тұрақты құрылыстар салғаны жөнінде мәліметтер бар. Атаман Телятниковтың Ташкентке сапары жөніндегі мына жазбасы «Журнал похода подпоручика и атамана Телятникова в Ташкению (май 1796 г.)» бойынша «Арыс өзені бойында Ұлы жүздің үйсін бөлігінің жайлауы, оның көптеген жерлерінде шағын бекіністер тұрғызылған және жау шапқанда сол өлкенің қазақтары әйел балаларымен бірге қалашықтарға тығылып, қарсылық көрсетеді» (Ерофеева, Жанаев, 2007: 162) деген мәлімет бар. Саздан тұрақты құрылыстар салумен қоса, оңтүстік қазақтары тұрақты үйлер салып, оны кен пештермен жылытқан, тандыр пайдаланғанын археологтар дәлелдеп отыр (Жолдасбаев, 1978: 203-212).

Қорытынды. Аталмыш деректер ауа-райы қолайлы, әрі су көздері мол Қаратау қойнауы мен Сыр бойында қалалар тұрғызып, жаудан қорғанған, тұрақты тұрғын жайлар салып, егін еккен, қолөнермен айналысқан этникалық топтардың ішінде қазақтардың болғандығының бірден-бір айғағы десе де болады. Көненің көзі іспеттес ортағасырлық қалалар дамуы, олардың қалыптасуына түрткі болған географиялық ортамен тікелей байланысты. Табиғаты қатаң Оңтүстік Қазақстан жағдайында, таулардан бастау алатын маңыздылығы жоғары өзендердің бойы мен Қаратау қойнауын қазақтардың тек қыстау ретінде ғана пайдаланбай, онда тұрақты тұрғын жайлар салып, жыл бойы мекендегенін дәлелдейтін айғақтар ортағасырлық қалалардан жеткілікті табылуда. Қала тұрғындарымен ассимиляцияға түскен қазақтар қолөнермен айналысып, егін еккен, қалалар тұрғызып,

жаудан қорғанған. Қазіргі кезде әрбір қазақ отбасы пайдаланатын қолөнер бұйымдары мен тұрмыстық заттардың қазба жұмыстарының барысында қалалардан табылуы кейінгі ортағасырлық қалаларды мекендеген этникалық топтардың ішінде қазақтардың болғандығын айқындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. - Алма-Ата: Наука, 1972. - 216 с.

Байпаков К. Қазақстанның ежелгі қалалары. - Алматы, 2005. - 316 б.

Гродеков Н.Н. Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области. Юридический быт. - Ташкент, 1889. - Т.1. - 298 с.

Грошев В.Л. Ирригация Южного Казахстана в средние века. - Алма-Ата: Наука, 1985. - 156с.

Добромислов А.М. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. - Ташкент, 1912. - С.109-158.

Ерзакович Л.Б. О позднесредневековом городище Сузак // Известия АН Казахской ССР. Серия общественная. - 1966. - №3. - С. 66-69.

Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилища узбеков Южного Казахстана. Жилища народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1982. - С. 137-163.

Жолдасбаев С. Позднесредневековые города на северных склонах Каратау. - Туркестан: Туран, 2012. - 109 с.

Жолдасбаев С. Жилища казахов Южного Казахстана XV - XIX веков по данным археологии // Археологические памятники Казахстана. - Алма-Ата, 1978. - С. 203-212.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям XVIII - XIX века /Сост.И.В.Ерофеева, Б.Т. Жанаев.- Алматы: Дайк-Пресс, - 2007. - Т. 6. - 516 с.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века /Сост. И.В.Ерофеева, Б.Т.Жанаев.- Алматы: Дайк-Пресс, - 2007. - Т. 5. - 620 с.

История Казахстана в русских источниках / сост. А.Исина. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - Т. 1. - 704 с.

Итенов А.О. Фортификация позднесредневекового Туркестана. Маргулановские чтения. - Алма-Ата, 1989. - С. 56-62

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. - М.: Наука, 1964. - 215 с.

Кожа М.Б. Городище Шаншар // Свод памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области. Отрарский район. - Алматы, 2007. - С. 91-94.

Левшин А.И. Описание киргиз - казачьих, или киргиз - кайсацких орд и степей. - Алматы: Санат, 1996. - 656 с.

Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / сост. С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. - Алма-Ата: Наука, 1969. - 650 с.

Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии Средневекового Туркестана. - Алматы: Ғылым, 1998. - 232 с.

Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. - М.: Наука, 1976.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара («Записки бухарского гостя») / пер. с персидского Р.П.Джалиловой; под ред. А.К.Арендса. - М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва Наука, 1970. - С.55-167.

REFERENCES

Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. Drevniy Otrar [Ancient Otrar].- Alma-Ata: Nauka, 1972. - 216 p. [in Russian].

Baipakov K. Qazaqstannıń ejelgi qalaları [Ancient cities of Kazakhstan].- Almaty, 2005. - 316 p. [in Qazaq].

Grodekov N.N. Kirgizy i kara-kirgizy Syrdarinskoi oblasti. Iyridicheskii byt [Kirghiz and Kara-Kirghiz of the Syrdarya region. Legal life].- Tashkent, 1889. T.1. 298 p. [in Russian].

Groshev V.L. Irrigatsia Iynogo Kazakhstana v srednie veka [Irrigation of Southern Kazakhstan in the Middle Ages].- Alma-Ata: Nauka, 1985. - 156 p. [in Russian].

Dobromyslov A.M. Goroda Syr-Darinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aylie-Ata i Chimkent [Cities of Syr-Darya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata and Chimkent].- Tashkent, 1912. P.109-158 [in Russian].

Erzakovich L.B. O pozdnesrednevekovom gorodishe Syzak [About the late Medieval settlement of Suzak]// Izvestia AN Kazahskoi SSR. Seria obshestvennaya. - 1966. №3. P. 66-69 [in Russian].

Jilina A.N. Traditsionnye poselenia i jilisha yzbekov Iynogo Kazakhstana. Jilisha narodov Srednei Azii i Kazakhstan [Traditional settlements and dwellings of the Uzbeks of Southern Kazakhstan. Dwellings of the peoples of Central Asia and Kazakhstan].- M., 1982. - P. 137-163 [in Russian].

Joldasbaev S. Pozdnesrednevekovye goroda na severnykh sklonah Karatay [Late medieval cities on the northern slopes of Karatau].- Turkestan: Turan, 2012. - 109 p. [in Russian].

Joldasbaev S. Jilisha kazahov Iynogo Kazakhstana XV - XIX vekov po danym arheologii // Arheologicheskie pamiatniki Kazakhstana. [Dwellings of the Kazakhs of Southern Kazakhstan of the XV-XIX centuries according to the data of archeology].- Alma-Ata, 1978. P. 203-212 [in Russian].

Istoria Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vv. Pytevye dnevniki i sljebnye zapiski o poezdках po iynym kazahskim stepam XVIII - XIX veka/ Sost.I.V.Erofeeva, B.T. Janaev [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Travel diaries and memos about trips to the southern Kazakh steppes of the XVIII-XIX centuries].- Almaty: Daik-Pres, 2007. T. 6. 516 p. [in Russian].

Istoria Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vv. Pervye istoriko-etnograficheskie opisanja kazahskikh zemel. Pervaja polovina XIX veka/ Sost. I.V.Erofeeva, B.T.Janaev [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. First half of the nineteenth century]. - Almaty: Daik-Pres, 2007. T. 5. 620 p. [in Russian].

Istoria Kazakhstana v russkikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Russian sources] / sost. A.Isina.- Almaty: Daik-Pres, 2005. T. 1. 704 p. [in Russian].

Itenov A.O. Fortifikatsia pozdnesrednevekovogo Turkestana [The late medieval fortifications of Turkestan]. Margulanovskie chtenia.- Alma-Ata, 1989. P. 56-62 [in Russian].

Klashtorny S.G. Drevneturkskie rynicheskie pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii [Ancient Turkic runic monuments as a source for the history of Central Asia].- M.: Nauka, 1964. 215 p. [in Russian].

Koja M.B. Gorodishe Shanshar [The Settlement Shanshar] // Svod pamiatnikov istorii i kul'tury Iyno-Kazahstanskoi oblasti. Otraskii raion.- Almaty, 2007. P. 91-94 [in Russian].

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachih, ili kirgiz-kaisaskih ord i stepei [Description of Kirghiz-Cossack or Kirghiz-kaisak hordes and steppes].- Almaty: Sanat, 1996. 656 p. [in Russian].

Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (izvlechenia iz persidskikh i turkskikh sochinenii) [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVII centuries (Extracts from Persian and Turkic works)] /sost. S.K.Ibragimov, N.N.Mingylov, K.A.Pishylyna, V.P.Iydin.- Alma-Ata: Nauka, 1969. 650 p. [in Russian].

Smagulov E., Grigorev F., Itenov A. Ocherki po istorii i arheologii Srednevekovogo Turkestana [Essays on the history and archaeology of Medieval Turkestan]. - Almaty: Gylm, 1998. - 232 p. [in Russian].

Suhareva O.A. Kvartalnaia obshina pozdnefeodalnogo goroda Byhary [Quarter community of the late feudal city of Bukhara]. - M.: Nauka, 1976. [in Russian].

Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Byhara ("Zapiski byharskogo gostá") [Mihman-nameh-yi Bukhara («Notes of the Bukhara guest»)]/per. s persidskogo R.P.Djalilovoi; pod red. A.K.Arendsa.- M.: Glavnaia redaksia vostochnoi literatýry izd-va Nauka, 1970. - P.55-167 [in Russian].

ҒТАХР/ IRSTI/ МРНТИ: 03.01.09, 03.20.00

Зият АЙТКЕНОВ¹, Бауыржан АБДРАХМАНОВ²,

¹ т.ғ.к., доцент, E-mail: ziyat15@mail.ru

² т.ғ.к., доцент, E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

^{1,2} Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан, Павлодар

АКАДЕМИК С.БЕЙСЕМБАЕВТЫҢ «ҚАЙРАН БАУЫР» АТТЫ ЕСТЕЛІГІ

Ұлы даланың қасиетін, онда қалған ата-баба ізі адамзаттың даму тарихына қосылар үлкен үлес екені қазір баршаға мәлім. Осыған орай, Н.Назарбаев тарихымыздағы тұлғалар рөлі мәселесіне көңіл аударған. Бүгінде жер-жерлерде тұлғалар жөнінде ірілі-уақты кітап, кітапшалар шығып, ескерткіштер қойылып жүр. Бірақ ескерткіштердің мәртебесін анықтап, олар жөнінде деректер жинап жатқан өте сирек кездеседі. Сол себептен тұлғатану ғылымын мәселесіне қатты көңіл бөлу қажет деп есептейміз. Оның әдістемелік және теориялық негіздерінің жасалуы маңызды.

Осы тұрғыда біз көрсетіп тұрған мақаламызда академик С.Бейсембаев туралы қысқаша өмір жолы мен қызметіне тоқталдық. Ал, негізі нар тарихшы С.Бейсембаевтың өзінің бауырына тау тұлға, ұлы тарихшы Е.Бекмахановқа арнаған естелігін толық нұсқасын жариялауды жөн көрдік.

Кілт сөздер: Академик, тұлға, ғылыми-зерттеу, тарихшы, тарих, қоғам, қайраткер, кеңестік.

Зият АЙТКЕНОВ¹, Бауржан АБДРАХМАНОВ²,

¹ к.и.н., доцент. E-mail: ziyat15@mail.ru

² к.и.н., доцент, E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

^{1,2} Павлодарский педагогический университет, Казахстан, Павлодар

МЕМУАРЫ АКАДЕМИКА С.БЕЙСЕМБАЕВА «ҚАЙРАН БАУЫР»

Сейчас всем известно, что на грани Великой степи оставленные в ней следы предков являются большим вкладом в историю развития человечества. В этой связи Н. Назарбаев обратил внимание на роль личностей в нашей истории. Сегодня на местах издаются крупные книги, брошюры о лицах, ставятся памятники. Но очень редко можно определить статус памятников и собрать данные о них. Поэтому мы считаем необходимым уделить большое внимание вопросам науки о личности. Важно, чтобы были разработаны его методические и теоретические основы.

В связи этой проблемы в этой статье мы кратко остановимся на жизненный путь и деятельность академика С. Бейсембаева. Но, главное мы решили опубликовать полную версию мемуара выдающего историка С. Бейсембаева, посвященную его брату великому историку Е. Бекмаханову.

Ключевые слова: Академик, личность, научно-исследовательский, историк, история, общество, деятель, советский.

Ziyat AITKENOV¹, Baurzhan ABDRAKHMANOV²,

¹ c.h.s., associate professor, E-mail: ziyat15@mail.ru

² c.h.s., associate professor, E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

^{1,2} Pavlodar pedagogical university, Kazakhstan, Pavlodar

MEMOIRS OF ACADEMICIAN S. BEISEMBAYEV «KAYRAN BAUYR»

Now everyone knows that on the verge of the Great Steppe, the traces of ancestors left in it are a great contribution to the history of human development. In this regard, N. Nazarbayev drew attention to the role of personalities in our history. Today, large books, pamphlets about people are published on the ground, and monuments are erected. But it is very rare to determine the status of monuments and collect data about them. Therefore, we consider it necessary to pay great attention to the issues of personality science. It is important that its methodological and theoretical foundations are developed. In connection with this problem, in this article we will briefly focus on the life path and activities of Academician S. Beisembayev. But, most importantly, we decided to publish the full version of the memoir of the outstanding historian S. Beisembayev, dedicated to his brother, the great historian E. Bekmakhanov.

Keywords: academician, personality, research, historian, history, society, figure, Soviet.

Кіріспе. Қазақстанда тарих ғылымының Кеңестік дәуірде қалыптасып, дамуына өз еңбектерімен, зерттеулерімен елеулі үлес қосқан ғалымдардың үлкен шоғыры өсіп шықты. Олар Отан тарихы бойынша іргелі зерттеулер жүргізіп, республикамыздың ғылымы мен мәдениетінің өркендеуіне бар күш-жігерлерін жұмсады. Осыдан-ақ, қоғамның прогреске ұмтылған талпынысын шапшаңдатуға ықпал ететін, өздерінің көргендігімен өмір сүріп отырған кезеңінің бет-бағдарын анықтайтын негізгі күш – зиялылар қауымы екендігін байқаймыз және де, зиялылар қауымының

тарихын зерттеу, олардың рөлі мен ғылымға қосқан үлесін зерделеу, кейінгі ұрпақ үшін маңызды міндет екендігін түсінеміз.

Сондықтан да болар, бүгінгі таңда Отандық тарих ғылымы еліміздің тәуелсіздігімен бірге келген терең де түбегейлі өзгерістер мен жаңаруларды басынан өткеруде. Оның ең басты көрінісі – тарих ғылымының бұрынғы кеңестік идеологиялық қыспақтан арылып, ғалымдарымыздың төл тарихты түбегейлі зерттеуге бет бұрғаны дер едік. Ұлттық тарих жалаң күйінде емес, тұтас ұлттық таным, төл рухани құндылықтар

контекстінде қарастырыла бастады. Бірақ бұдан бүгінгі таңда тарих ғылымы өзінің міндеттерін тікелей орындай бастады, қоғам дамуының қажеттіліктеріне толық жауап беруде деген ұшқары ой тумаса керек.

Материалдар мен әдістеме. Кеңестік дәуірде өмір сүрген тарихшылардың еңбектері «маркстік-лениндік» тұрғыда жазылған деген үкімді оңай шығара салуға дайын еңжарлық пен салғырттылықтың бұл мәселеге мойын бұрып, зерттеуге кедергі жасап отыр десек, асыра айтпағанымыз болар. Кеңестік дәуірде зиялылардың рөлі жасанды түрде төмендетілді, кейінгі орынға ығыстырылды. Көптеген талантты ғалымдар, өнер, мәдениет қайраткерлері репрессияға ұшырап, есімдері көпке дейін белгісіз болып келді. Қазақ ұлтының бетіне шыққан қаймағы – оқығандарын, зиялыларын, қаламгерлері мен санаткерлерін сылып алып тастап, бірнеше буынның төбесіне қорқыныш пен үрейді төндірді де тұрды. Бұл ұлт ой-санасының жетілуі мен дәстүр сабақтастығына орасан зиянын тигізді. Ұлт дамуының күретауы рухани салада «ақтандақ» беттер көбейді. Осындай қиын да, күрделі проблемалардың қатарына жеке тұлғалардың, жеке тарихшылардың қоғамдық қызметтері мен ғылыми еңбектерін зерттеу жұмыстарының жатқызылуы да орынды. Өйткені, олардың саяси-әлеуметтік көзқарастарын, қоғамдық қызметін бағалауда, қазақ тарихындағы рөлін анықтауда белгілі бір бағыт, табан тірер негіз бар. Бұл тұрғыда кешегі кеңестік империя кезінде жүргізілген бір жақты идеологияға қарамастан халқымыздың сол ғасырдың күрделі тарихын алғашқы күйінде жеткізуге тырысқан С.Асфендияров, М.Тынышбаев, Е.Бекмаханов, Ә.Марғұлан сияқты біртуар тарихшы ғалымдардың қатарында академик, тарих ғылымының докторы, профессор С.Бейсембаевтың болуы да кездейсоқтық емес. Сондықтан да көзінің тірісінде Отандық тарихтың дамуына ерекше атсалысып, халқымыздың өткеніне, болашағына шыншыл баға беру жолында талай қиындықтарға ұшыраса да өмірінің соңына дейін адал қызмет еткен ірі тұлғаның іс-әрекеті жас ұрпақтардың ой-санасынан берік орын алуы керек деп білеміз. Сондай-ақ, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу әдістер қолданылды.

Талдау. Мұрағат қорларындағы материалдармен танысу барысында Серікбай Бейсембаевтың соңына қалдырып кеткен тарихи мұраларының өте мазмұнды әрі бай екендігін байқадық. Ғалымды, әсіресе, еліміздегі мұраларды жинақтау, тарихи маңызды мәселелерді талдау, жүйелеу, орысшадан қазақ тіліне аудару арқылы халыққа насихаттау мәселесі көп толғантқан. Сондықтан да қоғамдық ғылымдар мамандарын даярлауға ерекше көңіл бөліп, оларға ғылыми басшылық жасауда және басшылық ететін ғалымдарды тағайындау ісінде С.Бейсембаевтың еңбегі зор деп білеміз. Сондай-ақ, кезінде оған және өзі басқаларға жазған хаттар ғалымның достық қатынастарға көп мән бергенін, қолынан келген көмегін ешкімнен аямаған ізгі жүректі, адамгершілігі мол, парасатты тұлға болғандығын дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері. Әрбір талантты ғалым белгілі бір кезеңде ғылымның түрлі салаларына үлес қосады. Міне, осы орайда көзінің тірісінде белгілі қоғам қайраткері, академик-ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығының лауреаты Серікбай Бейсембаевтың Қазақстан тарихының қалыптасып, дамуына қосқан өзіндік үлесі көл-көсір.

Кеңес дәуірінде тарих ғылымы тек маркстік-лениндік тұғырнамаға сәйкес зерттелген, дей тұрсақта, кеңестік кезінде тарих ғылымының Қазақстанда қалыптасып, дамуына, өркендеуіне С.Бейсембаев өз зерттеулерімен, еңбегімен, талантымен елеулі үлес қосқан.

С.Бейсембаев биік-биік лауазымдық қызметтерге көтерілді. Қазақ мемлекеттік университетінің КОКП тарихы кафедрасының меңгерушісі, университеттің оқу жұмысы жөніндегі проректоры, Қазақстан коммунистік партиясы Орталық комитетінің Ғылым және мәдениет бөлімінің меңгерушісі, Қазақ КСР Жоғары Білім министрінің орынбасары, әр жылдары (1957-1960, 1964-1979 жж.) Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтының директоры және кеңесші-ғылыми бола жүріп, Қазақстан тарихы ғылымының дамуының теориялық мәселелерін зерттеумен қатар, ғылыми-іздену жұмыстарына да басшылық жасап, бағыт-бағдар берді, көптеген тың мәселелерді көтеріп, оларды іске асырудың ұйымдастырушысы болды. Ғалымның тікелей араласуымен 60-тан астам кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалған. Солардың 20-сы С.Б.Бейсембаевтың өз шәкірттері [1].

Ол ел тарихын зерттеу ісімен шұғылданып қоймай, республикамыздың ғылымы мен мәдениетін өркендеуіне, жалпы менталитетінің өсуіне олжа салды. С.Бейсембаев қазақ халқының ұлттық тарихы мен мәдениетін ғаламдық деңгейге жеткізуді өзінің сапалы ғұмырына өзек еткен азаматтардың бірі. Ол бұл мәселені мақсат етіп қана қоймай, оны іс жүзіне асыруда білімін, тәжірибесін сарқа жұмсаған. Сондықтан да, ғалымның еңбектері бүгінгі таңда өзінің маңыздылығын жоймаған. Ол партия қызметкерінен мемлекеттік қайраткер дәрежесіне көтерілді [2].

Ғылымға кешеуілдетіп келсе де, өмірден мол тәжірибе жинақтаған салиқалы азамат қызмет баспалдақтары арқылы тез көтерілген. Және де негізгі мамандығы қоғамдық ғылымдарға, оның ішінде тарихқа сәйкес келмесе де, соғыстан кейінгі бар саналы өмірін өз халқының тарихын зерттеп, биік белестерге көтеру үшін сарп еткен патриот азаматтардың бірі болған. Түрлі қоғамдық қызметтер атқара жүріп, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ халқының патшалы Ресейдің отарлау саясаты кезеңіндегі және Кеңес үкіметі тұсындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық хал-жағдайларын тереңінен зерттеп, оның оң және теріс жақтарын саралап берген алғашқы кеңестік ғалымдардың бірі болды [3].

Академик С.Бейсембаев Ұлы Отан соғысынан кейін, нағыз машықтанған ғалымдар жұмыс істеп жүрген ғылым саласына келді. Қазіргі күн тұрғысымен салыстырса С.Бейсембаевтың ғалым-зерттеуші ретінде қалыптасуы кешірек басталды. Біріншіден, оның жоғары тарих білімінің дипломы болған жоқ. Ол кезінде Харьков кеңестік сауда институтын бітірген (1936 ж.). Әрине, бұл біліммен ол ғылыми-зерттеу партия тарихы институтын 20-жылдай басқарамын деп ойламаған болар. Екіншіден, ғылым кандидаты дәрежесін 40-жасында ғана алған. Үшіншіден, Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жанындағы партия тарихы институтының директоры болып тағайындалған кезде ол 45 жаста болатын. Оның кеудесінде тек ғана жауынгерлік ордендер мен медальдар ғана емес, сонымен қатар бейбіт өмір кезіндегі наградалар «Құрмет грамоталар», да бірсыпыра [4].

Біз С.Бейсембаевтың зерттеуі арқылы дүниеге келген еңбектерінің барлығы да бүгінгі көзқарас, бүгінгі талап-тілекке сай келеді деп айтудан аулақпыз. Отандық тарих саласында өнімді де нәтижелі зерттеулермен соңына көп мұра қалдырған Серікбай Бейсембаев кеңестік қоғамның күрделі және қарама-қайшылығы мол кезеңінде тарих ғылымына келген еді. Бұл уақыт қоғамдық өмірдің құқықтық емес әкімшіл-өміршіл биліктің еркіне бағындырылған заңсыз өктем-деспоттық режимнің қалыптасу кезеңі еді. Сондықтан аз ғана топ мемлекет тізгінін қолына ұстап, өзі қалыптастырған әкімшіл-өміршіл жүйенің басында тұрып, қоғамның дамуын өзі белгілеген жолмен жүргізді. Кезінде ол да басқа да ғалымдар сияқты «қызыл империя» саясатымен, оның бір жақты идеологиясымен санасуына тура келді. Сондықтан ол көп жағдайларды тура айтудан жалтырап, факті дерек, цифр тілімен айтуға тырысты. Оны түсінбегендер С.Бейсембаев құрғақ фактілерді үйіп, төгіп, оған талдау жасамайды деп те кінәлады. Өйткені, өткен ғасырдың 1930-1950 жылдары партиялық-өктемдік басқару мен әкімшіл-өміршіл жүйе гүлденіп, оның үстіне «Правда» газетінде жарияланған «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» мақаласы (10 сәуір 1951 жыл) мен Қазақстан КОКП VIII пленумының «О состояниях и мерах улучшения идеологической работы парторганизации республики» атты негізгі баяндамасында, оның қорытындыларында «Қазақстан тарихы мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан зерттелсін, саяси кемшіліктер жойылсын» деген ұран үстем болды. Сондықтан, кеңестік дәуірде өмір сүрген кез келген тарихшы-зерттеушінің еңбектерінің марксизм-ленинизм тұрғысынан жазылу заңдылық болды. Бұл-тарихи факт.

Академик С.Бейсембаевтың ғылыми мұрасына қысқаша тоқталып өттік, енді оның бауыры, әйгілі тарихшы ғалым Е.Бекмахановқа арнаған естелігінің толық нұсқасын жариялауды жөн көрдік.

ҚАЙРАН БАУЫР!

Міне, 1969 жылдың апрелі, бойдағы кеселдің кесірімен ауруханада жатырмын. Тағы да сол екінші терапия. Ана жылғы (май 1966 ж.) Ермұхан екеуміз жатқан терапия. Дәл Ерик (өзара осылай деп атаушы едік марқұмды) жатқан бөлменің қатарындамын.

Сол уақыттағы ауыр жағдайлардың бәрі көзге елестейді... Қатты күйзелген, қиналған, қысылған бауыр. Басын сүйеп, жанында көз жасын мөлдіретіп отырған Халима – жары. Сүйген жары. Сүйеніші. Жұрттың қаңқуына қарамай қалап алған жары.

Бауырдан мезгілсіз айырылды. Бауыр елжіреді... Өкіндік, қайғырдық, қасіреттендік. Амал не? Бұл табиғаттың заңына қарсы адам баласы әзір әлсіз.

Осы аразамыздан мезгілсіз талай жандар, ардагерлер, қайраткерлер, халқының атағын әлемге жайған ғұлама ғалымдар бірінен соң бірі кетіп жатыр... Қаныш, Мұхтар, Күләш, Мұхан, Ахмет, Төлеген, Ермұхан, Өміржан, Зейін.

Осы ардақтыларды қайтпас сапарға жөнелтіп, қоштасқанда тек Сұлтанмахмұттың:

Талай шаштар ағарар,

Талай тәнді жер алар,

Талай буын қуарар

Талай өмір суалар, –

деген зарлы-зардапты жолдары еске түседі.

Қара өлім қара жерге талайды әлі апармақ. Бірақ, қайғыратының, қиялданатының – талай сабаздар,

уақытынан ерте, өмірдегі ырзығын тауыспай, нағыз қыршын кезінде арманда кетіп жатыр.

Соның бірі – Ермұхан.

Тұрғызбай, жатқызып қойған аурухана төсегінде сұлап жатып, өткен өмірді елестетем. Ермұхан екеуміздің балалық шағымызды еске түсірем. Шалқамнан жатып осы жолдарға жол бердім.

Ермұхан менен 4-5 жас кіші. Бала күнімізден бір ауылда өстік. Төре ауылы еді. Баянның Жасыбай көлінің жағасы, Найзатас сырты. Ескіше айтқанда екеуміз екі рудан (ол – төре, мен – қозған) болсақта, ағайындығымыз да бар еді. Менің өгей әкем Бегадай Ермұханның үлкен әкесі Бегеннің інісі еді. Осы жақындық бір аласапыран кезде Ермұханның соңынан мені де жөнелткізе жаздады...

Бекмахан тек қана күн көрісі бар, жүдеу шаруа еді. Момын адам болатын. Ал Ермұханның мамасы Бәйіш өткір адам болатын. Біз ересек балалардың өзі ол кезде Ермұханға тиісуге Бәйіш ападан қатты қорқатынбыз.

Бұл жұпыны шаңырақта екі ұл: Дінше, Ермұхан, бір қыз – Қамия өсіп, жаңа талпынып келе жатқанда Бекең өте ерте қайтыс болды. Барлық ауыртпалық Бәйіш-апайдың басына түсті. Бегадай, Жармұхаммед (Сержанның әкесі, Бекмаханнның туған інісі) Қоңырбайдың (Бәйіштің ағасы) аздаған жәрдемдерін былай қойғанда, бұл алтын ана ешкімге алдырмады, талдырмады, балаларын жұртқа қалдырмады.

Әуелден Баянауыл қазақтарының оқуға құмарлығы, ынталығы ерекше болатын. Ал совет үкіметі орнағасын Дінше, Ермұхан, мен сияқты жетімдердің де оқуға қолы жете бастады.

Балалық шақтағы сәл бір қызықты жәйт еске түседі. Кіші-кірім төре ауылынан азамат соғысы бітісімен-ақ оқуға кірісе бастаған жастар аз емес. Олар көбінесе Семей, Кереку (Павлодар), Свердлов сияқты қалаларда оқитын. Оның ішінде Шамхан, Қасқатай, Тәукехановтар, Нәспен, Бидан Қоңырбаевтар, Рамазан Бегадаев, Дінше Бекмаханов тағы басқалар.

Бұлар жазда дем алуға елге келгенде, біз (Қажан, Ғаббас, Махмұт, Ермұхан, Сержан, т.б.) олардан кіші балалар мез-майрам болып қалатынбыз. Оларды үлкен қалаларда жүрген, оқымысты, құдайдай көретінбіз. Олардың европаша киіміне, ақ жағалы, мойнына шүберек байлаған көйлектеріне, судырағаны плаштарына, жылтыраған шебелеттеріне таңырқана қарап, сипап көретінбіз. Шіркін-ай біз де осылардай болар ма екенміз деп армандайтынбыз.

Олар біздің көз алдымызда орысшаға шетінен судай, әбден жетілген ағалар. Өздері өзара біз түсінбесін деп кейбір жағдайларды орысша сөйлесіп, бізден жасыратын. Біз мына түсініксіз сөздерге одан сайын құмартамыз. Оларға үйрет деп жабысамыз. Жеке-жеке сөздерді олар бізге үйрете бастады. Бұл үйрету, біздің тілегіміз бойынша, өзіміздің ойын-күлкі, қалжыңымызға керекті бірізге біріміз ат қоюдан басталды. Соның салдарынан мен «Лопухий», Ермұхан – «Курносый», Махмұт – «Нос» деп аталып кеттік.

Қазір Коммунист партиясының ұлт саясатының саясында самғап өсіп, осындай дәрежеге жеткен кезде, кейде өткен-кеткенге ой жүгіртесің, заманның талай кезеңдерін салыстырасың... Ау ескі заман болса, мен сол Ақбеттаудың Әбужүсіп болысының есігінде малшылықта қалар едім-ау дейсің.

Бұл есікте үш баласымен Бәйіш апай да қалар еді...

Мен Ермұханнан бірер жыл бұрын оқуға бардым. 1924 жылы Баянауылдың қазақ мектебінің 2-класында оқып жүрген кезім. Кішкентайымыздан Ермұхан екеуміз үйір едік. Бәйіш апай менің шешем Ықыш марқұммен сырлас-сыбайлас еді. Сондықтан болар мен Баянда оқып жүргенде Бәйіш апайдың шақыруы бойынша (біздің қыстау ол кезде Ащы бойында болатын) каникулда 15 шақырым жердегі Бекең үйіне келіп, еркелеп, тыраңдап, Ермұханмен алысып-жұлысып, жер еденге төселген қалың шөптің үстінде (ол кезде төсегіміз де сол) тасыртұсырды салып жататынбыз.

Сол кезде Ермұхан туралы есте қалған бір жағдай. Оқуға өте құмар еді. Мені үйіне бір неше каникулға шақырып, Баяннан әліппе (букварь) кітабын, қағаз-қарындаш, сия алдырып, ешбір тыныштық бермей, менен алфавитты үйреніп алып, ежелей кітап оқи бастап еді (Дінше бұл кезде Павлодар жақта оқуда болатын). Ермұхан зеректігінің арқасында Баян мектебінің екінші класына бірден түсіп, осы Сәлкен, Жұмабек, Имаш, Төлеш сияқтыларды бірден қуып жетіп, басып озған еді (мен 1926-1928 жылдар Павлодардың бастауыш мектебінде оқыдым).

1926-1930, 1930-1931 оқу жылдарында мен Семейдің промышленно-экономический техникумында оқып жүргенімде, Ермұхан Баянда оқып, орта мектепті бітіріп, Тамбовтың педагогикалық институтына кетіпті. Ол кездегі қиыншылық жылдарда, бір бірімізден көз жазып қалдық. Мен Воронеждің экономикалық институтына түсіп, 1935 жылға дейін оқып, осы жылы Харьковтің институтына көштім. Ал Ермұхан осы жылы Тамбовтан Воронеж институтына көшіпті. Сөйтіп екеуміз де Воронеждің түз-дәмін татыппыз, Россияның тарихи шаһарларының бірі Воронежде тәлім-тәрбие, білім алыптыз. Оны кейін 1937 жылы Алматыда көп жылдан кейін кездескенде білдік.

Талаптыға нұр жауар дегендей, Ермұхан талапты, талантты, өрісі кең, өрелі жан еді. Қазақ тарихшыларының ең алдыңғы сапындағы, бірінші орындағы жүлдегері еді. Докторлықты тіпті екі рет, арасы алшақ екі тақырыптан бұлжытпай қорғады-ау! Осы екі еңбекті де жазып жүрген кезінде басы-қасында болып жүрдім, қалай жазғанын көріп жүрдім. Жазғыш, ғылыми зерттеулерге қабілетті, терең ойлы, проблемаларды ғылыми қорытқыш, нағыз ғұлама ғалым еді.

Сондықтан да ол жап-жас кезінде-ақ қазақтың тарихтан бірінші докторы болды. Оны күндеушілер де, қызғанушылар да, жалған достары да, жаман пасық жолдастары да аз болған жоқ...

Әбділда айтқандайын:

Жақсының жарқылдаған жаны жомарт,

Жаманның жаны бейім дұшпандыққа,—

осылардың талайлары Ермұханға дұшпандық көрсетіп, жара салды... Ал «дос салса қанжар жоныңнан, емдеу қиын жарасын». Ермұханның ерте кетуі осы жараның да салдары болар...

Ермұхан ғылыми-зерттеу ісін өте жақсы көруші еді. Маған: «Сен осы тақты қойып қашан ғылыми қызметке көшесің»,— деуші еді. «Ау, Ерик-ау, сені мен біз коммунистерміз, партия қайда жіберсе сонда барамыз»,— деп мен стандарттық жауап бергенде. Ол: «Иә, солай-ау. Сенің денсаулығың жақсы, ғылымға да әлі үлгірерсің»,— дейтін.

Ермұханның әр саладан сауаты, өмірлік өнегесі, ынта-зар, құмарлығы болушы еді. Ол өнерді жақсы

көретін. Домбыра (солақай тартатын), гармонь, аккардион, пианино осылардың бәрін күмбірлетіп жіберетін. Менің өлең айтқанымды жақсы көруші еді. Кейде өзі қосылып, балалық шақтағы, кең жайлауда не елде байдың қозысын бағып жүргендегі айтатын өлеңдерімізді айтушы еді...

Ермұханның қызық мінезін, қулық-сұмдықсыз аңқылдаған көңілін, айтарын айтып салып қарап отыратын жарқын жүзін, оның әрі-берідесін салдық, салқамдық сегіз қырлылығын еш уақытта ұмытуға болмайды.

Біздің үймен өте дос еді. Рабиғамен қалжыңдай беретін. Оны «комиссар апай», не «сузубо партияная жеңгей» деп атайтын. Бір күні «комиссар апайына» қатты ренжіп қалыпты. Рабиға Ермұхан үйге келгенде жақсы күтпей, қазақша ет асып бермей (марқұм «бесбармақты» жақсы көруші еді) қойыпты. Осыдан кейін маған, оңашада, кәдімгідей ойын-шынын араластырып былай деді: «Сен мынау қисық аяқ, сараң қатыныңды таста. Мен өзім саған жақсы қатын тауып берем»,— дегені. Кейін оған Рабиға қайтадан ұнай қалған кезде, Ермұханның маған берген кеңесін айтып, шексілеміз қатып күлетінбіз.

Ермұхан бауырымның бейнесі, жүзі, адамгершілігі, ақылдылығы, ардагерлігі еш уақытта естен шықпас.

Май, 1969 ж. Серікбай. [5].

Қорытынды. Қазіргі заман тұрғысынан қоғамның құндылықтарына деген көзқарас қайта екселіп жатқанда С.Бейсембаевтың қызметі мен жеке басы қоғамтанушылардың сынына ұшырамаған аз ғалымдарымыздың бірі. С.Бейсембаев пен Е.Бекмаханов жеке басының мүддесінен ұлттың, халықтың мүддесін жоғары қойды.

С.Бейсембаев пен Е.Бекмахановтың артында қалған мол мұра ұрпақтардың игілігіне қызмет ете беретін байлық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- ҚРПА 811-Қ, 16-т., № 724, 58-п.
ҚРПА 811-Қ, 16-т., №98, 12-п.
ҚРПА 811-Қ, 16-т., №368, 13-п.
ҚРПА 811-Қ, 35-іс, № 18, 19-п./ 60-летие члена-корреспондента АН КазССР С.Бейсембаева. //Вестник АН КазССР, 1973, № 2, стр.55.
Объединенный ведомственный архив МОН РК л/ф. № 107 Письма С.Бейсембаева./ З.Ш.Айткенов. Академик С.Бейсембаевтың өмірі мен қоғамдық қызметі. Монография, Павлодар, 2018, 9.1 б.т. қосымша Б.

REFERENCES

- QRPA [Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan – PARK] 811-Q, 16-t, № 724, 58-p. [in Russian].
QRPA [PARK] 811-Q, 16-t, №98, 12-p. [in Russian].
QRPA [PARK] 811-Q, 16-t, №368, 13-p. [in Russian].
QRPA [PARK] 811-Q, 35-is, № 18, 19-p./ 60-letie chlenakorespondenta AN KazSSR S.Beisembayeva. [60 th anniversary of corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR S. Beisembayev]. // Vestnik AN Kazssr, 1973, № 2, str.55. [in Russian].
Obedinennyy vedomstvennyy arhiv MON RK L/f. [Joint Departmental Archive of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan] p/f. № 107 Pisma S.Beisembayeva. / Z.Sh.Aitkenov. Akademik S.Beisembayevtyñ ómiri men qogamdyq qyzmeti. [Life and social activities of Academician S. Beisembayev]. Monografia, Pavlodar, 2018, 9.1 b.t. qosymsha B. [in Kazakh].

Алмас ИМАНҒАЛИЕВ¹, Задаш ДҮКЕНБАЕВА²,
¹ докторант, E-mail: imangaliyev_historian@mail.ru
² т.ғ.д., профессор, E-mail: dukenbaevazo@mail.ru
^{1,2} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

ТҰҢҒЫШ ФАРАБИТАНУШЫ-ҒАЛЫМ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИ ІЗІМЕН («Руханият-Әбу Нәсір әл-Фараби» музейі қорының деректері негізінде)

Бұл мақалада шығыстың ортағасырлық ұлы ғұламасы әл-Фараби есімін және мұрасын Ұлы дала еліне алғаш ренессанстық сенсация жасаған мәшһүр ғалым Ақжан әл-Машанидің XX ғасырдың 50-жылдарында еліміздің оңтүстік өңіріне барған ғылыми сапары, ежелгі Оқсыз қаласы атауы және «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорындағы әл-Машанидің қаламынан туындаған еңбектері туралы баяндалған. Материалдар ретінде Түркістан облысының Шәуілдір ауданындағы аталған музей қорынан деректік құжаттар мен эпистолярлық мұралары алынды.

Ғұлама ғалым, энциклопедист, гуманист Ақжан әл-Машани – ҚР ҰҒА-ның негізін қалаушылардың бірі, әл-Фарабидің есімін және мұрасын Ұлы дала еліне алғаш қауыштырып, бабаның қазақ жерінде дүниеге келгендігін дүние жүзі ғалымдары алдында дәлелдеген бірден-бір тұлға. Зерттеу жұмысында жазба деректерді сараптау, синтез әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: Әл-Фараби, ойшыл, Ақжан әл-Машани, Отырар, Оқсыз, «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейі.

Алмас ИМАНҒАЛИЕВ¹, Задаш ДҮКЕНБАЕВА²,
¹ докторант, E-mail: imangaliyev_historian@mail.ru
² д.и.н., профессор, E-mail: dukenbaevazo@mail.ru
^{1,2} Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан.

ПО СЛЕДАМ ПЕРВОГО УЧЕНОГО-ФАРАБИВЕДА АКЖАНА АЛЬ-МАШАНИ

(На основе источников фонда музея «Духовность – Абу Насир аль-Фараби»)

В статье рассказывается об исследователе великого средневекового мыслителя Аль-Фараби, известного ученого Акжана аль-Машани, о его поездках в южный регион Казахстана в научных целях в 50-х годах XX века. Также статья повествует об истории древнего городища Оксуз и труды Аль-Машани в фонде музея «Духовность – Абу Наср Аль-Фараби». В качестве материалов были использованы документы и эпистолярное наследие из фонда музея Шаулдырского района Туркестанской области.

Ученый, энциклопедист, гуманист Акжан аль-Машани – один из основателей Национальной академии наук Республики Казахстан. Более того, он доказал ученому миру что, Аль-Фараби был родом из Казахской земли, также открыл миру роль великого ученого Абу Насра Аль-Фараби.

В исследовании использовались методы анализа и синтеза письменных данных.

Ключевые слова: Аль-Фараби, мыслитель, Акжан аль-Машани, Отрар, Оксуз, музей «Духовность – Абу Насир аль-Фараби».

Almas IMANGALIYEV¹, Zadash DUKENBAEVA²,
¹ doctoral student, E-mail: imangaliyev_historian@mail.ru
² the doctor of historical science, professor, E-mail: dukenbaevazo@mail.ru
^{1,2} Eurasian National university L.N.Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan.

FOLLOWING THE FOOT STEPS OF THE FIRST FARABIOLOGIST-SCIENTIST AKZHAN AL-MASHANI

(Based on the sources of the foundation of the museum «Spiritualit - Abu Nasir al-Farabi»)

The article tells about the researcher of the great medieval thinker Al-Farabi, the famous scientist Akzhan al-Mashani, about his trips to the southern region of Kazakhstan for scientific purposes in the 50 s of the twentieth century. The article also tells about the history of the ancient settlement of Oksuz and the work of Al-Mashani in the foundation of the museum “Spirituality - Abu Nasir Al-Farabi”. Documents and epistolary heritage from the foundation of the Shauldyr district museum of Turkestan region were used as materials.

The Scientist, encyclopedist, humanist Akzhan al-Mashani is one of the founders of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Moreover, he proved to the scientific world that Al-Farabi was originally from the Kazakh land, also discovered to the world the role of the great scientist Abu Nasir al-Farabi.

The study used methods of analysis and synthesis of written data.

Key words: Al-Farabi, thinker, Akzhan al-Mashani, Otyrar, Oksuz, museum of «Spirituality – Abu Nasir al-Farabi».

Кіріспе. Бүгінгі Рухани жаңғыруымыз – ұлтымыздың ұлт болып ұйысуының, тарихымызды сақтаудың, тұлғаларымызды танытудың, өткенімізді білудің, болашаққа бағдардың, келешекке кемел ғибратты із қалдырудың мәйегі болатын бастама. Осы орайда, Мемлекет басшысының тапсырмасымен Ұлы даланың дана тұлғасы Әл-Фарабидің мерейтойын мемлекеттік деңгейде атап өту туралы қаулысы жарық көріп, еліміздің барлық өңірлерінде онлайн форматында ғылыми конференциялар, симпозиумдар, форумдар, дөңгелек үстелдер өткізілді. Осылайша, күллі түркі әлемінің мақтанышына айналған Әбу Нәсір әл-Фараби есімі әлемдік деңгейде қайта ұлықталуда. Осы бағытта, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани ғылым жолында қарымды еңбек етіп, бірнеше сұхбаттар беріп, көптеген ғылыми мұралар арнасын жарыққа шығарды.

Ең алдымен, Ақжан әл-Машанидің ортағасырлық ойшыл есімімен және оның мұрасымен танысуына түрткі болған оқиғаларының бірі – 1943 жылы Шығыстың ғылыми мұрасын зерттеуші, бұрынғы Чехословакия Академиясының Президенті, профессор Э.Я. Кольманнның Орта Азия мен Қазақстан ғалымдарының орта ғасырлардағы ғылымға қосқан үлесі туралы баяндамасын тыңдай отырып, әл-Фараби есімін өзінің назарына алуы еді. Ал, Ақжан әл-Машанидің әл-Фарабиді тануына себеп болған екінші жағдай – қазақ халқының ұлы данасы Абай туралы ізденісі мұсылман ренессансының көрнекті өкілі әл-Фараби тұлғасын зерттеуге серпін берді (Машанов, 2007: 10).

Осылайша, Ақжан әл-Машани Ұлы даланың екі алып тұлғасын және мұраларын зерттеп-зерделеуі негізінде табиғат ғылымдары арқылы дүниенің шындығына жетуді өзіне мақсат етті. Осы орайда, 1994 жылы «Зерде» ғылыми-көпшілік журналында (№5) Ақжан әл-Машанидің «Шындық іздеген заман жетті» атты сұхбатында: «Әл-Фарабидің ұзақ ғұмырындағы іздегені – өмірдің шындығы, мәңгілік рухтың сыры. Шындық іздеген адам адаспайды, азбайды. Сол себептен мен талапты жастарға Әл-Фараби бабаңнан шындық іздеу әдісін үйрен дер едім. Тегінде адам өмірінің мазмұны сол шындықта. Шындық жоқ жерде тұрақтылық, әділет, уағда, инабат, махаббат, қанағат, рахымдық, ар-ұят, мензелдес адамгершілік категориялары жоқтың қасы», – деген еді. Осы сұхбатында Әл-Фараби бабамыздың ұстанған жолы, «шындық» атты ұғымның түсінігі мен оның маңыздылығына кеңінен тоқталады (Машанов, 1994: 2). Бұл келешек ізденуші-жас ғалымдарға ғылым жолындағы ұстанатын негізгі бағдарды анықтап көрсетті. Осылайша, Ақжан әл-Машани ортағасырлық ойшыл есімін және мирасын Ұлы дала еліне таныту және баба мұрасындағы табиғат ғылымдарын, таңбалы тастарды және аят-хадистерді сабақтастыра (Әл-Машани, 2007: 213-214), зерттеп-зерделеудің негізінде дүниенің шындығына жетуді өзіне мұрат етті.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл мақала Түркістан облысының Шәуілдір ауданындағы «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорынан алынған деректік құжаттар мен эпистолярлық мұралардан және Ақжан әл-Машани ізімен барған ізденушінің ғылыми экспедициясынан алынған материалдардан тұрады.

Сонымен қатар, ортағасырлық ойшыл әл-Фарабидің дүниеге келген өңір туралы баяндайтын еңбектері назарға алынды. Зерттеу жұмысын жүргізуде музей қорынан алған деректерді жалпы ғылыми сараптау және синтез әдістері қолданылды.

Талдау. Ортағасырлық ғұлама-ойшыл дүниеге

келген қаланың атауы мен тарихы туралы кеңестік және қазіргі кезеңдегі зерттеушілер еңбектері назарға ұсынылады.

Орыс шығыстанушысы В.В. Бартольд аталмыш қалашық туралы келесідей атап өтеді: «Из городов Фараба на левом берегу Сыр-дарьи находились Сюткенд, где были поселены принявшие ислам тюрки из гузов и карлуков, и Весидж был родиной знаменитого философа Абу Насра Аль-Фараби; крепость существовало еще в XII веке» (Бартольд, 1963: 234 б.).

Ал кеңестік кезеңдегі авторлар арасынан Ақжан әл-Машани 1970 жылы жарық көрген «Әл-Фараби» атты еңбегінде «Отырар атты қоныс басында бірнеше қыстақтардан құралған аудан аты екен. Бертін келе солардың орталық біреуі ғана Отырар-Фараб аталып, басқалары өзге атқа ие болған. Орталық Отырар – Фараб мәдени кіндігі болғанда, оның айналасындағы қыстақтар оған көмекші қызметтер атқарған болуы керек. Қыстақтардың бізге белгілі аттары мыналар: Қарауыл төбе, Қорған-Уасиж, Гауһар-ана, Алтын төбе, Арыстанбап....» деп жазған. Әл-Машани аталған еңбегінде осы қыстақтардың ішінде Уасиж қорғаны ерекше орын алатындығын және Әбу Нәсірдің әкесі көп жылдар бойы осы қыстақты басқарғандығы туралы ақпараттарымен бөліседі (Машанов, 1970: 16). Сонымен қатар, Қорған – Уасиж туралы «Ғылым Ордасы» Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы тұрған Ақжан Машанидің қолжазбасында: «Әбунәср Фарабидің туған жерін дәлденкіреп айтушылар Отырардың дәл орталық өзі емес, оның маңындағы Уазих» атты қорған еді деп келеді. Әл-Фарабидің толық есімінің ішіндегі Узлақ /Узлағ/ деп аталуы, бәлкі осы қоныс атауымен байланысты болуы да мүмкін» деп ғылыми болжам жасалған (қ. 1727, 2). Сондай-ақ, ғалымның «Әл-Фараби» атты еңбегінде ортағасырлық ойшылдың Уасижи қорғанында дүниеге келгендігін және осыған байланысты әл-Фараби есімі кейде Уасижи деп көрсетеді (Машанов, 1970: 16).

Сонымен қатар, Ақжан әл-Машани «Өгізханның қолтаңбасы» атты 16-томдында ортағасыр қалашық Оқсыз атауына қатысты «Өгіз-оксу – оксус-өгіз суағыс-өзен» деген түсініктерді ерте кездерде әрі өгіз ретінде, әрі өзен ретінде қолданыста болғандығы жөнінде атап көрсетеді. Яғни, Ақжан Машани «Оқсыз» қалашығын «оғыз» атты тайпаның атауымен және тотемдік өгізден шыққан деген ғылыми жорамал жасайды (Әл-Машани, 2010: 208).

Сонымен қатар, 1975 жылы Алматы қаласында өткен «Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока» атты тезис ретінде жарық көрген мақалалар жинағында А.Н.Нусупбеков, Б.Көмеков «Социально-этнические и культурные процессы в Южном Казахстане (VI-X вв.)» атты мақаласында Әбу Нәсір әл-Фарабидің Отырарға жақын жерде Весидж қаласында дүниеге келгендігі жөнінде атап өтсе, (Касымжанов, 1975: 6) ал, А.Ақышев және К.Байпақовтың «Материальная культура средневекового Отрара» атты ғылыми мақаласында Әл-Фарабидің туған жері Оқсыз деп көрсетілген, бұл қаланың VII-VIII ғасыр аралығында пайда болып, IX-X ғасырларда бұл тарихи өңірде қолөнершіліктің қарқынды дамығандығын айтады. Сондай-ақ, қос автордың аталған еңбегінен Оқсыз қаласы Отырар оазисінде және Қазақстанның оңтүстік өмірінде маңызды рөл атқарғандығы туралы көрсетіледі (Касымжанов, 1975: 78).

Көрнекті жазушы Д.Досжанның «Отырар: естияр балалар үшін» атты кітабында үлкенді-кішілі

қорғандары болған Отырардың ортағасыр шығыс жауһарларының мұраларында, яғни Рашид ад-диннің М. Қашқаридің, араб тарихшылары Несеви, Жүзжани, Мұхаммед Жувейнидің еңбектерінде және «Қорқыт ата» кітабы мен «Оғызнама» шығармасында аталып өтетіндігі жөнінде көрсетсе, (Досжан, 1995: 4-5.) ал автор «Жібек жолы» романында Фараб қаласы жанында Жауһар, Бесік, Оқсыз, Балтакөл, Келінтөбе, Мейрамқала, Құпиян, Қорасан үлкенді-кішілі қорғандардың бар екендігін және Әл-Фарабидің туған жері Аққорған, яғни тарихта Весидж деп көрсетеді (Досжан, 1973: 40).

Е.Қыдыр «Отырар» энциклопедиялық кітабында Оқсыз қалашығының атауына тоқтала келе, «Оксус», «Весидж» (Уасиж) деп атай келе, қала тарихына және сипаттамасына кеңірек тоқталған. (Қыдыр, 2009: 155), ал М. Қожаев «Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер» атты еңбегінде Оксус-Оқсыз атауы негізінде көне түркі тіліндегі өзен – «угуз» болуы мүмкін деген ғылыми жорамалын алға тартып, Оқсыз қаласының маңында Өгізсай, Өгізарық атты жер атаулары сақталғандығы жөнінде айтады (Қожаев, 1998: 46).

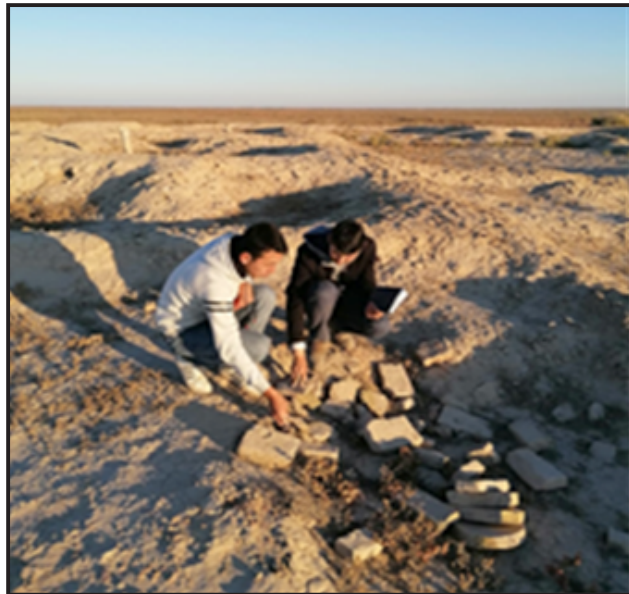
Зерттеу нәтижелері. Фарабитанушы-ғалым ортағасырлық ойшыл есімін және мирасын жинақтау мақсатында еліміздің бірнеше аймақтарына және шетелдерге сапар шегіп, хат жазып, баба мұрасын жинақтады. Осы ретте, музейдің негізін қалаушы А.Жұмашев «Ақжан Машанов – фарабитанушы» атты мақаласында әл-Машанидің 1985 жылы Отырарға келіп, «Отырар мемлекеттік археологиясы қорық-музейінің» ғылыми қызметкерлерімен болған сұхбатынан былайша үзінді келтіреді: «Мен әл-Фараби мұрасын зерттеуді қолға алғанымда, 1958 жылы Қазақстанда ұлы ойшылдың бірде-бір еңбегі болмай шықты. Содан соң қасиетті Қаратау асып Түркістандағы Әзірет Сұлтанға келдім. Одан бабамның туған жері Отырарға келіп, Арыстанбабаға түнедім. Ертеңіне жаяу-жалпы Сырдың сол жағындағы Оқсызға барып, бір уыс топырақ алып, Темірден пойызға отырып, Ташкентке, әрі Қазанға кеттім. Қазаннан әл-Фарабидің Мысырдың «Ніл» баспасынан шыққан «Ізгі қаланың тұрғындарының көзқарасы туралы» деген трактатын таптым. Екі дана екен» («Ақжан Машанов» қоры, 2001: 3).

Ақжан әл-Машани Фараби мұрасын іздестіруді еліміздің оңтүстік өңіріне сапарлаудан бастады. Осылайша, біз де ғалымның қаламынан туындаған «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегімен таныса отырып, Ақжан әл-Машани ізімен Фарабидің туған жері Түркістан облысының Отырар ауданына бардық. Осы жердегі «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің

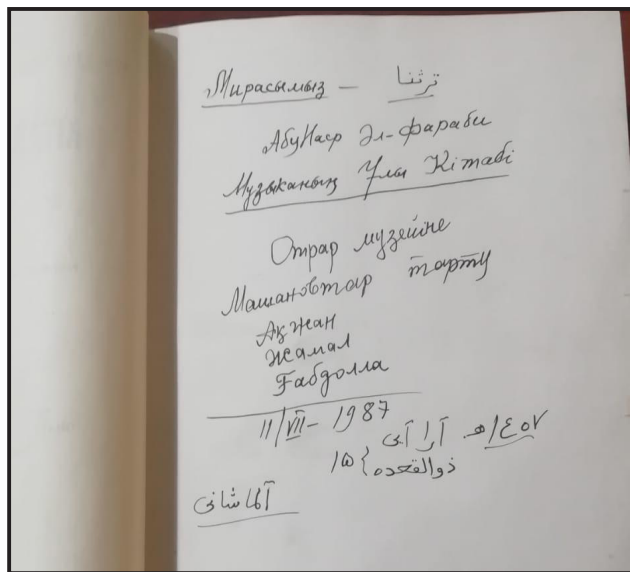
Суретте:
ізденуші
А.Иманғалиев.

қызметкерлері Ж. Әбжаппар және Б. Тұрсынбаевпен бірге Маяқұм елді мекеніндегі Оқсыз қалашығына барып, керемет көріністердің куәгерлері болдық. Оны төмендегі фотосуреттерден көруге болады.

Суретте: музейдің ғылыми қызметкері
Б. Әбжаппар және А. Иманғалиев.

Осылайша, Оқсыз төбешігінен кейін аталған музей қызметкерлерімен бірге Фараби мен Машани мұралары бар «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейіне жетіп, әл-Фараби және әл-Машанидің эпистолярлық мұралармен танысуға мүмкіндік алдық. Аталған музейдің бас қор сақтаушысы Қ.Құдабай, музей қызметкерлері Ә.Жанболат пен Б.Тұрсынбаев музей қорындағы құнды жәдігерлер мен сирек мұралар туралы кеңінен таныстырды. Атап айтсақ, 2006-2008 жылдары Қазақстандық делегаттардың Сирия сапарынан әкелінген Әбу Насыр әл-Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» атты қолжазбасы (Мысыр, 1325/1907), «Әл-Фарабидің логикасына Ибн Баджжаттың тү

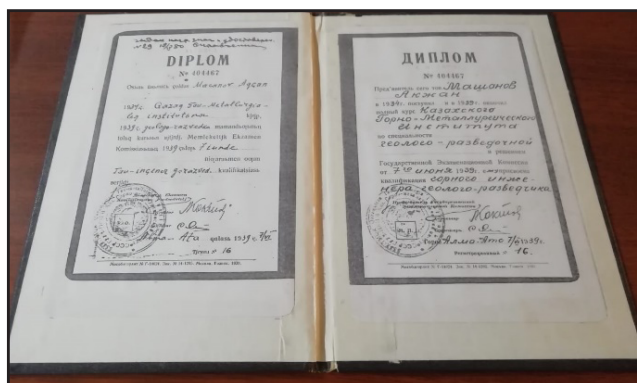

(«Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің
«Ақжан Машанов» қорынан алынды).

сіндірмелері» (арабша, 1994 ж.), әл-Фарабидің «Музыка туралы үлкен кітап» екі томдығы (арабша, Каир, 1967 ж.) ортағасырлық ойшылдың логика ғылымында қолданған терминдер кітабы (арабша, Бейрут, 1986), әл-Фарабидің «Саясат жайындағы рисала» (арабша, Дамаск, 2006), әл-Фараби туралы сыр шертетін мақалаларға толы газет-қиындылары, А.Машанов, М.Хайруллаев, А.Көбесов, Ә.Дербісәлиев, Ж.Алтаев, А.Қабылова және өзге де фарабитанушы-ғалымдардың ғылыми мұралары бар («Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорлар туралы каталог құжатынан алынды).

Сонымен қатар, «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорында сақталған Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы трактатының» 1-2 томдары бар. Аталған трактат бойынша музейдің ғылыми қызметкері Ж.Әбжаппар: «Бұл трактатты тұңғыш-фарабитанушы ғалым Ақжан әл-Машани 1969 жылдары Сирия сапарында Қазақстанға әкеліп, 1987 жылы өлкетанушы, этнограф Абдулла Жұмашевқа тапсырған» деп атап өтеді. Мұны кітаптың алғашқы бетіндегі қара сиямен қалдырған А.Машановтың қолтаңбасы мен машинкамен жазылған сөзінен көре аламыз.

Сонымен қатар, аталмыш музей қорында Ақжан әл-Машанидің атына жазылған құттықтау хаттары, фото, диплом, куәлік деректік құжаттарының көшірмелері және жеке қолданған заттары бар.

(«Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің «Ақжан Машанов» қорынан алынды)

Қорытынды. Қорытындылай келе, баба мұрасынан шындық іздеуді мақсат еткен Ақжан Машаниден алар тағылым мол. Біртуар ғалым Ақжан Жаксыбекұлы өмірдің соңына дейін халқына білім мен ғылымның, өнеге мен үлгінің нұрын шашып, таусылмайтын рухани қазына қалдырды.

Алғыс. Осы ретте, ғылыми сапар барысында қолдау көрсетіп, сирек мұралармен және қолжазбалармен жұмыс жасауға Шәуілдір ауданының «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің директоры А.Жұмашев бастаған ұжымға: музейдің бас қор сақтаушысы Қ.Құдабайға, ғылыми қызметкерлер Ж.Әбжаппар пен Б.Тұрсынбаевқа және өзге де музей қызметкерлері мен кітапханашыларына зор алғысымызды білдіреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Ал-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока: отв. ред. А. Х. Касымжанов. Тезисы докладов / АН СССР. АН КазССР. - Алма-Ата: Наука, 1975. - 115 стр.

Айтаханов Қ., Жұмашев А. Отырар жәдігерлері. «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейі мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны. – Шымкент: Шың, 2018. – 303 б.

Әл-Машани Ақжан. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2010. 15-том. Өгізханның қолтаңбасы. – 352 б.

Әл-Машани А. Табу. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007 – 296 б.

В.В. Бартольд. Сочинение. Т. I. М., 1963, стр. 234.

Досжан Д. Отырар: естияр балалар үшін. – Алматы: - Өнер, 1995. – 32 б.

Досжан Д. Жібек жолы, Роман. «Жазушы». Алматы – 1973. 272 б.

Жұмашев А. Ақжан Машанов – фарабитанушы» атты мақаланың қолжазбасы, 2001. – 66.

Көмеков. Б.Е. З.С.Ильсова. Йақұттың «Муд-жам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы – Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 245 б.

Қожа М. Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер. Түркістан: А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2006. 242 б.

Қыдыр Е. Отырар. – Астана: Фолиант, 2009. – 300 б.

Машанов А.Ж. Шындық іздеген заман жетті. // Зерде. – 1994. - №5. – 42 б.

Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

Машанов А.Ж. Әл-Фараби: тарихи-деректі кітап/ Алматы: «Жазушы» баспасы, 1970. – 244 б.

Машанов А. Әбунасір әл-Фараби. №1 / Машанов, Ақжан. – 76 б./ Қор 1727. «Ғылым Ордасы» Орталық Ғылыми кітапхананың сирек қорынан алынды.

«Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби музейінің «Ақжан Машанов» қорынан алынды.

«Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорлар туралы каталог құжатынан алынды.

REFERENCES

Al-Farabi i razvitie nauki i kultiury stran Vostoka. - отв. red. A. H. Kasymjanov. Tezisy dokladov / AN SSSR. AN KazSSR. - Alma-Ata: Nauka, 1975. - 115 str. [Al-Farabi and the development of science and culture of the countries of the East] // ed. A. Kasymzhanov. Theses of reports/Academy of Sciences of the USSR. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. - Alma-Ata: Science, 1975. - 115 p. [in Russian].

Aitahanov Q., Jumashev A.Otyrar jädigerleri. // Rýhaniyat Ábý Násir ál-Farabı myzeii. – Shymkent: «Shyń», 2018. – 303 b.[Relics of Otyrar] // «Rukhaniyat – Abu Nasir al-Farabi» museum. – Shymkent: Shyn, 2018. – 303 p. [in Kazakh].

Al-Mashani A. Kóp tomдық shygarmalar jinagy. – Almaty: «Alataý» baspasy, 2010. 15-tom.Ögizhannyńqoltańbasy. – 352 b. [The subscription of bull] // Almaty: «Alatau» publishing, 2010 – 352 p. [in Kazakh].

Al-Mashani A.Tabý. – Almaty: «Alataý» baspasy, 2007 – 296 b.[Find] // Almaty: «Alatau» publishing house, 2007 – 296 p. [in Kazakh].

V.V. Bartold. Sochinenie. t. I. M., 1963, str. 234. [Essays] // т. I. M., 1963. - 759 p. [in Russian].

Dosjan D. Otyrar: estııar balalar ıshın. Almaty: -  ner, 1995. - 32 b. [Otyrar: for children matured] // Almaty: -  ner, 1995. - 32 p. [in Kazakh].

Dosjan A. Jibekjoly. Roman. «Jazyshy». Almaty - 1973. 272 b. [The Silk road] // Almaty: - Publishing «Zhazushi», 1973 - 272 p.

Jumashev A. Aqjan Mashanov farabitanıshy» atty maqalanyń qoljazybasy. / 2001. - 6 b. [Manuscripts of article's of «Ak-zhanMashanov-farabiologist»] // 2001. - 6. / Taken from the fund of museum of «The spirituality - Abu Nasir al-Farabi».

K mekov B.E. Iliasova Z.S. laquttyń «Mı'djam  l-bııdan» (XIII g.) jagrafiyalıq jinagy - Qazaqstannyń ortagasyrlyq tarihnıyń deregi. Almaty: Qazaq  niversiteti, 2011. - 245 b. [The geographical collection of Yakut «Mujam al-Buldan» (XIII century) is a source of medieval history of Kazakhstan] // Almaty: University of Kazakh. 2011.- 256 p. [in Kazakh].

Qoja M. Ortagasyrlyq Otyrar: ańyzdar, derekter, zertteıler. T rkistan: A. Iasaıratyndagı Halyqaralyq qazaq-t rik  niversiteti, 2006. 242 b. [A Brief History of Otrar] // Turkistan. «Miras», 1998. - 64 p.

Erkin Q. Otyrar. Astana: Foliant, 2009. - 300 b. [Otyrar] // Almaty. «Foliant», 2009, - 300 p.

Mashanov A.J. Shyndıq izdegen zaman jetti. // Zerde. - 1994. - №5. - 42 b. [It's time to look for the truth]. // Zerde. - 1994. - №5. - 42 b.

Mashanov A.J.  l-Farabı j ne Abai. Almaty: Qazaqstan, 1994. - 192 b. [ l-Farabi and Abai] // Almaty: Kazakhstan, 1994. - 192 p. [in Kazakh].

Mashanov A.J.  l-Farabı: tarihi-derekti kitap. Almaty: «Jazyshy» baspasy, 1970. - 244 b. [ l-Farabi: book of historical and source] // Almaty: «Zhazushi» publishing house, 1970. - 244 p. [in Kazakh].

Mashanov A.  b n sr l-Farabı. №1/ Mashanov, Aqjan. - 76 b. / Qor 1727. «gylym Ordasy» Ortalyq gylymı kitaphananyń sirek qorynan alyndy [Abu Nasirak-Farabi] // Taken from the rare foundation of the Central Scientific library «Gylym Ordasy». №1 - 76 b. / Fund 1727.

«R haniyat -  b  N sir  l-Farabı m zeiniń «Aqjan Mashanov» qorynan alyndy. [Taken from the fund of «AkzhanMashanov» of museum of «The Spirituality - Abu Nasir al-Farabi»]. [in Kazakh].

«R haniyat -  b  N sir  l-Farabı» m zeiniń qorlar t raly katalog qujatynan alyndy. [Taken from the fund of documents catalogue of museum of «The Spirituality - Abu Nasir al-Farabi»]. [in Kazakh].

ҚАЗАҚ ЕЛІ Ж НЕ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ

FTAXP/IRSTI/MPHTI: 03.20.00

Д улет  БЕНОВ¹, Бибіг л  БЕНОВА²,

¹т.ғ.к., доцент, Қ.Ж банов атындағы Ақт бе  нірлік университеті, Ақт бе, Қазақстан. E-mail: aben_60@mail.ru

²т.ғ.к., доцент, Қ.Ж банов атындағы Ақт бе  нірлік университеті, Ақт бе, Қазақстан. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

АҚТ БЕ БЕКІНІСІНІҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ

Мақалада патша  кіметінің Ақт бе қаласын жергілікті қазақ жеріндегі  скери бекініс ретінде салу тарихы қарастырылады. «Ақ т бе» атауының шығу тарихы, алғашқы к шелерімен қоныстанушылар туралы айтылады. XIX-XX ғасырлардағы тұрғындар саны салыстырмалы түрде к рсетіліп, қала халқының  су процесін сипаттайды.  лкедегі тұңғыш білім ошақтары мен діни орталықтары (храм, мешіт) ж нінде м лімет береді. Сонымен қатар, 1867-1868 жылдардағы  кімшілік реформаға наразылық танытқан  лкедегі к терілісшілер мен оларды жазалаушы отрядтардың құрамы туралы да деректер келтіріледі. Сандық к рсеткіштер нақты дерекк здерге с йене отырып берілген. Патшалық Ресейдің  лкені отарлау саясатындағы ж ргізген шаралары - қоныстандыру,  нерк сіптік-шаруашылық тұрғыда игеру ж мыстары сипатталады. Мақалада тарихи материалдар негізінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Ақт бе қаласының  леуметтік-экономикалық ж не саяси дамуы баяндалады.

Кілт с здер: бекініс, қала, уезд, аудан, к ше, губерния, қоныстанушылар, к терілісшілер, жазалау отряды, шаруалар.

Д улет  БЕНОВ¹, Бибиг ль  БЕНОВА²,

¹Акт бинский региональный университет имени К.Жубанова, к.и.н., доцент. Акт бе, Казахстан. E-mail: aben_60@mail.ru

²Акт бинский региональный университет имени К.Жубанова, к.и.н., доцент. Акт бе, Казахстан. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

ИСТОРИЯ ОСНОВАНИЕ АКТ БИНСКОЙ КРЕПОСТИ

В статье рассматривается история основание царским правительством города Актобе как военной крепости на местной казахской земле. Рассказывается история происхождения названия «Ак Тобе», первые улицы, первые поселенцы. Показаны относительные численность населения XIX-XX веков и описывается процесс роста населения в городе. Предоставляется информация о первых учебных заведениях и религиозных центрах региона (храмы, мечети). Имеются также сведения о повстанцах в районе, протестовавших против административной реформы 1867-1868 годов и составе карательных отрядов. Количественные данные отображаются на основе фактических источников. Описаны меры, принятые царской Россией в политике колонизации региона - переселения, промышленного и экономического развития. В статье на исторических материалах описывается социально-экономическое и политическое развитие Актобе в конце XIX - начале XX веков.

Ключевые слова: крепость, город, уезд, район, улица, губерния, поселенцы, повстанцы, карательный отряд, крестьяне.

Daulet ABENOV¹, Bibigul ABENOVA²,

¹Aktobe Regional University after K.Zhubanov. Candidate of Historical Sciences, docent. Aktobe, Kazakhstan. E-mail: aben_60@mail.ru

²Aktobe Regional University after K.Zhubanov. Candidate of Historical Sciences, docent. Aktobe, Kazakhstan. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

HISTORY OF THE FOUNDATION OF THE AKTOBE FORTRESS

The article examines the history of the founding by the tsarist government of the city of Aktobe as a military fortress on the local Kazakh land. The story of the origin of the name «Aktobe», the first streets, the first settlers is told. Shows the relative size of the population of the XIX-XX centuries and describes the process of population growth in the city. Information about the first educational institutions and religious centers of the region (temples, mosques) is provided. There is also information about the rebels in the area, protesting against the administrative reform of 1867-1868 and the composition of the punitive detachments. Quantitative data is displayed based on actual sources. The article describes the measures taken by tsarist Russia in the policy of colonization of the region - resettlement, industrial and economic development. The article on historical materials describes the socio-economic and political development of Aktobe in the late 19th - early 20th centuries.

Key words: fortress, city, county, district, street, province, settlers, rebels, punitive detachment, peasants.

Кіріспе. Ақтөбе бекінісінің салыну тарихы қазақ жерін Ресей мемлекетінің «меншігі» деп жариялаған 1867-1868 жылдардағы әкімшілік («Уақытша Ереже») реформалардың қабылдануына тұспа-тұс келді. Ереженің енгізілуіне қарсы желтоқсан айынан бастап халық наразылығы күшейіп, 1869 жылы көктемде көтерілісшілер санының 30.000-нан асуы билікті үрейлендірді. Орынбор әкімшілігі бекіністердің әскери құрамын күшейте бастады. Орал, Қарабұтақ, Ембі бекіністерінің әрқайсысына 2 жүздік пен 50 жаяу әскерден, 2 зеңбіректен тұратын құрамалар және Ембі постына қосымша 170 адамдық айрықша команда жіберілді [1].

Орынбор мен Ембі постының арасындағы 459 шақырым қашықтықта орыс бекіністерінің болмауы көтерілісшілерді батылдандыра түсті. Сондықтан, әкімшілік осы екі аралыққа тірек пункті ретінде Қарғалы және Елек өзендерінің құйылысқан жерінде Ақтөбе бекінісін, көтерілісшілердің ошағы болып отырған Ойыл өзенінің жағасындағы Қазыбек шатқалында Ойыл бекінісін салу қажет деп тапты.

Мамырдың басында қырға бірнеше отрядтарға бөлінген патша әскері аттандырылды. Жекелеген жазалау отрядтары өлкеге ішкерілей еніп, даланы көтерілісшілерден тазартуы тиіс болды. Оларға “барынша батылырақ қимылдай отырып, бүлікшілерді біржолата жою” тапсырылды. Сөйтіп, 15 сәуір мен 12 мамыр аралығында Ембі постынан Жем өзенінің төменгі ағысы бойына 2 жүздіктен тұратын Новокрещенов отряды, құрамында 170 адамы, Орынбор казактарының 3 жүздігі және 2 зеңбірегі бар Баллюэктің басшылығындағы Ақтөбе отряды, 107 адамдық Орынбор батальонынан, 2 жүздік Орал казактарынан, 13 адам артиллеристерден тұратын және екі зеңбірегі бар Штемпель бастаған Ойыл отряды, сонымен бірге, Қобда және Қиыл өзендеріне Приоров бастаған 2 жүздік отряд шығарылып, ұйымдастыру комиссияларының жанына 35 Орал жүздігі қосып берілді [2].

Патша бекіністері мен жазалау отрядтарының қару-жарақпен жабдықталып, әскер санының ұлғайтылуы арқылы күшейтілуімен байланысты көтерілісшілердің жауапқа тартылу қаупі төніп, олардың біразының “Ережеден үзілді-кесілді бас тартқан бөлігінен” бөлініп кетуіне алып келді. Бірақ көтерілісшілердің ең тұрақты белсенділері күресті тоқтатпай, одан әрі жалғастыра берді. Жамансай деген жерде, 20-27 мамыр аралығында, 20 мыңға жуық көтерілісшілер 7 күн бойы Штемпель отрядын қоршауда ұстап тұрды. Отрядтан 3 адам өліп, 5 адам жаралы болды. Отряд, сонымен бірге, 700 көлікке тиелген Ойыл бекінісіне арналған құрылыс материалдары мен азық-түліктің

біраз бөлігінен айрылды. Көтерілісшілердің одан әрі торуылдауы, күннің аптап ыстығы, көліктің жетіспеуі, азық-түліктің азаюы отрядты әбден титықтатты. Мұндай жағдайда Ойылға жетіп жығылу мүмкін емес екенін түсініп, Веревкин құрылыс материалдарын ертеуге бұйрық берді. Осы жорықта Штемпель отрядында болған Г.Федоров: “Міне, сол күні кешке кермет иллюминацияның куәсі болдық. Құрғақ ағаш сабанша жанды. Бәлкім, жазық даладағы бұл алып өрттің шапағы ондаған шақырымға дейін көрінген де болар” [3] деп жазды.

Материалдар мен әдістер. Мақала бойынша жұмыс барысында негізгі методология жүйелі және кешенді талдау болды. Бекіністің зерттелу тарихын ғылыми тұрғыдан ашып көрсету мақсатында тарихи зерттеудің объективтілік принципі басты назарға алынды.

Мақала тақырыппен байланысты әдебиеттер мен газет-журналдардың деректеріне нақты тарихи талдауға негізделіп жазылды. Сонымен бірге тарихи-жүйелі және статистикалық тарихи әдістер жиынтығы қолданылды.

Талдау. Ақтөбе бекінісінің салыну тарихы бойынша мәселелер Г.С.Сұлтанғалиеваның «Улицы города Актобе: история и современность», М.Қ.Тәжібаевтың «Ақтөбе облысы тарихы» еңбектерінде айтылады. Өз кезегінде бұл тақырыпта мақалалар 1913-1914 жылдары екі аптада бір рет шығатын «Актюбинский городской вестник» әдеби-шаруашылық журналында, 1898 жылы «Тургайская газета» баспасөз беттерінде жарияланып тұрды. Д.Қ.ӘбенOVтың «Қазақ жерін отарлау тарихы (XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы)» монографиясында, Б.С.ӘбенOVаның «Ресей империясының қазақ өлкесіндегі аймақтық саясаты (1868-1891 жылдар)» монографиясында Ақтөбе бекінісіндегі алғашқы қоныстанушы шаруалар туралы жазылған. Сонымен қатар ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 457-қорында мәліметтер кездеседі.

Зерттеу нәтижелері. 1869 жылғы 14 мамырда Орынбор казачествосының флигель-адъютанты граф Борхтың бастауымен 2 рота, 100 казак әскері, 14 артиллерисі бар 4 зеңбірекпен қамтылған отряд «Ақтөбе» шатқалына жетіп, 19 мамырда артиллерияның оғымен салют шашып, биік екі төбенің басындағы барбетке бекіністің негізін салды. Барбет – бекініс салуға арналған алаң.

Бекініс салуға алғашында қазақтың 8900 десятина жері бөлініп берілсе, 1887 жылы Ақтөбе болысының жерінен Елек-Қарғалы өзендерінің сағасындағы болыс басшысы К.Сүлейменовтың қыстауларын бұздырып, жердің көлемі 27101 десятинаға жеткізілді. (1 десятина 1,09 га-ға тең. Ресейде 1927 жылға дейін

пайдаланған жер өлшемі).

Аталған облысты отарлау 1869 жылы Ақтөбе бекінісінің ірге тасы қалануымен басталып, орыс шаруаларының өз бетімен келіп, бекініс жанына көптеп қоныстануының есебінен толығы түсті.

Ақтөбе бекінісі салынған кезден бастап-ақ, бұл өңірге бірлі-жарым орыс отбасылары қоныс тебе бастады. Орыс шаруаларын жаппай қоныстандыру процесі тек 1878 жылдың көктемінен бастап әскери губернатор мен уезд бастығының рұқсатымен ресми түрде іске асты.

Алғашқы қоныстанушы шаруалардың қатарында Воронеж губерниясының тұрғыны И.А.Мощенский болды. Әскери қызметтері аяқталғаннан кейін осы өңірде тұрақтанып қалған Кобляков пен Куклев және Подковыров, Саморуков, Гаврилов деген саудагерлер де алғаш орналасқан орыс азаматтары еді.

1878 жылдың күзінде бұл жерге аталған губерниядан тағы 9 отбасы, ал 1880 жылы – 40 шаруа отбасы келіп қоныс тепті. Қоныстанушылар саны осылай жылдан жылға өсе берді. 1886 жылы Ақтөбе уезінде қоныстанғандардың дені 177-ге жетті [4].

Қоныстандыру әрекеттері жергілікті халықтың мүддесі мен ұлттық, экономикалық ерекшеліктерін ескермеген әскери басшының нұсқауымен жүріп жатты.

Олай дейтініміз, облыс әскери губернаторы генерал-майор А.П.Проценко Ішкі істер министрлігіне Торғай облысын отарлау қажеттігі жөнінде бірнеше рет (1885 ж. 28 ақпан, 1886 ж. 14 ақпан) мәселе көтерді. Ол “Орынбор өлкесін Түркістаннан бөліп жатқан орасан зор кеңістікті орыстардың отарлауынсыз қалдыру жалпы мемлекет мүддесінен келгенде мүмкін емес, сондықтан Орта Азиядағы біздің иеліктерімізді Империяның ішкі аудандарымен байланыстыру үшін Торғай облысында Түркістан бағытына қарай жер өңдеуші орыс қоныстарының тізбегін құру қажет” деген ұсыныс жасады [137]. Әскери губернатор министрліктің қолдауын күтпей-ақ, шаруаларды облыс территориясына өзі қоныстандыра бастады.

Әкімшілік тарапынан қоныстанушыларға кеңінен жағдай жасалуы ішкі губерниялардан ағылған мұжықтар легінің ұлғаюына алып келді. 1895 жылы Ақтөбе жеріне қоныстанушы отбасыларының саны 2000-ға жетті.

Айта кететін мәселе, солжақтағы, яғни қазіргі телемұнара орналасқан төбеде көнекөз қарттардың айтуынша, ноғайлық Мамайдың ұрпағы Қарасай жерленген ақ тастан қаланған моласы болатын. Сондықтан, сол төбе ел арасында «Ақ төбе» деп аталынып кеткен.

Екінші, оң қапталдағы төбе, қазіргі «Астана» сауда орталығының орналасқан жері. Міне, қазіргі Ақтөбе қаласының тарихы осы жерден басталады.

1869 жылдың күзіне қарай «Ақтөбе» бекінісі жанына бірен-саран Воронеж губерниясынан келген орыс, украин шаруалары қоныстана бастады. Солардың алғашқыларының бірі, И.А.Мощенский болды. 1913-1914 жылдары Ақтөбеде екі аптада бір рет шығатын «Городской вестник» әдеби-шаруашылық журналының редакторы қызметін атқарған В.И. Мощенский осы шаруаның баласы болатын.

Бірақ, бұл қоныстану ешбір рұқсат құжатынсыз, өз беттерімен жүргізілді. Тек 1878 жылдың көктемінен бастап әскери губернатор мен уезд бастығының рұқсатымен іске асырыла басталды.

Сөйтіп, 1878 жылдың күзінде аталған губерниядан Каюдин Я., Трикозов А., Гузев Г., Богданов С., Шевцов Д., Алейников И., Литюк П., және дін өкілі, поп Золотарев бастаған тағы да 9 отбасы бекініс қасына

орналастырылды. Соның нәтижесінде Ақтөбе бекінісінде ең алғаш Старожительская көшесі пайда болды. Кейін бұл көше 1881 жылдан III-Александрдың таққа отыру құрметіне Александровская, 1920 жылы неміс революциялық қозғалысының қайраткері Карл Либкнехтің аты берілсе, тәуелсіздік жылдары, 1992 ж. бастап жерлесіміз ақын Шернияздың аты берілген.

Одан кейін әскери қызметтері аяқталған бұрынғы солдаттар Шеменев, Гаврилов, Куклев, Кобляков, Саморуков, Подковыров, ағайынды Агап пен Михаил Мисюриндер Крепостная (бекініс дегенді білдіреді), 1952 ж. бастап, қазіргі Қазақ КСР-нің 30 жылдығы атындағы және бүгінгі күнге дейін өз атауын сақтап қалған жалғыз көше, Гарнизонная көшелеріне тұрақтанды. «Горнизонная» деп алғашқы жылы қыстаған 357 солдаттан тұратын Орынбор казачествосы горнизонының атына байланысты аталды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында «Ақ төбе» бекінісінде жалпы саны 15-16 үлкенді кішілі көшелер болған.

Осы кезде татар көпестері Габбасов, Ахметов, Насыров Татар поселкесінің негізін қалады. Кейін бұл аудан халық арасында «Татарка» деп аталынып кетті.

1879 мамыр айында қоныстанушылар Тихон и Алексей Потудиндер, Г.Сергеенко, В.Крахмалев, Х.Шаповалов, Т.Демьянченко толығымен қалыптасып болған Александровская көшесіне тұрақтады.

1880 қаңтарда қоныстанушылар «Ауылдық қауымға» кіру құқығын алып, араларынан тұңғыш старостасын С. Богданды, кейінгі 1881 жылы Острожнийды, 1882-83 жж. – Сергеенконы, 1884 жылы Мощенскийді, ал 1885 жылы Барбетовты сайлады.

1884 жылы Ақтөбе бекінісі жаңадан құрылған аудан «Төменгі», ал бұрынғы аудан «Жоғарғы», немесе Татарка болып екі поселкіге бөлінеді: Жоғарғы поселкінің старостасы болып 1884 жылы көпес М.Габбасов тағайындалды [5].

1887 жылы Дон казак әскерлерінен қоныстанушылардың жаңа толқыны келіп, Татарка поселкісінен 1 верст алшақтыққа (орыстың ұзындық өлшемі, шақырым=500 сажын=1, 0668 км), орналасып, жаңа «Отарвановка» ауданы пайда болды. Алғашқы старосталары М.Марченко, Кривоножкин, Прокопенко және Бородаенколар болды.

«Татарка» ауданы бүкіл бекіністің тіршілігі, негізгі мәдени, сауда-саттық ошақтары орналасқандықтан «қала» деп аталына бастады.

Осыдан кейін, жаңадан қалыптасқан Орынбор, Лениннің қайтыс болуына байланысты 1924 жылдан Ленин, 1998 жылдың 27 наурызынан бастап Әбілхайырға дейін Кіші жүздің басқарған, қазақтың үш биінің бірі Әйтеке би (Айтық) көшесінің бойына жаңа қоныстанушылар мен көпестер Сафонов, Арнаутов, К.Приходько, Г.Домовесовтың отбасылары орнықты.

Алғашқы діни орталықтар ретінде 1880 жылы Ақтөбе бекінісінде Ресейде жинақталған қаржының есебінен Александр Невский храмы тұрғызылса, 1902 жылы қазіргі «ескі қала» бөлігінде орналасқан «Орталық мешіт» салынды. Тура осындай мешіттер Темір мен Ойыл қалаларында да XX ғасырдың басында бой көтерген.

1880 жылдары Ақтөбеде барлығы 35 үй, оның 5-і ағаштан салынған баспана анықталып, қоныстанушылардың 28 отбасы, жалпы саны 409 адам есепке алынды.

Ақтөбенің ең алғашқы халық ағарту ісінің ошағы 1881 жылы 23 қазанда Ыбырай Алтынсариннің ұсынысымен ашылған Бөрте болысындағы Бөрте шатқалындағы екі класты орыс-қырғыз (қазақ – Д.Абенев) «Ақтөбе мектебі» болып саналады. Ал,

аталған білім ордасы 1884 жылы Ақтөбе бекінісіндегі арнайы салынған мектептің жеке ғимаратына көшіріледі. Мектептің қоры уезд бастығының қарауында болып, жергілікті халықтан жиналатын салықтың есебінен жасақталынды. Білім ордасының тұңғыш мұғалімі болып Казан мұғалімдер семинариясын тәмамдаған, профессор И.Ильминскийдің тәлімгері Арсений Мазохин қабылданды. Мектептің жанынан қазақ балаларына арналған 30 орындық интернат ашылды.

1886 жылы Ақтөбе бекінісінің халық саны 862 адамды құрады.

1891 жылдың 25 наурыздағы «Дала» Ережесіне сай «Ақ төбе» бекінісіне «уездік қала» деген статус беріліп, Актюбинск болып атала бастады [6].

1895 жылы Ақтөбе жеріне орналасқан отбасыларының саны 2000-ға жетсе, 1897 жылы Ресей империясында тұңғыш рет халық санағы жүргізіліп, нәтижесінде Ақтөбе қаласы халқының саны 2817 адамды құрап, оның 1514 ер, 1303 әйел азаматтарынан тұрды.

1900-1905 жылдары салынып, 1906 жылдан іске қосылған Орынбор-Ташкент темір жолының Ақтөбе қаласының одан әрі дамуына ықпалы зор болды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда 1915 жылы Ақтөбе қаласында 15 840 мың тұрғын, 1 аурухана, 2 кітапхана, 4 төменгі буынғы оқу орны, 35 жұмысшысы бар 3 өнеркәсіп мекемесі, 1 қалалық училище болды. Ал Елек (Ақтөбе) уезі бойынша халықтың саны 30 мыңға жетті [7].

Өкінішке орай, көптеген сол кездің ғимараттары қазіргі кезге жетпей қалды. Жас ұрпақтың бойында тарихи сананы қалыптастыруға тарихи орындар мен ескерткіштердің және ежелгі жәдігерлердің маңызы өте зор болып табылады. Өткенді білмей болашақты аңарту мүмкін емес. Философ Джордж Сантаянның сөзімен қорытындыласақ, «Өткенді білмеген, оны басынан қайта өткізуге мәжбүр».

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР

Абеннова Б.С. Ресей империясының қазақ өлкесіндегі аймақтық саясаты (1868-1891 жылдар). Алматы: Эпиграф, 2019. - 387 б. 112-б.

Абеннов Д.К. Қазақ жерін отарлау тарихы (XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы). Алматы: ССК, 2020. - 368 б. 78-б.

Актюбинский городской вестник. Двухнедельный литературно-хозяйственный журнал. Ақтөбе. 1913. №4. 7-б.

Актюбинский городской вестник. Двухнедельный литературно-хозяйственный журнал. Актюбинск. 1914. №9.

Ақтөбе бекінісінің салыну тарихынан//Ақтөбе. 2019. №175. 4-б. Султанғалиева Г.С. Улицы города Актобе: история и современность.-Актобе, 2007. -160-б.

Обзор Тургайской области за 1915 год. Оренбург. 1916. - 24-бет.

REFERENCES

Abenova B.S. (2019) Resey imperiasynyñ Kazakh ólkesindegi aimagtyk sayasaty (1868-1891 zhyldar) [Regional policy of the Russian Empire in the Kazakh region (1868-1891)]. – Almaty: Epigraph, 2019. – 112 p. [in Kazakh].

Abenov D.K. (2020) Kazakh zherin otarlaw tarikhy (XIX gasyrdyñ soñy-XX gasyrdyñ basy) [History of the colonization of the Kazakh lands (late XIX-early XX centuries)]. - Almaty: SSK, 2020. – 78 p. [in Kazakh].

Aktyubinskiy gorodskoy vestnik (1913). Dvukhnedelnyy literaturno-khozyaystvennyy zhurnal. [Two-week literary and economic magazine]. – Aktobe, 1913. - №4. - P.7 [In Pussian].

Aktyubinskiy gorodskoy vestnik (1914). Dvukhnedelnyy literaturno-khozyaystvennyy zhurnal. [Two-week literary and economic magazine]. – Aktobe, 1914. - №9. [In Pussian].

Aktobe bekinisinin salynu tarikhy [From the history of Aktobe fortress construction]. – Aktobe, 2019. - №175. – P.4. [In Kazakh].

Sultangaliyeva G.S. Ulitsy goroda Aktobe: istoriya i sovremennost [Streets of Aktobe: history and modernity]. - Aktobe, 2007. – 160 p. [In Pussian].

Obzor Turgayской oblasti za 1915 god. [Overview of the Turgai region for 1915]. – Orenburg, 1916. – P.24. [In Pussian].

FTAXP/IRSTI/MPHTI: 03.20.00

Айнұр ҚАЛЫБАЕВА,

т.ғ.магистрі, аға оқытушы. Қ.Жұбанов атындағы АқОңУ.
Қазақстан, Ақтөбе қ. E-mail: kalybaeva_ainur@mail.ru

ӨЛКЕДЕГІ АГРАРЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДА (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басы)

Бұл мақалада XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басындағы қоныстандыру саясатының жүзегісіз барысындағы саяси және шаруашылық жағдайлармен қатар қоныс аударушылардың жергілікті тұрғындар арасына сіңісуі баяндалады. Сонымен қатар қоныстандыру саясатын бір жақты қарастырмай, объективті тұрғыда қарау көзделді. П.Г.Галузо, А.Б.Тұрсынбаев, Г.Ф.Дахшлейгер, Б.А.Төлепбаев және Э.И.Герасимованың аграрлық қатынастар тарихының Кеңестік кезеңдегі еңбектеріне тоқталып, талдау жасалады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ өлкесіндегі аграрлық қатынастардың дамуы өлкеде жұмыс жасаған орыс чиновниктері А.Кауфман, П.П.Румянцев, Ф.Щербина, Г.Гинс, П.Хворостанский және олардың еңбектері қамтылады. Қазақ даласындағы аграрлық қатынастар мәселесі патшалықтың мүддесі тұрғысында қаралғаны айтылады. Сондай-ақ Қазақстандағы аграрлық жағдайды шынайы көрсетіп, патша өкіметінің аграрлық саясатына сыни баға берген, демократиялық концепцияны ұстанған А.Е.Алектров, П.Герн, Т.Седельников, т.б. туралы мәліметтер топтастырылды.

Түйін сөздер: аграрлық қатынас, қоныстандыру саясаты, қауымдық жайылым, чиновниктік-отаршыл концепция, отырықшылық, көшпелі қоғам, патриархалды-феодалды, помещиктік, Столыпиндік аграрлық реформа, буржуазия.

Қазақ тарихы

№1 (190), қаңтар-ақпан, 2021

Айнур КАЛЫБАЕВА,

магистр исторических наук, старший преподаватель АРУ им. К.Жубанова.
г. Актобе, Казахстан. E-mail: kalybaeva_ainur@mail.ru

ПРОБЛЕМА АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КРАЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В данной статье, наряду с политическими и хозяйственными условиями в ходе проведения политики расселения во II половине XIX – начале XX в. описывается ассимиляция мигрантов в местное население. При этом предполагается, что переселенческая политика будет рассматриваться объективно, а не односторонне. Анализируются работы П.Г. Галузо, А.Б. Турсынбаева, Г.Ф. Дахшлейгера, Б.А. Тулепбаева и Е.И. Герасимовой по истории аграрных отношений в советский период.

Развитие аграрных отношений в казахском крае в конце XIX – начале XX века освещают труды русских чиновников А.Кауфмана, П. П. Румянцева, Ф. Щербины, Г. Гинса, П. Хворостанского, работавших в крае. Рассмотрение вопроса аграрных отношений в казахской степи в интересах царской империи. Также были сгруппированы сведения о А. Е. Алектрове, П. Герне, т. Седельникове и др., которые реально показали аграрную ситуацию в Казахстане, дали критическую оценку аграрной политике царской власти, придерживались Демократической концепции.

Ключевые слова: аграрные отношения, политика расселения, общинное пастбище, чиновниково-колониальная концепция, оседлость, кочевое общество, патриархально-феодалная, помещичий, Столыпинская аграрная реформа, буржуазия.

A.Zh. KALYBAEVA,

magister of historical Sciences, senior lecturer. ARU named after K. Zhubanov.
Kazakhstan, Aktobe. E-mail: kalybaeva_ainur@mail.ru

THE PROBLEM OF AGRARIAN RELATIONS IN THE REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

This article, along with the political and economic conditions during the settlement policy in the second half of the XIX – early XX century, describes the assimilation of migrants into the local population. At the same time, it is assumed that the migration policy will be considered objectively, and not unilaterally. The article analyzes the works of P. G. Galuzo, A. B. Tursynbayev, G. F. Dahshleiger, B. A. Tulepbayev and E. I. Gerasimova on the history of agrarian relations in the Soviet period.

The development of agrarian relations in the Kazakh region in the late nineteenth and early twentieth centuries is highlighted by the works of Russian officials A. Kaufman, P. P. Romyantsev, F. Shcherbina, G. Gins, P. Khvorostansky, who worked in the region. Consideration of the issue of agrarian relations in the Kazakh steppe in the interests of the kingdom. We also grouped information about A. E. Alektorov, P. Gernet, T. Sedelnikov and others, who really showed the agrarian situation in Kazakhstan, gave a critical assessment of the agrarian policy of the tsarist government, and adhered to the Democratic concept.

Keywords: agricultural relations, settlement policy, community pasture, official-colonial concept, settlement, nomadic society, the Patriarchal-feudal, landlord, Stolypin agrarian reform, bourgeoisie.

Кіріспе. Тәуелсіздігіміздің жиырма тоғыз жылын артқа тастап, еліміздің әлемдік қауымдастықта алатын орны нақты айқындалған тұста, өткен тарихымызды кеңінен оқып-үйрену мен зерттеп-зерделеудің қажеттілігі күннен күнге арта түсіп, оған аса зор мән берілуде. Сонымен қатар Қазақстан тарихының кейбір кезеңдері мен мәселелерін мұқият зерттеп, қалыптасқан көзқарастарды қайта қарау қолға алынуда. Сондай-ақ қалыптасып келе жатқан отандық тарихнама мен деректеме мәселесіне де баса назар аударылуда.

Отандық тарихнамадағы шешімін күткен, өз зерттеуін қажет еткен мәселелердің бірі – аграрлық қатынастар тарихнамасы. Әрине, республикадағы әр түрлі тарихи кезеңдер бойынша аграрлық қатынастар тарихы мен тарихнамасына қатысты бірқатар еңбектер жазылды. Дегенмен, бұл еңбектер Қазақстан тарихының түрлі кезеңдерін қамтығандықтан, олардың басын біріктіріп, бірізділікке салып, сабақтастықта зерттеу қажет. Себебі тарих сабақтастықпен дамиды. Оның ішінде қазақ жер мәселесінің тарихы, өлкедегі аграрлық қатынастар Қазақстан тарихының қай кезеңі болмасын тығыз сабақтастықта. Себебі XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы патшалықтың өлкедегі жер саясаты мен XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы кеңестік биліктің Қазақстандағы жер саясатының мазмұны бірдей отаршылдық сипатта болды. Міне, осы тұрғыдан келгенде XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы Қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихы тарихнамасының өзектілігі арта түседі.

Сонымен қатар қарастырылып отырған кезеңдегі

аграрлық мәселе бойынша жарық көрген төңкеріске дейінгі, кеңестік кезеңдегі еңбектердің отаршылдық, таптық мән-мазмұнын ашып көрсету, олардың белгілі бір идеологияға сай жазылғандығын талдау да мәселенің өзектілігін арттыра түсетіні даусыз. Сондай-ақ Тәуелсіздік алған тұстағы методологиялық өзгерістер, мәселеге жаңаша қарау орын алғанын анықтау да маңызды.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы патшалықтың аграрлық отарлау саясаты, қоныстандыру тарихнамасын талдау сол кезеңдегі орыс зерттеушілері мен қазақ зиялыларының зерттеу жұмыстары мен көзқарастарын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге аграрлық тарихқа қатысты тоталитарлық жүйе кезеңінде жарық көрген еңбектердің фактілік құндылығын анықтау, бірыңғай партиялық, таптық көзқарас негізінде жазылған зерттеулерді қайта бағалап, сыни баға беру маңызды болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақаланың теориялық-әдіснамалық негіздерін тарихи зерттеудің жалпы ғылыми әдістерінің жиынтығымен қатар тарихи талдауға тән таным теориясы заңдылықтары құрайды. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасына мұрағат қорлары, Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві және Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві қорлары, осы тақырыпта баяндалған материалдар, әдебиеттер жатады.

Талдау. Отандық тарихнамада XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы аграрлық қатынастар тарихнамасына қатысты бірізді зерттеулер жоқтың қасы. XIX ғасырдың екін-

ші жартысы – XX ғасырдың басындағы орыс зерттеушілерінің еңбектеріне сыни талдау жасай отырып, қазақ зиялыларының еңбектері ұлт мүддесі тұрғысында зерделенді. Бұл ретте Ө.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Тынышбаевтың және т.б. еңбектерін атап көрсетуге болады.

Төңкеріске дейінгі өлкедегі аграрлық мәселе кеңестік кезеңде кеңестік идеологияға сай тап тұрғысында қаралды. Патшалықтың қоныстандыру саясатының мәдениет пен өркениет әкелушілік мәні барынша дәріптелді. Сондай-ақ 20-жылдары патшалықтың отарлау саясатын ашық сынаған авторлар да болды. Олардың қатарында Т.Шонанұлы, Қ.Кемелгерұлы, Н.Төреқұлов, С.П.Швецов, С.Асфендияровтар болды. Ал тәуелсіздік алған тұста бұл мәселеге барынша оң баға берілді.

XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы аграрлық мәселе тоталитарлық жүйенің қыспағына түсіп, кеңестік биліктің аграрлық реформаларының бүлдірушілік, қиратушылық мәні жасырылып келді. Керісінше олардың феодалдық-патриархалдық артта қалушылықты жоюдағы прогрессивті мәні дәріптелді. Кеңестік кезеңдегі еңбектердің ішінде Ө.Тұрсынбаевтың, Б.А.Төлепбаевтың, Г.Ф.Дахшлейгердің, К.Нұрпейісовтың, Б.Сүлейменовтың, А.Ереновтың еңбектерін атап көрсетуге болады.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы кеңестік биліктің аграрлық өзгерістері қайта қаралып, оған жаңаша баға берілді. Басты жетістік-кеңестік аграрлық саясаттың дәстүрлі қазақ шаруашылығын түбірімен жойғаны анықталып, оған тарихи баға берілді. М.Қозыбаев, М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Р.Қадысова, Ұ.Ш.Исмағұлов, Б.Әбенова, Д.Әбензов, О.Мұқатов, т.б. еңбектері осының дәлелі.

Зерттеу нәтижелері. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы өлкедегі аграрлық қатынастар тарихын зерттеу кеңестік кезеңде жалғасын тауып, мәселені таптық қағида тұрғысында қараумен ерекшеленді. Соғыстан кейінгі уақытта өлкедегі аграрлық қатынастар тарихын зерттеушілер қатарында П.Г.Галузо, А.Б.Тұрсынбаев, Г.Ф.Дахшлейгер, Б.А.Төлепбаев және басқалар болды. Олар патшалықтың өлкедегі қоныстандыру, аграрлық саясатын қарастырды. 1965 жылы П.Г.Галузоның «Аграрные отношения на юге Казахстане в 1867-1914 гг.» атты зерттеуі жарыққа шықты. Еңбекте түрлі дерек көздерін талдай отырып, XIX ғасырдың аяғы-XX ғасыр басындағы Қазақстанның оңтүстігіндегі егіншіліктің, жер өңдеу ісінің дамуын көрсетеді. Өр жылдардағы статистикалық мәліметтер негізінде қазақтар мен отырықшы келімсек халықтар арасындағы жер өңдеу мен мал шаруашылығы, көлібінің арасалмағын баяндайды. Жетісу, Сырдария, Солтүстік Қырғызстан мен Ташкент уездерін қоса 1897 жылғы халықтың шаруашылық іс-әрекетін бөліп көрсетеді (Галузо 1965а: 51).

П.Г.Галузоның пікірінше, XIX ғасырдың аяғына таман қазақтардың арасында да егін егушілер болып, олардың жерге отырықшылыққа көшу процесі жүрген. Алайда қазақтардың басым бөлігі бұрынғысына мал шаруашылығымен айналысуын жалғастыра берген. Басқа аудандардың шаруаларының өлкені отарлауының қорытындысы өлкедегі егіншіліктің дамуы болған. Егер бұған қазақтардағы жер өңдеудің дамуын қоссақ, онда XIX ғасырдың аяғына таман-ақ Қазақстанның оңтүстігі мал шаруашылықты-егіншілікті болған. XX ғасыр басында бұл үдеріс жалғасқан. 1906-1913 жылдары Қазақстанның оңтүстігіндегі жалпы мал басы саны 7 988,2 мыңнан 10 861,9 мыңға немесе 35,9 пайызға өссе, осы кезеңде егіс алқабы (картоп пен

май өсіруді қоспағанда) 613,8 мың десятинадан 920,6 мың десятинаға өскен. Осылайша, XX ғасыр басында өлке мал шаруашылығының өсіміне қарсы егіншіліктің өсіміне қарай қадам жасаған (Галузо 1965а: 52).

П.Г.Галузо Қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихының тарихнамасына да арнап еңбек жазған авторлардың бірі. Еңбекте төңкеріске дейінгі Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы талданады. Автор төңкеріске дейінгі тарихнамадағы чиновниктік-отаршыл концепцияны қатты сынайды. П.Г.Галузо патшалық-чиновниктік тұжырымдамамен бірге демократиялық мазмұндағы пікірлер де болды деп көрсетеді. Мұндай пікірлер өлкедегі орыс интеллигенттері – дәрігерлер, мұғалімдер, статистер т.б. тарапынан жасалынған. Олардың қатарына Н.Васильевті, А.П.Румянцевті, Л.Чермакты, А.Е.Алекторовты, В.Гернды, Н.Зеландты, ішінара Ф.Щербинаны жатқызады. Бұлар демократиялық пиғылдағы адамдар болып, өз пікірлерінде шаруашылық демократияны білдіріп отырған (Галузо 1971б: 3-12).

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасыр басындағы патшалықтың Қазақстандағы қоныстандыру, аграрлық саясатына қатысты бірқатар еңбектердің авторы А.Б.Тұрсынбаев. Автор 1950 жылы жарық көрген «Из истории крестьянского переселения в Казахстан» еңбегінде патшалықтың қазақ өлкесіне көшірген шаруалар саны және оларға тартып алынып берілген жер көлемі туралы мәліметтерді молынан келтіреді. Автордың пікірінше, Сібір темір жолы салынған сәттен бастап үкімет алғаш рет қазақ даласына орыс қоныстанушыларын көшіру мәселесін қойған. Осы мақсатта және қазақтардың пайдалануындағы «артық» жерлерді алу мүмкіндігін анықтау мақсатында 1896 жылы Ф.А.Щербина экспедициясын жіберген (Тұрсынбаев 1950а: 28). Сонымен бірге Столыпиндік аграрлық реформа жылдарында қоныстану қарқыны күшейіп, 1906-1912 жылдары Ақмола облысына – 229 344, Торғай-Оралға – 53 413, Семейге – 55 315, барлығы төрт облысқа – 438 072 адам қоныстандырылған деген пікір білдіреді (Тұрсынбаев 1950а: 33).

А.Б.Тұрсынбаевтың келесі еңбегі «Казахстан в революции 1905-1907 годов» деп аталып, революция қарсаңындағы Қазақстандағы шаруалардың жай-күйі талданады. Автордың пікірінше, төңкеріске дейінгі ауылдың еңбекшілерінің экономикалық жағдайын суреттеу жерді пайдалану тәртібі туралы мәселені қарамау мүмкін емес болған. Ауылда жерді қауым болып пайдалану басым болған. Ал қауымдық жайылымды бөрінен бұрын кімнің табыны көп болса, сол иеленген. Ал бұл өз кезегінде жайылымды пайдаланудың мұндай формасының сақталуы билеуші бай-феодалдардың мүддесін қорғаған (Тұрсынбаев 1987б: 10).

Автордың қазақ қоғамын, ондағы мал мен жайылымдардың бөлінуін, қоғамдық қатынастарды сипаттауда таптық принциптерге сүйенгендігін байқауға болады. «Қазақ қоғамы таптық болды және өндіріс құралдарын антогонистік бөлу орын алған жеке меншікке негізделді. Мал мен жайылымның негізгі бөлігі бай-жартылай феодалдардың қолына шоғырланды. Олар қазақ халқының 15 пайызын құрағанымен, барлық мал басының 60 пайызын иеленді. Бір ірі бай шаруашылығына орташа есеппен малдың барлық түрінен 474 бастан келсе, ал бір кедей шаруашылыққа-8 бастан кем келген. Осылайша, ауылдағы үстемдік етуші қоғамдық қатынастар феодалдық болып, бірақ олар патриархалды рулықпен қабаттасып, патриархалды феодалды ретінде болды», – деп жазады (Тұрсынбаев 1987: 11).

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасыр басындағы пат-

шалықтың қоныстандыру саясатын, қоныстанушы шаруалардың саны туралы мәліметтерді Г.Ф.Дахшлейгер де көрсетеді. Г.Ф.Дахшлейгердің пікірінше, XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында өлкенің экономикалық және әлеуметтік өмірінде үлкен маңызға ие болған, жаңа фактор-жаппай қоныстану қозғалысы жүзеге асырылған. Ол, әсіресе, 1906-1917 жылдары үлкен көлемде жүрген. Тартып алынған жерлер сияқты, Қазақстанда қоныстанған орыс-украин шаруаларының саны туралы нақты қорытындыланған мәліметтер болмаған. Қолда бар мәліметтер бойынша 1891-1905 жылдары Ақмола, Семей, Торғай және Орал облыстарына 234 134 қоныстанушы мен 184 487 жер шолушы келген. Кері қайтқандар – 133 216 адам болған. Қазақстанның төрт облысына 1 200 мыңнан астам адам орныққан (Дахшлейгер 1965: 50).

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихын зерттеушілердің бірі Б.А.Төлепбаев болды. Автор аталған кезеңдегі өлкедегі аграрлық қатынастар тарихын таптық қағида тұрғысында қарастырғанымен, патша өкіметінің қоныстандыру және қазақ жерлерін тартып алу сияқты әрекеттерін ашып көрсетеді. Сондай-ақ автор өлкеге орыс шаруаларымен бірге мәдениет, білім, ғылым келді деп көрсетеді. Автордың пікірінше Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанда егіншілікке қолайлы 50 миллион гектардан астам жер болған. Қазақстанның суармалы жерлері негізінен төңкеріске дейін Түркістан өлкесінің құрамына кірген Шымкент, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған және Алматы облыстарында болған. Төңкеріске дейінгі Түркістанда 168 миллион десятина жердің 66,3 миллионға жуығы егіншілікке қолайлы болып, оның ішінде 48,7 миллион десятинасын көшпенділер иеленген. Олардың аз ғана бөлігі егін алқаптарына пайдаланылған (Төлепбаев 1984: 24-25).

Патша өкіметінің қоныстандыру саясатының мақсатымен қатар қоныстандырудың тиімді жақтары да болғандығын көрсетуде автордың таптық қағида мен кеңестік идеологияның ықпалынан шыға алмағандығын байқаймыз. «Өзінің қоныстандыру саясатында патша үкіметі мынадай екі мақсатты көздеді: бірі Орталық Ресейдегі аграрлық дағдарыс пен шаруалар қозғалысын әлсірету, екіншісі, ұлттық аудандарға кулак шаруашылықтары мен орыс шаруаларын, казактарды орналастырып, соңғыларын өзінің сенімді тірегіне айналдырып, помещиктік жер иеленуді сақтау, – дей келе қоныстандырудың салдарына кеңестік идеологияға сай былай баға береді, – қоныстандыруды жергілікті халықты ығыстырып отырды деп қарау бір жақты болар. Қоныстанушылар Орта Азия мен Қазақстанға озық мәдениет, ғылым және материалдық өндірістің көптеген үлгілерін әкелді. Мысалы, Қазақстанда егіс алқаптары тез ұлғайып, тауарлы астықтың шығымы ұлғайды, өндірістің жаңа салалары пайда болды» (Төлепбаев 1984: 36).

Соғыстан кейінгі кезеңде XIX ғасырдың аяғы-XX ғасыр басындағы өлкедегі аграрлық қатынастар тарихына арнайы еңбек жазған авторлардың бірі Б.Сулейменов болды. Автордың қаламынан туған XX ғасыр басындағы революциялық қозғалыстар, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс және тағы басқа еңбектермен қатар «XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық мәселе» атты көлемді монографиясы болды (Сулейменов 1963).

Автор Қазақстанның Ресей империясының аграрлық-шикізат көзі болғандығын нақты көрсетеді. Еңбекте XIX ғасырдың екінші жартысындағы ре-

формалар талданып, өлкенің империяның аграрлық шикізат көзіне айналғандығы дәлелденген. Сонымен бірге автор аталмыш кезеңде ауылда капиталистік қатынастардың біртіндеп енгенін көрсетеді. Зерттеуші қазақ жерлерінің патшалықтың тартып алуы аграрлық қатынастардың шиеленісуінің басты себебі ретінде қарайды. Сондай-ақ қазақ жерлерінің күшпен тартып алынып, казак әскерлері мен қоныстанушы шаруаларға бөліп берілгені де баяндалады (Сулейменов 1963: 370-375).

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы патша өкіметінің қоныстандыру саясатына өз зерттеулерінде көбірек көңіл бөлген авторлардың бірі – Н.Е. Бекмаханова. Автор «Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX века-1917 г.)» атты еңбегінің бесінші тарауында өлкедегі жерді пайдалану мәселесін кеңінен көтереді. Автор 1891 жылғы «Дала ережесі» бойынша өлкедегі жерді пайдалану, жалға беру т.б. өзгерістерді кеңінен талдайды. Автордың пайымдауынша XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстан мен Қырғызстанда қазақ және қырғыз қоғамының ыдырау процесі белсенді жүрген. Пайда болған буржуазия, байлар өз қолдарына орасан зор жер көлемін шоғырландырып, ауыл шаруашылығы шикізатын өндіретін фабрик-зауыт кәсіпорындарының иелері мен ірі мал өндірушілерге айналған. Байлардың шаруашылығында жалдамалы еңбек кеңінен қолданылған. Сонымен бірге байлар өз қаржыларын жерді жалға беруге жұмсаған. Үкімет байлардың мүддесін қорғап, жеке иеліктердің құрылуына жол берген. 1909 жылғы 9 шілдедегі нұсқауда ірі көлемде малы мен егістік жері бар ірі шаруашылықтарға жер нормасын көтеруге рұқсат етіледі. Сонымен бірге қоныстандыру басқармалары қауымдық учаскелермен бірге байларға жалға беру үшін арнайы жерлер бөлген. Байлардың жерлерді тартып алуы жаппай сипат алған (Бекмаханова 1986).

Патша өкіметінің қоныстандыру саясаты және оның Қазақстанның экономикалық, шаруашылық өміріне тигізген ықпалы жөніндегі Э.И.Герасимованың да мақаласын айтуға болады. Автор 1884-1891 жылдары Орал облысында 2 299 отбасының қоныстануға рұқсат сұрағаны туралы мәліметті келтіреді (Герасимова 1962: 79).

Э.И.Герасимова: «қазақ шаруалары күштеп жерден айырылудың нәтижесінде олардың отырықшылыққа көшуі күшейді», – деп жазады. 1911 жылы Орал облысының Орал уезінен 8 577, Ілбішін уезінен 393, Темір уезінен 2 520 шаруашылық жерге орналастыру туралы өтініш білдірген (Герасимова 1962: 83).

Э.И.Герасимова қазақтардың отырықшылыққа көшуі олардың мал табындары құрамының өзгеруіне, осыған орай мал азығын дайындауға әкеліп соққанын көрсетеді. Сонымен бірге қазақ ауылына капиталистік қатынастардың енуі мүлктік теңсіздіктің күшеюіне, еңбектің қаналуына әкелді деп, коммунистік идеология шеңберінде өз пікірін былайша тұжырымдайды: «Қазақтардың көшпелі өмірден отырықшылыққа және жартылай отырықшылыққа көшуі олардың мал табынының ірі қара өсіруге қарай бағытталған өзгерісіне әкелді. 1907 жылға қарай Орал уезі бойынша мал табынының құрамы былай болды: жылқы – 27,8 пайыз, түйе – 4,5 пайыз, мүйізді ірі қара – 39,3 пайыз, қой-ешкі – 28,4 пайыз. Мүйізді ірі қараның үлесі 1898 жылмен салыстырғанда 1,5 есеге ұлғайған. Байлар қауымның пайдалануындағы шұрайлы жерлерді барған сайын басып ала түс-

ті. Ауылда мүлік теңсіздігі күшейді. Қоныстандыру ұйымының статистикалық мәліметінше Орал уезінде кедей қазақ шаруашылығына орташа 2,9, ал байға – 54,7 бас мал бірлігінен келген. Орал уезі бойынша кедейлер мен орташалар шаруашылықтың 72,8 пайызын құрап, 88 640 бас малы болса, байлар тобы 27,2 пайызды құрап 133 430 бас мал иеленген. Сонымен, капиталистік қатынастар Орал облысының қазақ шаруаларының барлық салаларына енді. Бұл үдерісте қоныстандыру саясаты үлкен рөл атқарды. Натуралды, негізінен мал бағатын шаруашылық оның жаңа түрі – отырықшы мал шаруашылығына, отырықшы егіншіге өтуімен біртіндеп тауарлы-ақша шаруашылығына айналды. Отарлау қажеттіліктеріне қазақ жерлерін тартып алу қазақ тұрғындарының орташа және кедей топтарының отырықшылануын тездетті. Байлар мен феодалдар аздаған малымен жайылымдардан ығыстырылғандықтан, өздеріне өндеуге қолайлы жерге бекініп қалуды ойлап, бұрынғы өмір сүру образынан бас тартуға мәжбүр болып отырықшылыққа көше бастады» (Герасимова 1962: 84-87).

Қорытынды. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы Қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихнамасы өз дамуында бірнеше кезеңдерден өтті. Себебі мәселенің кезеңдік ерекшеліктеріне сәйкес төңкеріске дейінгі, кеңестік кезеңдегі және қазіргі таңдағы зерттеулерден тұрды. Сондай-ақ төңкеріске дейінгі зерттеулерде патшалық-чиновниктік тарихнама өкілдері мен қазақ зиялыларының көзқарастары мен еңбектері қарастырылса, кеңестік кезеңдегі де қазақ зиялыларының көзқарастары мен кеңестік тарихнамасы салыстырыла отырып зерттелді. Бұл ретте қай кезеңде болмасын қазақ зиялылары жер мәселесін ұлт мүддесі тұрғысында қарастырғанын айта кеткен жөн. Ал патшалық-чиновниктік тарихнама өкілдері империялық отарлау тұрғысында қарастырса, кеңестік тарихнама өкілдері таптық идеология шеңберінде қарастырды. Ал мәселеге қазақ зиялыларымен қатар Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасы ғана өзінің объективті бағасын берді.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасыр басындағы қазақ өлкесіндегі аграрлық мәселе өз уақытында кеңінен көтерілді. Мәселеге қатысты арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстары болмаса да, патшалық-чиновник тарихнама өкілдері мен қазақ зиялылары бұл тақырыпты барынша талдап, қоғамдық пікірді қалыптастырды. Патшалық-чиновниктік тарихнама өкілдері Г.Гинс, А.Алектров және т.б. патшалықтың қоныстандыру, аграрлық саясатының отаршыл мәнін елеп-ескермеді.

Жалпы алғанда, XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы Қазақстандағы аграрлық реформалар тарихын зерттеу өз дамуында бірнеше кезеңдерден өтті. Реформаны зерттеудің бастапқы жылдарында оның барысы мен нәтижелері туралы ашық пікірлер айтылды. Дегенмен, 20-30-жылдары күшіне мінген әміршіл-әкімшіл жүйе батыл қарсылықтар мен ашық пікірлерді тұншықтырып тастады. Соғыстан кейінгі уақытта бұл мәселе толық идеологияландырылды. 20-жылдардағы реформаның ауылда кеңес өкіметін нығайтудағы маңызы асыра бағаланды. Ал Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасы аталмыш мәселеге объективті баға бере алды. Қысқасы, кеңестік кезеңде патшалықтың өлкедегі аграрлық, қоныстандыру саясатын таптық тұрғысында қарау басым болды. Дегенмен, зерттеушілер патша өкіметінің қоныстандыру және қазақ жерлерін тартып алу сияқты

әрекеттерін айқындап берді. Сондай-ақ авторлар өлкеге орыс шаруаларымен бірге мәдениет, білім, ғылым келгендігін де көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX века-1917 г.). Москва: Наука, 1986. -245 б.

Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата: Наука, 1965. -345 с.

Галузо П.Г. Очерк советской историографии аграрных отношений в Казахстане в период капитализма (Материалы к научной сессии по проблеме: «Развитие российского капитализма в ширь»). Алма-Ата, 1971. -113 с.

Герасимова Э.И. К истории переселения крестьян в Уральскую область в начале XX века. //Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1962. Вып.3. С.77-87.

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1965. -536 с.

Сүлейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX-начала XX века (1867-1907 гг.). Алма-Ата: АН КазССР, 1963. - 411 с.

Түлепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. Москва: Наука, 1984. -270 с.

Тұрсынбаев А.Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. -Алма-Ата, 1950. -102 с.

Тұрсынбаев А.Б. Казахстан в революции 1905-1907 годов. Алма-Ата: Мектеп, 1987. -88 с.

REFERENCES

Bekmahanova N.E. Mnogonatsionalnoe naselenie Kazakhstan Kirgizi v epochy kapitalizma (60-e gody XIX veka-1917 g.). [Multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism (60s of the XIX century-1917)]. – Moscow: Nauka, 1986. 245 p. [in Russian].

Gal'uzo P.G. Agrarnye otnosheniya na yuge Kazakhstana v 1867-1914 gg. [Agrarian relations in the South of Kazakhstan in 1867-1914]. – Alma-Ata: Nauka, 1965. 345 p. [in Russian].

Gal'uzo P.G. Ocherk sovetskoi istoriografii agrarnykh otnoshenii v Kazakhstane v period kapitalizma (Materialy k nauchnoi sessii po probleme: "Razvitie rossiyskogo kapitalizma v shir"). [Essay on Soviet historiography of agrarian relations in Kazakhstan during the period of capitalism (Materials for the scientific session on the problem: «The development of Russian capitalism in breadth»)]. – Alma-Ata, 1971. 113 p. [in Russian].

Gerashimova E.I. K istorii pereseleniya krest'yan v Yralskuyu oblast v nachale XX veka. // Izvestiya AN KazSSR. Seriya istorii, arheologii i etnografii [On the history of the resettlement of peasants in the Ural region in the early twentieth century.] // Izvestiya AN Kaz SSR, Series of history, Archeology and Ethnography, 1962, Issue 3, Pp. 77-87. [in Russian].

Dahshleiger G.F. Sotsialno-ekonomicheskie preobrazovaniya v ayle i derevne Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka, 1965. -536 s. [Socio-economic transformation in the village and the village of Kazakhstan]. – Alma-Ata, Nauka, 1965. 536 p. [in Russian].

Suleimenov B.S. Agrarnyi vopros v Kazakhstane v poslednei treti XIX-nachala XX veka (1867-1907 gg.) Alma-Ata: AN KazSSR, -411 s. [Agrarian question in Kazakhstan in the last third of the XIX-early XX century (1867-1907)]. – Alma-Ata, AN Kaz SSR, 1963. 411 p. [in Russian].

Tulepbaev B.A. Sotsialisticheskie agrarnye preobrazovaniya v Srednei Azii i Kazakhstane [Socialist agrarian transformations in Central Asia and Kazakhstan]. – Moscow: Nauka, 1984. 270 p. [in Russian].

Tursynbaev A.B. Iz istorii krest'anskogo pereseleniya v Kazakhstan [From the history of peasant migration to Kazakhstan]. – Alma-Ata, 1950. 102 p. [in Russian].

Tursynbaev A.B. Kazakhstan v revoliutsii 1905-1907 godov [Kazakhstan in the revolution of 1905-1907]. – Alma-Ata: Mektep, 1987. 88 p. [in Russian].

ФТАХР/IRSTI/МРНТИ: 13.51.11

Құралай БАУДИЯРОВА¹, Гүлжан МЕЙРМАНОВА²,

¹аға оқытушы, т.ғ.к., E-mail: bkb@mail.ru,

²аға оқытушы, т.ғ.к., E-mail: meirmanovaga@gmail.com

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан

МУЗЕЙЛІК ЭКСПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ АЯСЫ

Бұл мақалада авторлар мұражай экспозициясын құру үдерістерін, ондағы ғылыми зерттеулерді, шығармашылық және техникалық үдерістерді жан-жақты зерттеді. Әлем музейлерінде этнография, өнер, тарих ескерткіштерінің бірегей үлгілері жиналғандықтан, оларды зерттеу қажет. Сондықтан олардың негізгі бөлігін авторлар халықтық мұра, ұлттық рухани мәдениет пен өзін-өзі тәрбиелеудің ажырамас бөлігі, өмірдің айнасы, әртүрлі халықтардың этикалық және эстетикалық идеалы ретінде қарастырды. Авторлардың пікірінше, бүгінгі таңда музей және галереялар мәдени құндылықтарды сақтап, насихаттап қана қоймай, мәдени-ағартушылық, тәрбиелік іс-шараларды жүзеге асырады. Экспозицияны дұрыс құру және оны экскурсия барысында жан-жақты аша білу, қоғамдық институттар аясында ерекше музей ретінде танылуына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: экспозиция, ғылыми концепция, тақырыптық құрылым, ғылыми жобалау, көркем жобалау.

Құралай БАУДИЯРОВА¹, Гүлжан МЕЙРМАНОВА²,

¹ старший преподаватель, к.и.н., E-mail: bkb@mail.ru,

² старший преподаватель, к.и.н., E-mail: meirmanovaga@gmail.com

^{1,2}Казахский Государственный Национальный университет им. Аль Фараби. г.Алматы, Казахстан

МУЗЕЙНАЯ ЭКСПОЗИЦИЯ И СФЕРА ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ

В данной статье авторы всесторонне исследовали процессы создания музейной экспозиции, научные исследования, творческие и технические процессы в ней. Поскольку в музеях мира собраны уникальные образцы памятников этнографии, искусства, истории, их необходимо изучать. Поэтому основная их часть рассматривалась авторами как народное наследие, неотъемлемая часть национальной духовной культуры и самообразования, зеркало жизни, этический и эстетический идеал разных народов. По мнению авторов сегодня музеи и галереи не только хранят и пропагандируют культурные ценности, осуществляют культурно-просветительскую, воспитательную деятельность. Экспозиция – важная часть музейной коммуникации, осуществляемая в процессе создания и восприятия экспозиции, может быть признана уникальным музеем в рамках других общественных институтов.

Ключевые слова: экспозиция, научная концепция, тематическая структура, научное проектирование, художественное проектирование.

K.B.AUDIAROVA¹, G.A.MEIRMANOVA²,

¹E-mail: bkb@mail.ru, ²E-mail: meirmanovaga@gmail.com

^{1,2}senior lecturer, PhD, Kazakh National University Al-Farabi. Almaty, Kazakhstan

MUSEUM EXPOSITION AND SCOPE OF APPLICATION

In this article, the authors comprehensively investigated the processes of creating a museum exhibition, scientific research, creative and technical processes in it. Since the museums of the world have collected unique samples of monuments of ethnography, art, history, they must be studied. Therefore, the main part of them was considered by the authors as a national heritage, an integral part of national spiritual culture and self-education, a mirror of life, an ethical and aesthetic ideal of different peoples. According to the authors, today museums and galleries not only store and promote cultural values, carry out cultural, educational, educational activities. The exposition is an important part of museum communication, carried out in the process of creating and perception of the exposition, can be recognized as a unique museum within the framework of other public institutions.

Keywords: Exposure, Scientific concept, thematic structure, scientific design, artistic design.

Кіріспе. Музейдің қалыптасуы жиналған коллекцияны қоғамға жариялаумен байланысты болды. Ғибадатхананың іс-әрекетін синтездеу процесінде пайда болған музей экспозициясы өзінің бүкіл тарихында онымен терең байланысты сақтайды. Көптеген функциялары бойынша музей ғибадатханаға өте жақын, музейде тақырып сақталады, зерттеледі, қойылады.

Тақырып белгілі бір ғибадатханалық іс-әрекетке қатысты, оның орны мен рөлі бар, ең бастысы, оны қабылдайтын көрермендер үшін түсінікті белгілі бір

семантикалық және сюжеттік қатынастармен байланысты болды. Осылайша, бастапқыда тақырып белгілі бір визуалды-тұжырымдамалық серияға және әрекетке енгізілген (Каулен 1998: 77).

Музейдің қалыптасуы қоғам үшін жиналған коллекциялардың ашылуымен, ондағы экспонаттармен байланысты болды. Ежелгі «протоэкспозиция» элементтері ғибадатханалардың интерьерлерінде, сатылатын тауарлар көрмелерінде, ежелгі Римдегі әскери жеңістер рәсімдерінде көрінді. Жаудан алынған әскери олжалар мен өнер туындыларын, қымбат

ыдыстардың «көрмелерін» билеушілер маңызды қонақтарды қабылдау күндері, өздерінің байлығы мен маңыздылығын көрсету үшін ұйымдастырды. Ренессанс кезеңінен бастап ең алғашқы музейлер қалыптасып, экспозиция жұмысы ұйымдастырыла бастады. XII-XIII ғғ. жеке музейлердегі экспозицияға жәдігерлер мен таңсық заттар қойыла бастады. Бұл кезеңнің ерекшелігі бірінші жолға сәулет ескерткіштері, мүсіндер, көркемсурет туындылары ұсынылды. Уақыт өте келе экспонаттардың рөлі артып, коллекциялар зерттеліп, жүйеленді.

Қазіргі кезеңде әлем музейлерінде этнография, өнер, тарих ескерткіштерінің бірегей үлгілері жинақталған. Олардың негізгі бөлігі халықтық мұра, ұлттық рухани мәдениеттің және өзіндік қалыптасудың ажырамас бөлігі, өмір айнасы, әртүрлі халықтардың этикалық және эстетикалық идеалы болып табылады.

Материалдар мен әдістер. XIX ғасырдың аяғына қарай «қор» және «экспозиция» ұғымы қалыптасты. XX ғасырдың аяғына қарай музейтану ғылымы музей заттарын жариялау мағынасын білдірді. 2003 жылы Т.Ю.Юренева «Музееведение» еңбегінде «экспозиция – музей заттарын мақсатты және ғылыми түрде көрсету» деген анықтама берді (Юренева 2006: 82). Т.П.Поляков «Экспозиция и экспозиционер» еңбегінде «Экспозиция – адам қолымен жасалған тарихи-мәдени құндылығы бар заттардың жиынтығы», – дейді (Поляков 1997: 126). Музей экспозициясының мәні – музей коллекциясындағы тарихи және мәдени ескерткіштермен таныстыру.

Музей экспозициясын құру – өте күрделі ғылыми зерттеу, шығармашылық және техникалық процесс. Бұл процесс ғылыми қызметкерлердің, суретшілердің, дизайнерлердің, инженерлердің, музей педагогтарының бірлескен жұмысын қажет етеді. Музей экспозициясын жобалау төмендегідей құрылымнан тұрады:

1. **Ғылыми жобалау** (экспозицияның негізгі идеялары мен мазмұнын қарастырады).

2. **Көркем жобалау** (тақырыптың бейнеде қалыптасуы).

3. **Техникалық және жұмыстық жобалау** (әр экспонаттың орнын анықтау, мәтін, этикетаж, техникалық құралдар).

Ғылыми жобалау:

I Ғылыми концепция – болашақ экспозицияның қалай болатыны туралы түсінік беретін жобалаудың алғашқы қадамы. Ғылыми концепцияда экспозицияның негізгі идеясы мен тақырыптық негіздемесі анықталады. Ғылыми концепцияда:

1. Ғылым саласындағы қазіргі таңдағы маңызды идеялар қарастырылып, бөлімдердің тақырыптары жасалады.

2. Аталған жұмыстың мақсаты мен міндеттері іске асыру мүмкіншіліктері (қаржы мәселесі, экспозиция ауқымы) қарастырылады.

3. Аталған экспозицияға қатысты өз еліміздегі және шет елдегі тәжірибелер, құру принциптері айқындалады.

4. Заттық қордың сипаты мен талдау: қорда тақырыпқа қатысты экспонаттың болуы, болмаса басқа музейлерден алдыру, негізгі және көмекші қорларды қамту қарастырылады.

5. Музейге келушілердің сұранысын қанағаттандыру, экспозиция бойынша лекция, экскурсия жүргізе білу.

6. Жобалау тәсілін таңдау, көркем жобалауға ұсыныс білдіру.

Ғылыми концепция бір құжат ретінде жасалады. Оның ішіне экспозициялық бөлімдердің орналасуы, залдың сызбасы, ғылыми көмекші материалдар, техникалық материалдар көрсетіледі.

II Тақырыптық құрылым (ТСП – тематическая структура плана) – ғылыми жобалаудың екінші кезеңін қарастыратын құжат.

Тақырыптық құрылым:

Шетелдік тәжірибеде тақырыптық құрылымдық жоспарға проспект жасалады, оны бриф деп атайды. Бриф – экскурсия жұмысын ұйымдастырудан бастап, ашылуға дейінгі кезеңді қамтитын құжат. Брифке музейдің барлық бөлімдерінің барлық қызметкерлері қатысады: қор бөлімі, редакциялық бөлім (дизайн, мәтін, маркетинг), әкімшілігін (қаржы, қауіпсіздік). Бриф бекітілгеннен кейін әр бөлім өз жұмысымен айналысады.

III Тақырыптық экспозициялық жоспар (ТЭП – тематико-экспозиционный план) – үшінші аяқталушы кезеңді қамтиды. Бұл шығармашылық зерттеу еңбегі: бөлім кешен тақырыптары, мәтіндер мен аннотация, экспозициялық материалдардың тізімі, экспозициялық материалдардың сипаттамасы (түпнұсқа, көшірме, өлшемі), эспонат шифрлары мен сақтау орындары, көркем жобалау ерекшеліктері.

Көркем жобалаудың негізгі мақсаты түрлі өнер түрлері мен музей экспонаттарын келушілерге қызықты етіп көрсету. Көркем жобалауға кіріспес бұрын жеке адамдардың ерекшеліктері, педагог, психологтардың кеңесі ескеріледі. Ғылыми жобалау сияқты бұнда да музей қызметкерлері атсалысады – суретшілер, сәулетшілер, дизайнерлер, тарихшылар, экономистер, психолог, социологтар (Музейная экспозиция 1997:155).

Көркем-сәулет жобалау үшін негізгі құжат ғылыми концепция жасалады. Оның негізінде экспозицияның басты шешімі қабылданады, ол музейдің ғылыми кеңесінде қаралып, бекітіледі. Екінші кезең – эскиз жобасын жасау, ол тақырыптық құрылым негізінде жасалады. Суретші экспозиция материалдарымен жақын танысады. Үшінші кезең – жұмыстық жобалау, яғни тақырыптық-экспозициялық жоба негізінде жасалады.

Көркем жобалауда автордың көркем концепциясы, идеясы, оның негізгі принциптері, маңызы бейнеленеді. Сонымен қатар негізгі міндеттер: экспозиция залдары, негізгі экспонаттарды орналастыру, сәуле түсіру, экспозицияның түстік шешімі, құрылымдарды орналастыру, түрлі техникаларды пайдалану. Ғылыми кеңеске Басты шешім төмендегідей түрде ұсынылады: ірі көлемді экспонаттар, ерекше белгілер; қоршаған орта мен сәулет ескерткіштері қамтылған территория жоспары; экспозиция маршруты, көрсетілген экспозициялық зал жоспары; музейдің негізгі залдарының суреті.

Талдау. Суретші музей экспозициясын көркем жобалауда түрлі тәсілдерді қолданды. Жұмыс барысында суретші төмендегі факторларды есепке алуы тиіс:

1. **Маңыздылық.** Кез келген экспозицияда тақырыптардың маңыздылығына қарай бөлінуіне көңіл аудармайды. Оның кей біреуі басты, кей біреулері қосымша.

2. **Біртұтастық.** Экспозицияны құруда орта шешім болуы тиіс. Бұл тақырыптық жоспарда бейнеленеді.

3. **Тақырыпшаларды талдау.** Көп музейдің кемшілігі

барынша көп нәрсені көрсету. Тақырыпты ашатын ғана экспозицияларды қалдырып, қосымшалардан арылу дұрыс. Материялдың қажеттілігін анықтау.

4.Экспонаттарды талдау. Тақырыптық жоспарда бүкіл экспонат түгел көрсетіле бермейді. Экспозиция қойғанға дейін бұл процесс жүруі мүмкін. Суретші барынша экспозицияның пішінін, көлемін ескереді. Негізгі қор экспонатын өзгерте алмайды. Ғылыми қорды өзгертуге болады. Ұсақ экспонаттар үлкейтілген суретті қажет етеді, болмаса жарықты не түсті пайдалануға болады. Ірі көлемді экспонаттарды қорда қалдырған жөн. Дизайнер түрлі тәсілдер арқылы үйлесімділікті сақтайды (Майстровская 1989: 156). Бүгінгі күнде экспозиция құруға шығармашылықпен қарау үрдісі жақсы жолға қойылып келеді. Экспозицияға аудиовизуальды байланыс құралдарын қолдану және басқада технологияларды енгізу үлкен қызығушылық тудырады.

Қазіргі таңда ғылыми-техникалық көрмелерді құру кезінде экспонаттарды ұсынудың жаңа қағидасы – «кел және қол тигіз» қолданыла бастады. Мұндай көрмелердің мақсаты – келушілерді актерлерге айналдыру. Әдеттегі және жаңа әсер етудің айтарлықтай айырмашылықтары бар: мысалы, дәстүрлі тәжірибе эмпирикалық тәжірибеге көбірек бағытталған (келушінің өмірлік тәжірибесі), ал жаңасы эмоционалды қабылдауға әсер етеді (тікелей реакция тудырады) (Музееведение 1988:145). Олардың кеңістіктегі ұйымшылдығы да ерекшеленеді: дәстүрлі мұражайда заттар дүкен терезелеріне, қабырғаға және сөреге қойылады, ол келушіні экспонаттар әлемінен бөліп тұрады; экспозицияның жаңа түрінде, керісінше, бүкіл мұражай кеңістігі экспонаттармен және жұртшылықпен теңестіріледі. Экспозицияның жаңа түрі субъекті мен оның ортасы арасындағы ақпаратқа қолайлылыққа, үйлесімділікке қол жеткізуге бағытталғандығын білдіреді. Алайда, көптеген қазіргі заманғы музейлер екі түрдің синтезін қалайды: бір экспозициялық кеңістікте «жабық» және халықпен «еркін байланыста» заттар бар. Музей экспозициясы оның барлық жеке элементтері экспозиция кеңістігінде және уақытында сыртқы байланыспен және ішкі мағыналық біртұтастықпен біріктірілгенде ғана толық және толыққанды бола алады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда музейлік экспозиция қазіргі таңда өзекті мәселе болып қала бермек. Бүгінгі күнде экспозиция құруға шығармашылықпен қарау үрдісі жақсы жолға қойылып келеді, сондықтан оны жүзеге асыру барысында әр түрлі бағыттар мен жанрлар қолданылады. Мысалы: арт-дизайн, орта дизайн, стилизация, дәстүрлі музейлік дизайн және тағы да басқа көптеген бағыттар. Осы бағыттардың қайсы болмасын бейнелердің өзгеше панорамасын

қалыптастыра отырып қайталанбас шығармашылық нысанға айналдыра алады. Музей экспозицияларын құруда қалыптасқан дәстүрлі үрдістер мен жаңа әдістерді қатар қолдана отырып көрермен көңіліне жол табуға қазіргі кезде мүмкіндіктер мол. Экспозицияға өнердің бір түрі ретінде жауапкершілікпен қарап, ал жәдігерді сол өнердің сөйлейтін тіліне айналдыра алсақ бұдан музейдің ұтары көп.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Каулен М.Е. Экспозиция и экспозиционер. – М., 2001.
Музейная экспозиция. Теория и практика. Искусство экспозиции. Новые сценарии и концепции. – М., 1997.
Искусство музейной экспозиции и техническое оснащение музеев. – М., 1985.
Майстровская М.Т. Очерк развития современного экспозиционного дизайна (музеи искусств) //Музееведение. На пути к музею XXI века. - М., 1989.
Музееведение. Музеи исторического профиля. – М., 1988;
Майстровская М.Т. Музейная экспозиция: тенденции развития//Музейная экспозиция. На пути к музею XXI в., М., 1997;
Юренева Т.Ю. Музееведение, М., 2006
Фармаковский М.В. Техника экспозиции в историко-бытовых музеях, Л., 1928;
Поляков Т.П. Как делать музей? М., 1997.

REFERENCES

- Kaulen M.E. (2001). Ekspoziciya i ekspozicioner [The exposition and exposition]. – M., 2001. [In Russian].
Muzejnaya ekspoziciya (1997). Teoriya i praktika. Iskusstvo ekspozicii. Novye scenarii i koncepcii [Museum exhibition. Theory and practice. Art of exposition. New scenarios and concepts.] – M., 1997. [In Russian].
Iskusstvo muzejnoj ekspozicii i tehicheskoe osnashenie muzeev (1985). [Art of Museum exposition and technical equipment of museums] – M., 1985. [In Russian].
Majstrovskaya M.T. (1989). Oчерк razvitiya sovremennogo ekspozicionnogo dizajna (muzei iskusstv) //Музееведение. На пути к музею XXI века [Essay on the development of modern exhibition design (art museums). On the way to the Museum of the XXI century.] – M., 1989. [In Russian].
Музееведение. (1998). Muzei istoricheskogo profilya [Museology. The museums of historical profile] – M., 1988. [In Russian].
Majstrovskaya M.T. (1997). Muzejnaya ekspoziciya: tendencii razvitiya//Музейная экспозиция. На пути к музею XXI века, [Museum exposition: development trends//Museum exhibition. On the way to the Museum of the XXI century] M., 1997; [In Russian].
Yureneva T.Yu. (2006). Muzeeviedenie [Museology]. – M., 2006. [In Russian].
Farmakovskij M.V. (1928) Tehnika ekspozicii v istoriko-bytovykh muzeyah [Technique of exposition in historical and everyday museums]. – L., 1928; [In Russian].
Polyakov T.P. (1997) Kak delat muzei? [how to make a Museum]. – M., 1997; [In Russian].

ЭЛЕКТРОНДЫ НҰСҚАНЫ НЕ ЖҰРНАЛДЫ ҚАЛАЙ АЛУҒА БОЛАДЫ?

Кейбір авторлар «Мақала шыққанда хабарлайсыздар ғой» деп жатады. Мақала шыққанда барлық авторға хабарласу өте қиын. Сондықтан мақалаңыз шыққан айдың 15-25-інде сайттың (kaztar.kz) "Басты бетіне" кірсеңіз, жаңа журнал салулы тұрады. Содан өзіңізге қажет тұстарын көшіріп аласыз.

Ал журналдың қағаздық нұсқасы, яғни өзі қажет болса, шығарда хабарласып, 1 дана тең журналды редакциядан келіп аласыз.

Редакция алқасы.

Тел: 8\727\270-82-21;

Уатсап: 8(701)148-09-33; 8(771)404-47-82.

ҒТАХР/ IRSTI/ МРНТИ: 03.20.20

Бакдаулет БЕРЛІБАЕВ,
тарих ғылымдарының докторы, профессор АЭЖБУ.
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bbt_kaznpu@mail.ru

ҚОҒАМДАҒЫ РУХ СӨЗІНІҢ МАҒЫНАСЫ: тарихи-білімдік қолданыстағы түрлері

Зерттеу жұмысында өткен ғасырдың 90-жылдарынан жариялана бастаған Қазақстан тарихына көңіл бөлудің мемлекеттік құжаттары басшылыққа алынып, шығыс өркениетін жаңғырту арқылы елімізді әлемге танытудың зор мүмкіндіктері ашылғаны баяндалады. Әсіресе, мәселеге тікелей қатысты Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылы жариялаған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласына ерекше мән берілген. XVII-XVIII ғғ. басталған еуроцентризм ағымын орнықты түрде сынаған автор тарих дәңгелегін кері айналдыруға қарсылығын білдіреді.

Мақалада рух сөзінің көшпелілер ұғымында көбінде дінмен байланысты екендігіне мән берілгенмен, автор қоғамдағы рух мағынасындағы қолданыстың бірнеше түрін көретінін айтады. Соның бірі – ұлттық рух болса, оны XX ғасырдың азулы ақыны Мұқағали Мақатаев өлеңдерімен дәлелдей білген автор басқаны былай қойғанда Әбу Насыр әл-Фарабиден Махамбет Өтемісовке дейінгі белгілі тұлғаларымызды тарихтан ысырып, 1000 жылдық рухани жауһар қазынамызды санамыздан мүлде сызуды ойлаған кеңестік саясаттың озбырлық әрекеттерін де назардан тыс қалдырмаған.

Түйін сөздер: рух, ұлттық рух, Ұлы дала, жеті қыр, «Мәдени мұра», еуроцентризм, «номадизм», «руханият» компоненттік анализ жүйесі.

Бакдаулет БЕРЛІБАЕВ,
д.и.н., профессор, Алматинский университет энергетики и связи.
Казахстан, Алматы, e-mail: bbt_kaznpu@mail.ru

ВИДЫ ПРИМЕНЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ ПОНЯТИЯ ДУХОВНОСТЬ, ИСПОЛЬЗУЕМОЕ В ОБЩЕСТВЕ

В данной статье отмечается, что в нашем государстве с 90 годов XX столетия усилено внимание становлению и развитию истории Казахстана, пропаганде ее мировому сообществу. Этому вопросу особое значение придавалось в работе первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи», опубликованной в 2018 году. Н.А. Назарбаев в своей статье критически относится к евроцентризму, появившийся в 17-18 веках, пытавшийся перевернуть колесо истории.

По мнению Елбасы, нельзя считать, что понятие «рух-дух» тесно связано с религией кочевников, это понятие имеет множество значений, оно ни в коем случае не связано с религией, это понятие широко применяется в обществе в разных аспектах. Например, в XX веке великий поэт Мукатаев в своих произведениях воспевал национальных дух, к тому же Аль-Фараби еще до Махамбета Утемисова поднимал проблему развития духа, духовных начал в человеке, к сожалению, советская власть усиленно искоренила понятия «национальный дух», «духовное начало», которые существовали более 1000 лет в обществе.

Ключевые слова: дух, духовность, национальный дух, Великая степь, семь граней, культурное наследие, евроцентризм, номадизм.

Bakdaulet BERLIBAYEV,
d.h.s. prof., Almaty University of Energy and Communications.
Kazakhstan, Almaty. e-mail: bbt_kaznpu@mail.ru

THE TYPES OF APPLICATION IN HISTORICAL EDUCATION OF THE CONCEPT OF SPIRITUALITY USED IN SOCIETY

This article notes that since the 90s of the twentieth century in our state, attention has been increased to the formation and development of the history of Kazakhstan, its propaganda to the world community. This issue was emphasized in the work of the first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev "Seven Facets of the Great Steppe", published in 2018. N.A. Nazarbayev in his article is critical of Eurocentrism, which appeared in the 17-18th centuries, trying to turn the wheel of history.

According to N.A. Nazarbayev, it cannot be considered that the concept of "rukh - spirit" is closely related to the religion of nomads, this concept has many meanings, it is in no way connected with religion, this concept is widely used in society in various aspects.

For example, in the twentieth century, the great poet Mukagali Makatayev sang the national spirit in his works, besides, Al-Farabi, even before Makhambet Utemisov, raised the problem of the development of the spirit, spiritual principles in a person, unfortunately, the Soviet government strenuously eradicated the concept of "national spirit", "spirituality", which existed for over 1000 years in society.

Key words: spirit, spirituality, national spirit, Great Steppe, seven facets, cultural heritage, Eurocentrism, nomadism.

Кіріспе. Ұлы Даланың қола дәуірінен бергі (б.з.б. 2 мың жылдықта) өркениеті дегенде, қазақтардың жаратылысы үшін ең алдымен Алтай өлкесінің қадірі ерекше. Бүгінгі таңда, елеске айналуға жақын қалған осы алтын қорымызды аршып алуға бағытталған еліміздегі бірқатар тарихи-саяси тұжырымдардың бастауы қызықтырады. Ең алдымен, өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап «арнайы қоймаларда» құпия түрінде сақталып келген құжаттардан кеңестік билік кезіндегі Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне жасалған сан түрлі зұлматтардың беті ашылды. Бұның өзі Қазақстан тарихын әлемдік, шығыстық және мұсылмандық тарихтан бөліп қарауға келмейтін біртұтас мәселе екендігін дәлелдеп, оның ұзақ та күрделі оқиғаларға толы бейнесін жаңғыртуға жол ашып берді. Сондай-ақ, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1998 жылды «Халық бірлігі және ұлттық тарих жылы» деп жариялауы мен «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасының» қабылдануы тарихшыларға жаңа бағыт-бағдар сілтеген еді. Ал 2004 жылғы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қолға алынғанда, XVIII ғасырдан бастап Ресей империясы тарапынан болған зерттеу жұмыстарының барысындағы бұрмаланған Қазақстан тарихын қалпына келтіруді бастаумен бірге, шығыс өркениетін жаңғырту арқылы елімізді әлемге танытудың да зор мүмкіндіктеріне қол жеткіздік. Елбасы Н.Ә. Назарбаев, 2018 жылы жариялаған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында түркі халықтарының алғашқы мекені Алтай екендігі, жылқыны қолға үйрету мен метал өңдеудің Ұлы даладан басталғаны, Алтын адам, аң стилі мен Ұлы жібек жолының тармақтары, апорт алма мен қызғалдақ гүлінің мекені де осы Ұлы дала екендігі айтылып, шығыс өркениетінің дүние жүзілік маңызы дәріптелді. Бұл жерде ғылымдағы даналық жағынан әлемде екінші Аристотель атанған әл-Фараби бабамыздың орны ерекше, әрине. Бірақ ол, IX-X ғасырлардың замандасы, әрі сол заманның ерекше тұлғасы болғандықтан оның еңбектерін пайдалану арқылы болатын өркениеттіліктің Ұлы далаға қатысты рухани негізін жаңғыртуды әл-Фарабидің өзімен байланыстырып, оған қатысты мәселені оның өмір сүрген дәуірінен бастап, бүгінгі өмірге ықпалын мүлде бөлек қарастырған дұрыс.

XVII-XVIII ғғ. басталған еуроцентризм (еуропалық таным) ағымы сонау IV ғасырда Алтай арқылы барған Солтүстік Батыс Хұнның Мөде тәңірқұттан кейінгі аты әлемге әйгілі көсемі Еділдің (Аттила) Шығыс Еуропаға жеңілуынан басталған азиялық шығыс өркениетін көзге ілмей, күні бүгінге дейін өзінің бүкіл ғылым, ілім-білім саласындағы астамшылдығын сақтап келеді. Басқаны былай қойғанда, VI ғасырдағы Түрік қағанатының дәстүрімен XIII ғасырда Алтай тілдестердің басын біріктіріп, Шығыс есімімен хандық құрған моңғол империясының әскери тәртібі мен ел арасындағы байланыс жүйесінің орнықты түрінің тәжірибесін қалыптастырған әлемдік өркениет, әлі күнге дейін өз дәрежесінде мойындалмай отырса, бұл да сол еуропалық танымның тәккәпар озбырлығының салдары болып табылады. Сондай-ақ, бүгінгі таңда көшпелілікпен ұзақ жылдар бойы айналысқан еуроцентристік ықпалдағы кейбір зерттеушілер шаруашылықтың осы бір түрін адамзат өркениетінен артта қалу, тіптен жабайылық пен тағылықтың көрінісі ретінде түсіндіріп келді. Бірақ олар, әр аймақтағы көшпелі шаруашылықтың өзіндік даму ерекшелігін түсінбей, көшпелілердің бәріне бірдей «номадизм» атауын меншіктен тастады. Мысалы, көшпелі және отырықшы шаруашылықты бірдей жүргізе білген еуропалықтар болса, отты қаруды бірінші боп ойлап тауып, жоғары өркениетке қол жеткізгені рас. Алайда, солай екен деп Еуропаға ат үстінде желдей есіп барып, өздерімен бірге тұрмыстық және шаруашы-

лық жарақтар мен жауынгерлік құрал-саймандарды сол Еуропаға жеткізген ариліктердің Қазақстанда болған ұрпақтарының, хұндардың, мажарлардың, қыпшақтардың өркениеттік ізін қалайша тарихтан өшіріп тастауға болады? Осыны қарперіне алған жергілікті тарихшы Т.О.Омарбековтың «номадизмге» берген мына бір анықтамасы көңілден шығады: «Номадизм деп белгілі бір атамекені, географиялық аймағы жоқ және тұрақты көшу бағыттары да айқын емес, қаңғыбас, баспанасыз көшпелілер тобыры аталуы керек» [1].

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында тарихи ұстанымға сүйенетін жалпығылымдық, рух сөзінің күрделілігін ашуға көмектесетін жазып-көшіру әдістері сияқты жан-жақтылыққа негізделген әдістер пайдаланылды. Бұл арада әдістемелік зерттеу үшін пайдаланылған деректемелік негізге Елбасының рух сөзін теориялық жағынан қарастырған «Тарих толқыны» еңбегі мен «Рухани жаңғыру» және «Ұлы Даланың жеті қыры» мақалалары басшылыққа алынды.

Қоғамдағы рух сөзі мағынасының тарихи-білімдік қолданыстағы түрлерінің мәселесін зерттегенде «өз міндетін әлдеқашан орындап болған» әдістер қатарына жатқызылса да, немесе зерттеу әдісінен шеттетілген әлеуметтік-тарихи әдісті пайдалануға тура келді. Өйткені бұл әдіс өзінің ғылымилығы жағынан бүгінгі ғылымда пайдалануға келмейді делінгенмен, біздің қоғамның дамуындағы ділдік ерекшелігімен үндесіп, мәселенің өзектілігін арттыра түсетінімен белгілі болды. Айталық, қазақтардың алғашқы қолданыстағы рух сөзі көбіне-көп дінмен байланыстырылып келсе, бүгінде бұл сөздің тарихи – білімдік қолданыстағы түрлері өте көп. Мысалы, азаматтық рух, ұлттық рух, рухият, рухани тәрбие немесе, рухани өнеге, т.б. Оның есесіне ғасырлар бойы даланың ауызша тарихына сүйенген қазақ халқы мақал-мәтелдердегі, аңыз-әңгімелердегі, ертегі-дастандардағы, қисса-шежірелердегі тарихи-білімдік қорларын әлі жүйелеп болған жоқ. Сондықтан да біз, еуроцентрлік таным түсінігі бойынша қолданыстан алынған әдістерді қайта жаңғыртуды дұрыс деп есептейміз.

Тарихнамалық талдау. Бүгінде, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың жоғарыдағы біз айтқан мақаласында «Алтай-түркі халықтарының алтын бесігі» [2] ретінде ерекшеленеді. Алайда қазір біз, Алтайды төрт мемлекеттің иелігінен көреміз (Ресей, Қазақстан, Қытай, Моңғолия). Қытай еліне қарасты Алтайда өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап жоспарлы түрде жүргізіліп келе жатқан қазба жұмыстарының барысында табылған археологиялық тарихи-мәдени ескерткіштер, шар тарапқа бытырап кеткен түркі тілдес халықтардың тарихи және мәдени өмірінен сыр шертетін қыруар материалдарымен құнды болып отыр. Осы материалдардың байыбына баруда Қазақстанның тарихшы ғалымдары да шет қалған жоқ. Айталық, 2005 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының шеңберінде «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» ғылыми жобасын жүзеге асыра отырып, «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелерінің» 5 томдық жинағын шығарып, ғылыми айналысқа қосқан еді. Сондағы археологиялық экспедицияға қатысушылар Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатының «Құжаттар каталогінің» 40 томын зерттеді. Жүргізілген жұмыстың барысында Қазақстан тарихына (XVIII-XIX ғғ.) қатысы бар 500-ден астам қытай тіліндегі, шағатай тіліндегі 60-тан астам, ойрат тіліндегі 40-тан астам, сондай-ақ манжұр тіліндегі 3000-нан астам мұрағаттық деректер табылды [3]. Байқап отырғанымыздай, табылған деректер Қазақ хандығы мен Қытай империясының арасындағы біздің қазіргі ғасырымызға таяу бұрынғы бір ғана ғасырдың

тарихын қамтығанмен, жинақтың екінші томынан б.з.д. хұн-түрік, сақ-үйсін дәуірінің тарихи-археологиялық ескерткіштерінің мәліметтерін де кездестіреміз. Қалай болғанда да, нақ осындай материалдардың біздің зерттеулеріміздегі күңгірт жақтарды анықтауға, кезінде ең маңызды деген деректердің тапшылығы салдарынан болған олқылықтардың орнын толтыруға септігін тигізеді деген ойдамыз. Мысалы, бұрынғы Шығыс Түркістан, қазіргі Шыңжаң өлкесінен табылған сақ-үйсін дәуіріне жататын тарихи-археологиялық ескерткіштері арқылы «Ұлы Жібек жолының» барлық тармақ жолдарының бір-бірімен түйісер тұсы байырғы Шығыс Түркістаннан өткені мәлім болса, онда өз уақытында Қытайға баратын негізгі өткел де осы арада болған [4].

Әрине, біз, хұн-түрік, сақ-үйсін дәуірінің тарихи-археологиялық ескерткіштерінің мәліметтерінен және орта ғасырдағы ғұлама ойшылдардың ой-тұжырымдарынан жалпытүркілік рухтың басымдықтарын байқаймыз. Ал таза ұлттық болмыстың үлгісін Абайдан табамыз. Бұл жөнінде қазіргі президентіміз Қ. К. Тоқаев былай дейді. «Жаңару – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде бұл – мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс. Бұл ретте біз, Абайдан айналып өте алмаймыз. Себебі ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлтты жаңғыруға, жаңаруға, жаңа өмірге бейім болуға шақырған» [5]. Бұл арада президенттің айтайын дегені, қазақ халқының таза ұлттық рухын жаңғыртумен де байланысты деп түсінгеніміз абзал. Бүгінде біздің осы көтеріп отырған мәселеміз бойынша еліміздің бүкіл гуманитарлық сала ғылымдарының бөрінің айналыса бастауы мақтаншқа бөлейді. Мысалы, медицина және педагогика ғылымдарының докторы Совет-Хан Ғаббасов 2013 жылы Ұлы Даланың адамзат өркениетінің бесігі екендігін Елбасынан бұрын айтып, бүгінгі таңда империялық мүдде мен еуроцентризмнің қой терісін жамылған қасқыр сияқты өңін өзгертіп, Ғаламдану мен Жаһандандуды бетке ұстап, өз методологиясын жаңа жағдайға бейімдеп, өзгертіп алғанын ащы шындық түрінде жеткізіп бере алды. Сөйте отырып ол, қазірде тәуелсіздігін алып, кез келген білім мен ғылымның шыңына көтеріліп отырған біздің елімізде жоғарыда айтылған залалдармен күресудің де кейбір әдістерін ұсынады [6].

Зерттеу нәтижелері. Мәселенің ауанын біз зерттеп отырған тақырыптағы рух сөзіне аударсақ, бұл сөздің көшпелілер ұғымында көбінде дінмен байланысты екендігіне көз жеткізу қиын емес. Яғни, Алла, Құдай, төңір, жан, мәңгілік ұғымдарындағы жақсылық атаулының барлық жиынтығы рух мағынасын құрап, адамдардың қарым-қатынастарында жоғарыдағылардың атынан сол рух сөзі «рухани байлық», «рухани жетістік», «рухани тәрбие», «рухани мәдениет», «рухани өнегелік тәрбие», «рухы биік жан», «руханият» деген көптеген сөз тіркестерімен үстемдікке ие болып жүргеннің куәсі болып келеміз. Оның есесіне, «Пайғамбар рухы» немесе «Бабалар рухы мен аруақтар рухы қолдасын»! – деген сөздерді естігенде, рух сөзінің дінмен байланысты екендігіне шүбә келтіре алмаймыз. Алайда біз, қоғамдағы рух мағынасындағы қолданыстың бірнеше түрін көріп жүрміз. Соның бірі – ұлттық рух. XX ғасырдың азулы ақыны Мұқағали Мақатаев өзінің «Қара өлең» деп аталатын өлеңінде ұлттық рухты былай жырлайды:

«Қалқам! Мен Лермонтов

Пушкин де емен,

Есенинмін демедім ешкімге мен.

Қазақтың қара өлеңі – құдіретім,

Онда бір сұмдық сыр бар естімеген» [7]. Әри-

не, Лермонтов, Пушкин сияқты орыс ақындарының ұлылығында шек жоқ. Бірақ, кім не десе де өз тілінде

айтса, әрі сол айтқандары тыңдаушының көңілінен шығып жатса, бұл ең алдымен өзінің ұлтына шипа болып табылмай ма? Расында, осыдан кейін азулы ақындарды тыңдаған жастар, тамсанып-талпына келе, үнемі алға ұмтылудың барысында, С. Есенин сияқты кейінгі таланттарды тарихи аренаға шығарса, онда орыс халқы өзін бүтіндей ұлт ретінде танып, сол ұлтты рухани жағынан байыта түскен жоқ па? Сол сияқты, Ұлы Даланың төрі мен қараңғылықтың шерінде жүрген кезіндегі қазақ халқы өзінің сал-серілерін пір тұтып, болған жерлеріндегі сән-салтанаттан кейін оларға шапан жауып, ат мінгізе отырып, қошаметтеп шығарып салған. Демек, ән қадірі мен сөз қадірін түсіне білген қалың қара қазақ, Ақан сері мен Біржан салдардың өнеріне тәнті болып, оларды құрметтей де білген. Олай болса Мұқағали, өлең-жыр мен ән-күй қадірін түсінген халықтың тіл мен сөзге деген құдіретінің де тұңғықтағы сырын ашуға үнемі ұмтылып отырса, бұл ең алдымен оның өз ұлтына деген құрметтің белгісі. Айталық, Мұқағали ақын өзінің қара өлеңге қатысты жоғарыдағы жырын былай қайырады: «Күпі киген қазақтың қара өлеңін, Шекпен жауып өзіне қайтарамын!» [8]. Бұл өлең жолдарынан қазақтың қара өлеңінің өзін бүгінгі өркениетке лайықтап, рухани жаңғырту арқылы үлкен табысқа жетуге болады деп, қазақты оның өлеңі арқылы да әлемге танытудың кілті ақынның өзі екендігін меңзейді. Ақын оған деген сенімін нық, әрі ашық білдіреді. Бірақ, оның төңірегін торлаған көрсоқырлық қасіретке налыған ақын, қара өлең тұрасындағы мақсатына толық жете алмағанын білдіріп, өмірінің соңындағы қапаланған күндері өз замандасы әрі әріптесі Фариза Оңғарсыноваға былай деп ішкі мұңын шаққан еді: «...Біздерді де жоқтайтын жан болса егер, Шаң басқан архивтерден табылармыз.» Міне ол, өмірінің санаулы күндерінің өзінде қазақтың қара өлеңінің құдіретінен үмітін үзбей, болашақ жастардың оның жолын қуатынына зор сенім артып кетті. Мәселе, қазақтың қара өлеңінің құдіретін түсіну бүгінгі тәуелсіз еліміздің ақынының ғана ісі емес. Ол, қазіргі еліміздің рухани биігінде жүрген барлық мамандарға қатысты...

Сол Мұқағали ақын өмір сүрген кешегі кеңестік дәуірдің өзінде біздің рухани байлығымыздың қай саласына болмасын тұсау салынғаны рас. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, тарихшы-этнограф, өнер зерттеуші ғалым Өзбекәлі Жәнібеков бұл мәселенің шындығын былай еске түсіреді: «– Тізімге іліккендерге қарасақ, Әбу Насыр әл-Фарабиден Махамбет Өтемісовқа дейін бір адам жоқ. Бұл шамамен IX ғасырдың ортасынан XIX ғасырдың ортасына дейінгі мың жылды қамтитын уақыт. Сонда мұны қалай түсінеміз? Елеусіз қалған мың жыл. Әлде он ғасыр бойы Қазақстанда бір білікті азамат тумағаны ма қалай?» [9]. Мұндағы мәселе, 1976 жылы Қазақстанның мәдениет министрлігінде болған Қазақстан тарихындағы белгілі қайраткерлерге арнап Алматыда монумент тұрғызу жөніндегі үкіметке ұсыныс енгізетін комиссияның мәжілісінде аты аталатын адамдар туралы болатын. Өкінішке орай, аталмыш тізімді сол кездегі тарих институтының директоры Ақай Нүсіпбеков жариялаған еді. Сенсеңіз, ол тізімнің алғашқы нұсқасында Мұқтар Әуезов те болмаған. Демек, сондағы 36 адам, кеңестік идеологияның ығына жығылып, дегеніне көніп, социалистік қоғамға кір келтірмей, оның белгілі қайраткерлерін барынша дәріптегендер ғана.

Қорытынды. Сонымен, кеңестік саясат Әбу Насыр әл-Фарабиден Махамбет Өтемісовқа дейінгі белгілі тұлғаларымызды тарихтан ығыстырып, 1000 жылдық рухани жауһар түрлерін санамыздан мүлде аластауды ойласа, еуропалық таным шығыстың рухани өркениет тарихын үнемі жасырып-жауып келеді. Сондықтан, Елбасы, Н.Ә.Назарбаевтың жоғарыдағы мақаласында

айтылғандай, біздің рухани қазыналарымыздың бастауын әл-Фарабиден емес, ерте темір дәуіріндегі жабайы жылқыны қолға үйретіп, темір балқытқан ата-балаларымыздың тірлігінен іздеу керектігін айтып, оны бүкіл әлемге танытудың әдістемелік жолдарын қарастыруды ұсынса, бұны үлкен көрегенділіктің белгісіне жатқызуға болады [10].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Жәнібеков Ө. (1996). Тағдыр тағылымы (естеліктер). Алматы: Рауан. 113 б.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I том.- саяхатнамалар мен тарихи географиялық естеліктерден таңдамалар (2005). Алматы: Дайк-Пресс. 6 б.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. II том.- С. Сұңғатай, Б. Еженханұлы Тарихи-мәдени жәдігерлер. (2005). Алматы: Дайк-Пресс. 13 б.
- Қ.К.Тоқаев. (2020). Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Мұқағали №1(120). 11 б.
- Мен сіре, өлмейтін шығармын. (2010). Алматы: Сарыжайлау қоғамдық қоры. 126 б.
- Мен сіре, өлмейтін шығармын. (2010). Алматы: Сарыжайлау қоғамдық қоры. 127 б.
- Назарбаев Н.Ә. (2018). Ұлы Даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. 21 қараша.
- Назарбаев Н.Ә. (2018). Ұлы Даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. 21 қараша.
- Омарбеков Т. (2016). Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттер тарихының мәселелері: мақалалар жинағы / Т. Омарбеков. Алматы: Қазақ университеті 23 б.
- Совет-Хан Ғаббасов. (2013). Ұлы дала – адамзат өркениетінің бесігі // Ұлттық тәрбие, №5 (19). 84 б.

REFERENCES

- Jánibekov Ó. (1996). Tagdyr tagylymy (estelikter). [Lessons of destiny (memories)]. – Almaty: Rayan. P. 113 [in Kazakh].
- Qazaqstan tarihy týraly qytaı derektmeleri. I tom.-sayahtnamalar men tarihi geografiyalyq esteliklerden tańdamalar (2005). [Chinese requisites on the history of Kazakhstan. Volume I. - Selections from travelogues and historical geographical memories]. – Almaty: Daik-Press. P.6[in Kazakh].
- Suńgataı S., Ejenhanuly B. (2005). Qazaqstan tarihy týraly qytaı derektmeleri. II tom. - Tarihi-mádeni jádigerler [Chinese requisites on the history of Kazakhstan. Volume II. Historical and cultural artifacts]. – Almaty: Daik-Press. P.13 [in Kazakh].
- Q.K.Toqayev (2020). Abai jáne XXI gasyrdagy Qazaqstan [Abay and Kazakhstan in the 21st century]. //Muqagalı №1(120). P. 11[in Kazakh].
- Men sirá, ólmeitin shygarmyn. (2010). [I probably won't die]. – Almaty: Saryjailay qogamdyq qory. P. 126 [in Kazakh].
- Men sirá, ólmeitin shygarmyn. (2010). [I probably won't die]. – Almaty: Saryjailay qogamdyq qory. P. 127 [in Kazakh].
- Nazarbaev N.Á. (2018). Uly Dalanyń jeti qyry [Seven sides of the Great Steppe]. // Egemen Qazaqstan. 21 november [in Kazakh].
- Nazarbaev N.Á. (2018). Uly Dalanyń jeti qyry [Seven sides of the Great Steppe] // Egemen Qazaqstan. 21 november [in Kazakh].
- Omarbekov T. (2016). Ortalyq Aziyadagy dástúrlı órkeniетter tarihyńyń máseleleri: maqalalar jınaғы [Problems of the history of traditional civilizations in Central Asia: a collection of articles]. – Almaty: Qazaq ынiversiteti. P. 23 [in Kazakh].
- Sovet-Han Gabbasov. (2013). Uly dala – adamzat órkeniетiniń besigi [The great steppe is the cradle of human civilization] // Ulttyq tárbiе, №5 (19). P. 84 [in Kazakh].

FTAХР/IRSTI/MPHTI:03.20.00
УДК 94:314 «1991/2016»

Азина ШӘРІПОВА,

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, тарих магистрі,
Қазақстан, Көкшетау. E-mail:azina_sharipovaa@mail.ru

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫ: тұрғындардың ресурстық қор әлеуеті

Мақала Солтүстік Қазақстанның шағын қалалары тұрғындарының ресурстық қор әлеуетіне арналған. 1991-2016 жж. аралығындағы статистикалық мәліметтер мен санақ материалдары, мұрағат құжаттары бойынша авторлар тұрғындардың әлеуметтік және демографиялық-экономикалық дамуын тарихи тұрғыда басқа аймақтармен салыстыра отырып, жан-жақты сыни және кешенді талдау жасауға тырысты. «Шағын қала» ұғымы мен типологиясы, құлдыраған қалалардың критерийлері қарастырылған.

Зерттеу нысаны – Солтүстік Қазақстанның 16 шағын қаласының тұрғындары (саны 8 мыңнан 47 мыңға дейін). Степногорск, Щучинск, Атбасар, Ерейментау, Степняк, Державинск, Булаево, Тайынша, Сергеевка, Рудный, Лисаковск, Арқалық сияқты шағын қалалардың тұрғындарының механикалық және табиғи дамуының көрсеткіштері қарастырылған. Мақалада мемлекеттік идеологияның және Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағдарламаларының тығыз байланысының негіздемесі келтіріледі. Аймақтық демографиялық бағдарламалар, өлкедегі еңбек ресурстарының жағдайы баяндалған.

Кілттік сөздер: шағын қала, урбандалу деңгейі, ресурстық қор, экономикалық бағытталу белгісі, көші-қон процестері, индустриалдық даму, экономикалық бағытталу, жұмысшы поселкілері, құлдыраған қалалар.

Азина ШАРИПОВА,

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, магистр истории,
Казахстан, Кокшетау. E-mail: azina_sharipovaa@mail.ru

МАЛЫЕ ГОРОДА СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА: РЕСУРСНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НАСЕЛЕНИЯ

Статья посвящена ресурсному потенциалу населения малых городов Северного Казахстана. Автор пыталась комплексно проанализировать в сравнении с другими регионами социально и демографически-экономические стороны развития региона на

основе материалов архивов, статистических и материалов переписи 1991-2016 годов. Дано определение и типология понятию «Малый город», было рассмотрено критерии неразвитых городов.

Исследуемый объект – население (численность от 8 тыс. до 47 тыс.) 16 - и малых городов Северного Казахстана. Рассмотрен показатель механического и природного развития населения малых городов как Степногорск, Щучинск, Атбасар, Ерейментау, Степняк, Державинск, Булаево, Тайынша, Сергеевка, Рудный, Лисаковск, Арқалық. В статье рассматривается связь между государственной идеологией и социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Также было уделено внимание демографическим программам, трудовым ресурсам региона.

Ключевые слова: малый город, уровень урбанизации, ресурсный потенциал, знак экономического направления, миграционные процессы, индустриальное развитие, экономическое направление, рабочие поселки, неразвитые города.

Azina SHARIPOVA,

Kokshetau University named after Sh. Valikhanov, master of history,
Kazakhstan, Kokshetau. E-mail: azina_sharipovaa@mail.ru

SMALL TOWNS OF NORTHERN KAZAKHSTAN: RESOURCE RESOURCES OF THE POPULATION

The article is devoted to the resource potential of the population of small towns in North Kazakhstan. 1991-2016 according to statistics and census materials, archival documents, the authors tried to make a comprehensive critical and comprehensive analysis of the social and demographic and economic development of the population, historically comparing it with other regions. The concept and typology of "small town", the criteria of declining cities are considered. The object of the study is the population of 16 small towns of North Kazakhstan (from 8 thousand to 47 thousand). Indicators of mechanical and natural development of the population of small towns such as Stepnogorsk, Schuchinsk, Atbasar, Ereymentau, Stepnyak, Derzhavinsk, Bulaevo, Taiynsha, Sergeevka, Rudny, Lisakovsk, Arkalyk are considered. The article provides a rationale for the close relationship between state ideology and strategic programs of socio-economic development of the Republic of Kazakhstan.

Regional demographic programs, the state of labor resources in the region are described.

Keywords: small town, level of urbanization, resource base, sign of economic orientation, migration processes, industrial development, economic orientation, working settlements, declining cities.

Кіріспе. Қала тарихын қарастырушы әдебиеттерде «шағын» немесе «үлкен емес» қала түсінігінің сандық критерийі соңына дейін анықталмаған. XX ғасырдың 60-жылдарына жататын Ф.М.Листенгурттың, И.М.Смолярдың және В.Г.Давидовичтің еңбектерінде «шағын» деп тұрғындары 20 мың адамнан аспайтын қалаларды атаған. Кейін Б.С.Хорев тұрғындар санын 50 мың адамға көбейткен, бірақ та 20 мыңдық тұрғыны бар қалалардың даму ерекшелігін мойындаған [1]. Бұл позиция сол уақыттағы КСРО-ның Мемлекеттік Құрылыс мекемесі бекіткен тұрғындарының саны бойынша жалпыға міндетті қалалар классификациясымен сәйкес келеді. Көрсетілген жоғарғы меженің шамадан асуы көптеген зерттеулерде кездеседі.

ТМД бойынша қалалар мәртебесін алған қоныстар тұрғындарының төменгі межесін анықтау тәсілі өңделмеген. Бұл категориядағы қалалар үшін халықтың шаруашылығы мен заңдылықтар бойынша даму арасындағы байланыстарды анықтау қиындық келтіреді. Мысалы, Ресей қалалары тұрғындарының ең төменгі саны 12 мың адамды құрауы қажет. Украина, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан үшін – 10 мың адам, Қазақстан, Латвия, Армения, Түркіменстан үшін – 8 мың адам, Грузия, Әзірбайжан үшін – 5 мың адам [2]. Алайда, қазақстандық жетекші мамандардың пікірінше, қоныстың қалаға айналып, қалыптасуы үшін шамамен 20-25 мыңдай адамдық әлеует жиналуы қажет. Өйткені, бұл жерде сол қоныстың шаруашылық құрылымы мен адамдар арасындағы қарым-қатынастың белсенді түрі пайда болуы шарт.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу нысаны – Солтүстік Қазақстанның 16 шағын қаласының тұрғындары (саны 8 мыңнан 47 мыңға дейін. 1-кестені қараңыз). Зерттеу жұмысында тарихи ұстанымға сүйенетін жалпығылымдық және шағын қалаларды бір-бірімен салыстыру әдістері пайдаланылды. Әр аймақ өзінің табиғи-географиялық орналасуымен, қалыптасып қалған ұлттық салт-дәстүрлері мен

жергілікті тұрғындардың мінезімен ерекшеленіп, тіпті сол шағын қалалардағы урбандалу деңгейін негіздейді. Солтүстік Қазақстанның шағын қалалары кеңестік кезеңде аумағындағы өнеркәсіптік және аграрлық-индустриялық игеру негізінде құрылған. Шағын қалалардың типологиясына келсек, көп жағдайда олардың экономикалық бағытталу белгісі алынады (мысалы, өнеркәсіптік – Лисаковск, индустриялды-аграрлық – Сергеевка, курорттық-шипажайлық – Щучинск және т.б.). Басқа авторлар – қалаларды әлеуметтік даму көрсеткіші бойынша топтастырады. Осылайша, екі жағдайда да біртұтас территориялық тұтастықтың жеке салалары ғана ерекшеленеді [3].

1-кесте. Облыстар бойынша шағын қалалар.

Облыс	Қала саны	Шағын қалалар атауы
Ақмола облысы	9	Степногорск (46 947), Щучинск (46 108), Атбасар (29 653), Макинск (17 842), Ақжол (13 612), Ерейментау (10 451), Есіл (28 890), Степняк (4 800), Державинск (6 311)
Солтүстік Қаз. обл.	4	Булаево (7 627), Мамлютка (7 024), Тайынша (11 647), Сергеевка (7 344)
Қостанай облысы	3	Лисаковск (41 343), Арқалық (29 662), Жігітқара (35 200)

Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларының тұрғындарының тарихы республикамыздың тарихының көптеген жақтарымен байланысты. Сондықтан да бұл тақырып кешенді және бір-бірімен байланысты қаралады. Аймақтағы шағын қалалардың тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық және демографиялық даму сұрақтарын қамтитын барлық тарихи әдебиетті қазіргі тарих ғылымының жағдайына байланысты 3 топқа бөліп, қарастыруға болады.

Талдау. Бірінші топқа шағын қалалар тұрғындарының қалыптасуы мен дамуының мәселелері айқындалған республикамыздың индустриалдық дамуына арналған еңбектерді жатқызамыз. Урбаниза-

цияның кеңестік кезеңі, әсіресе, шағын қалалардың басқарылуы, қызмет етуі мен дамуына көп әсер етті. Осы тақырыпқа байланысты жалпылама зерттеу жүргізгендер: Ю.Л.Пивоварова (1976), Б.С.Хорев (1975), Г.М.Лаппо (1978). Республикамыздың тұрғындары жөніндегі бағалы мәліметтерді, жұмысшы кадрлардың қалыптасуы мен дамуы туралы тарихшылар А.Н.Нусупбеков (1966), М.Х.Асылбеков, Х.М.Абжанов (1984), Г.Ф.Дахшлегер, К.Н.Нурпеисовтардың (1985) еңбектерінен кездестіруге болады.

Нарықтық қатынастар кезеңіне өту жағдайындағы шағын қалалардың дамуына экономикалық анализ жасалған «Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты)» (1992) атты еңбекті А.К.Қошанова мен М.Х. Айдарханова жазды.

Екінші топқа отанымыздың тұрғындарының демографиялық дамуын зерттеген қазақстандық зерттеушілердің жалпылама және аймақтық жұмыстары жатады. Алғаш рет 1926 жылғы санақ материалдары, мұрағаттық деректер негізінде А.Б. Галиевтың «Население Казахстана в конце восстановительного периода: численность, национальный, социально-профессиональный состав» деген еңбегі жарық көреді. 1897 жылғы санақ бойынша Қазақстанның қалаларының тұрғындарына арналған Ж.К. Қасымбаевтың еңбектері бар (1980). Кеңестік уақыттағы көші-қон мәселесіне Ф.Н.Базанованың «Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Национальный аспект» атты монографиясы арналады. Қазақстанның жергілікті тұрғындарының демографиялық дамуы М.Х.Асылбеков пен В.В.Козинаның «Казахи» деген монографиясында ашылып айтылған. Аталған еңбектерде тұтас республиканың демографиялық процестерін зерттеуде Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларының демографиялық дамуының тек кейбір жақтары қарастырылған.

Үшінші топқа қалалар тарихы туралы, әсіресе, шағын қалаларға арналған еңбектерді жатқызамыз. Қалалар тарихын жазуға деген қызығушылық XX ғ. 50-60 жж. басталды. Оған А.А.Горячеваның (1955), П.С.Беланның (1959), Г.Е.Москалевтың (1956) еңбектері жатады. Онда авторлар үлкен және шағын қалалардың тұрғындарының психологиялық ерекшеліктері мен рухани өмірін салыстыра жазады. Шағын қалаларға арналған ең алғашқы зерттеу – неміс тарихшысы Г. Зиммельдің «Большие города и духовная жизнь» атты мақаласы болып табылады (1905).

Зерттеу нәтижелері. Шағын қалалар бір-бірінен ресурстық қор потенциалы, демографиялық жағдайы, әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерімен де айырмашылықтары болады.

Өндіруші өнеркәсібі айрықша дамыған қалалар – 3-еу: металлдық рудаларды өндіру – Лисаковск, Арқалық; басқа шикізат қор түрлерін өндіру – Жітіқара.

Өңдеуші өнеркәсібі айрықша дамыған қалалар – 3-еу: химиялық өнеркәсіп – Степногорск; машина жасау, құрылыс, тоқыма және тамақ өнеркәсібі – Макинск, Ерейментау.

Ауыл шаруашылық өнімдерін өңдейтін айрықша қалалар – 9: Ақкөл, Арқалық, Атбасар, Есіл, Степняк, Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша.

Ғылыми-тәжірибелік орталық – 1 қала: Степногорск. Емдеу-сауықтыру қызметін атқаратын орталық – 1 қала: Щучинск. Бұрынғы өнеркәсіптік функциялары бірте-бірте өшіп бара жатқан – 1 қала: Державинск.

Көптеген шағын қалалардың дамуы экономиканың белгілі бір саласымен байланысты болғандықтан, әр шағын қалада әр түрлі жағдай орын алған. Статистикалық көрсеткіштің салыстырмалы анализіне қара-

сақ, шағын қалалардың әлеуметтік-экономикалық динамикасын, тұрғындардың өмір сүру деңгейі мен сапасын көруге болады.

Бүгінгі күнде жағдайы жоғарғы деңгейдегі Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларына Лисаковск (Қостанай облысы) және Степногорскіні (Ақмола облысы) жатқызуға болады. Бұл қалалар ауқымды табиғи-ресурстық және өндірістік қорға ие болып қана қоймай, сонымен қатар тұрғындарының табыстары да жоғары.

Алайда, барлық шағын қалалардың ішінен құлдыраған қалаларды да ажыратуға болады. Олардың әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері өте төмен жағдайда. Мұндай құлдыраған қалаларды анықтау үшін келесідей критерийлер алынды:

– әрбір жан басына шаққандағы тұрғындардың өнеркәсіп өнімдерін өндіру көлемі орташа республикалық деңгейден 20%-ға төмен;

– ресурстық қордың жоқ болуы немесе таусылуы;

– қаланың өнім өткізу ірі рыногынан алшақ болуы;

– соңғы 3 жылда жұмыссыздықтың орташа деңгейі орташа республикалық деңгейден 50% немесе одан да жоғары пайызда;

– орташа аймақтық еңбекақы республикалық орташа еңбекақымен салыстырғанда 1,5 есе төмен;

– өндірістік инфрақұрылымның дамымауы;

– қолайсыз экологиялық жағдай.

Осы критерийлерді жинақтай келе, құлдырағандар категориясына мына шағын қалаларды жатқызуға болады: Державинск, Степняк (Ақмола облысы), Арқалық, Жітіқара (Қостанай облысы).

Аудандарға бағынышты шағын қалалардың өздерінің бюджеттері болмағандықтан, аудандық бюджеттің қаржылық жоспары бойынша қаржыландырады. Аудандық бюджет көбінесе оларға тек демеушілік қаржы ғана бөле алады.

Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларының тұрғындарының жалпы саны 2016 жылы 344 461 жетті. Тұрғындардың табиғи өсуінің қысқартылуы және көші-қон процесінің жоғарғы деңгейі бұл қалалардағы тұрғындар санының азаюына әкелді. 1989-1999 жылдардағы 10 жылдық санақ аралығында – өз тұрғындарынан Державинск 50%-ға, Степняк, Арқалық және Сергеевка 27%-ға айырылды. Бұл жердегі миграцияның негізгі себептері: жұмыстың жоқ болуы, өмір сүру деңгейінің төмендеуі, білім алуға деген ұмтылыс.

Негізінен өндіруші салаға ие шағын қалалардың жағдайы кен байлықтары қорларының таусылуымен, өнімге деген сұраныстың төмендеуімен тіпті құлдырап кетті деуге болады. Олар: Арқалық қаласы (боксит қорының таусылуы), Жітіқара қаласы (асбестке деген сұраныстың төмендеуі).

Шағын қалалардағы өңдеуші өнеркәсіптер тұрып қалады немесе өнімнің сұранысы аз болғандықтан жұмыс тек жарым-жартылай ғана істелінеді. Олардың жағдайының төмендеуіне, сонымен қатар, тасымалдауға кететін жоғарғы тарифтер, ескі құрал-жабдықтар, сапалы мамандардың көшіп кетуі әсер еткен.

Республикамыздың шағын қалаларында тұрғындардың ауыз сумен қамтамасыз етілуі деңгейі де әртүрлі. Жергілікті әкімдіктердің мәліметтері бойынша Степняк қаласы тұрғындарының 75%-ы, Арқалық қаласы тұрғындарының 32%-ы сапалы сумен қамтамасыз етілмеген. Бұл қалалардың тұрғындары суды тасымалдап, әкеп ішеді.

Сонымен бірге, шағын қалаларда қаусаған және тұрғындары тастап кеткен үйлердің пайызы да үлкен. Мысалға алатын болсақ, Жітіқарадағы тастап кеткен үйлер 16%-ды құраса, Арқалықта

2000 – нан аса пәтер бос тұр [4].

Бүгінгі күні, болашақта өнеркәсіптік-өндіруші функцияларды басқа бағытқа өзгерту, алмастыру ойластырылып жатыр. Ол – ғылыми-білімділік, туристік, транспорттық, әлеуметтік-мәдени, және т.б. функциялар. Шағын қалаларға қазіргі таңда өздерінің сапалы және тұрақты дамуы үшін атқаратын қызметінің жиынтығын көбейту керек деп ойлаймын.

Бұл мәселеде жақын және алыс шетел тәжірибесін қараған жөн деп санаймын. Еуропалық елдердегі шағын қалалардың тұрақты дамуының негізі – ұлттық және аймақтық деңгейдегі бағдарламалардың жасалуы. Оған қоса, қала салушылық жобалардың маңызының артуы, тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын арттырушы бағдарламалар да маңызды. Шағын қалалардағы кіші және орта бизнесті қолдау қажет. Еуропалық елдердегі шағын қалалардың дамуының тәжірибесіне байланысты халықаралық конференциялар ұйымдастыруға орынды болушы еді. Одан басқа, бұрынғы салт-дәстүрлерді жаңғырту, туризмді дамыту, абаттандыру жұмыстарын жаңғыртып отыру керек. Мұндай дүниежүзілік тәжірибені бірінші болып сол шағын қалалардағы жергілікті атқарушы билік өкілдері, бизнесмендер қарастыруы қажет.

Қорытынды. Шағын қалалар кейбір жақтарымен ірі қалаларға қарағанда артықшылықтары да бар. Оған жататындар: қоршаған ортаны неғұрлым аз ластану, өмір сүру қалпының төмен болуы, стресстік жағдайлардың туындау мүмкіндігінің аз болуы, жалпы пайдалану объектілерінің қолжетімді арақашықтықта болуы. Сондықтан да, қазіргі таңда алыс аймақтағы ауыл тұрғындарының шағын қалаларға көшіп келу ағымы да көп.

Қарастырылған мәселелер аймақтық демографиялық бағдарламаларды, өлкедегі еңбек ресурстарының жағдайын және соған байланысты қабылданатын қажетті шараларды тиімді түрде жүзеге асыруға септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

ҚР Президентінің «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан

халқына Жолдауы. 2012 ж. 31- б.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы: Оркениет, 1995. 148- б.

Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. Население Казахстана за сто лет (1897-1997 гг.) – Усть-Каменогорск, 1999. 247- б.

ҚР ОММ. 524-қор. 2-тізбе. 15-іс.

ҚР ОММ. 698-қор. 21-тізбе. 285-іс.

Никифоров И.Д. Городское население Казахстана в конце социалистической индустриализации. – Алма-Ата: Казахстан, 1985. 251- б.

Галиев А.Б. Население Казахстана в конце восстановительного периода: численность, национальный, социально-профессиональный состав. Алма-Ата, 1979. 284- б.

ҚР ОММ. 1479-қор. 8-тізбе. 648-іс.

REFERENCES

QR Prezidentiniñ «Qazaqstan – 2050» strategiasy qalyptasqan memlekettiñ jaña saiası bagyty» atty Qazaqstan halqyna Joldayy [Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan. «Strategy 2050-a new political course of the established state»]. – 2012, p.31 [in Qazaq].

Asylbekov M.Kh. V.V. Kozina. Demograficheskie protsessy sovremennogo Kazakhstana. [Demographis processes of modern Kazakhstan]. – Almaty. Orkenyet. 1995. P. 148 [in Russian].

Alekseenko N.V.Alekseenko A.N. Naselenie Kazakhstana za sto let (1897-1997gg.). [Population of Kazakhstan For a hundred years (1897-1997)]. – Ust-Kamenogorsk. 1999. P 247 [in Russian].

QR OMM [Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan]. – 524 th, k-2, 15 case [in Qazaq].

QR OMM [Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan]. – 698 th, k-21, 285 case [in Qazaq].

Nikifirov I.D. Gorodskoe naselenie Kazakhstana v kontse sotsialisticheskoi indyustrializatsii. [The urban population of Kazakhstan at the end of socialist industrialization]. – Almaty: Kazakhstan 1985. P. 251[in Russian].

Galiev A.B. Naselenie Kazakhstana v kontse vosstanovitel'nogo perioda: chislennost, natsionalnyi, sotsialno-professionalnyi sostav [Population of Kazakhstan at the end of the recovery period: Size, national social and professional composition]. – Almaty, 1979. P. 284[in Russian].

QR OMM [Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan]. – 1479 th, k-8, 648 case [in Qazaq].

ЕЛ ТАРИХЫ – ШЕТ ТІЛДЕРДЕ

ҒТАХП/IRSTI/ МРНТИ: 03.20.00

УДК: 94 (574)

Альбина МАКСУТОВА,

PhD докторант, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева.

г. Нур-Султан. Казахстан. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

«ТАРИХ-И РАШИДИ» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ

По мнению автора статьи, данного Бурудж оглана можно отождествить с Шайх-Хайдаром, который действительно боролся за власть в восточной части Улуса Джучи. Пятый тезис касается численности казахов. Согласно Тарихи Рашиди численность казахов доходила до 1 миллиона человек, но в какой-то момент казахи вовсе исчезли с лица земли. Единственным объяснением исчезновения казахов является то, что разные части Казахского ханства подчинились разным соседним государствам и поэтому они «политически» на время исчезли, но по мере изменения геополитической ситуации, казахи вернулись на историческую арену. Никакого физического исчезновения казахов в 16 веке не было. Целью данной статьи является изучение сведений из Тарихи Рашиди касательно истории Золотой орды.

Ключевые слова: Улус Джучи, узбеки, могулы, Тарих-и Рашиди, Мухаммед Мирза Дуглат, Абулхаир-хан, Золотая орда.

Қазақ тарихы

№1 (190), қаңтар-ақпан, 2021

Альбина МАКСУТОВА,
PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық
университеті. Нұр-Сұлтан. Қазақстан. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

«ТАРИХ-И РАШИДИ» – ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕГІ

Мақала авторының пікірінше, Бұрыш оғланның сипаты тарихи деректерде Жошы Ұлысының шығыс бөлігінде билік үшін күрескен Шайх-Хайдарға көбірек ұқсайды. Бесінші тезис қазақтардың санына қатысты. «Тарих-и Рашидидің» мағлұматынша, қазақтардың саны 1 миллионға жетіпті, бірақ бір сәтте олар жер бетінен мүлдем жоғалып кеткен. Біздіңше, қазақтың жойылып кетуінің бірден-бір түсіндірмесі: Қазақ Хандығының әр түрлі бөлшектері уақытша әр түрлі көрші мемлекеттерге бағынады және сондықтан олар біраз уақыт саяси сахнадан жоғалады, бірақ геосаяси жағдай өзгерген мезетте қазақтар тарихи аренаға қайта оралған. Негізі XVI ғасырда қазақтар мүлдем жоғалып не жойылып кетпеген. Бұл мақаланың мақсаты – «Тарих-и Рашидидің» Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтерін зерттеу.

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, өзбектер, моғұлдар, «Тарих-и Рашиди», Мұхаммед мырза Дулат, Әбілхайр-хан, Алтын Орда.

Albina MAKSUTOVA,
PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

“TARIKH-I RASHIDI” AS A SOURCE ON THE HISTORY OF ULUS DZHUCHI

Buruj oylan can be identified with Shaikh-Haydar, who really fought for power in the eastern part of the Ulus Jochi. The fifth thesis concerns the number of Kazakhs. According to Tarikh-i Rashidi, the Kazakhs completely disappeared from the face of the earth in 16th century. There is no physical disappearance of the Kazakhs. Different parts of the Kazakh Khanate submitted to different neighboring states and therefore they “politically” disappeared for a while, but as the geopolitical situation changed, the Kazakhs returned to the historical arena.

Keywords: Ulus Jochi, Uzbeks, Moguls, Tarikh-i Rashidi, Muhammad Mirza Duglat, Abulkhair Khan, Golden Horde.

Введение. Общая тема исследования, цели и задачи планируемой работы, теоретическая и практическая значимость, приводятся наиболее известные и авторитетные публикации по изучаемой теме, обозначаются нерешенные проблемы. Данный раздел рукописи становится независимым текстом.

«Тарих-и Рашиди» был написан в XVI веке. Автором данного произведения является Мирза Мухаммад Хайдар (1449-1551), который происходил из могульского племени Дуглат. Мирза Мухаммад Хайдар принадлежал к правящей элите Могулистана. Его предки с 1346 года были главным племенем в Могулистане. Из их числа выбирались беклярибеки данного государства. Представители племени Дуглат были пожалованы большим количеством привилегий. Также они были со времен Чагатай наследственными владетелями улуса Манглай Субе и впоследствии правителями части восточного Туркестана. Также помимо «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдар написал большую поэму «Джаханнаме», в которой, к сожалению, оригинальных исторических сведений почти нет.

Методы и материалы. Главным исследовательским материалом в данной статье труд Мухаммеда Мирзы Хайдара Дуглата, который уже много раз был переведен на различные мировые языки. Главным же методом исследования будет выступать внутренняя критика источника касательно тех эпизодов, которые затрагивают те или иные вопросы истории Улуса Джучи. Ниже мы будем приводить извлечения из данного источника, и давать научные комментарии к ним и показывать. Как эти сведения подтверждают или опровергают отдельные тезисы различных историков.

Обсуждение. «Тарих-и Рашиди» хорошо известен среди специалистов. Но при этом, несмотря на это, сведения из «Тарих-и Рашиди» не часто становились объектом пристального изучения. В 1969 году, в предисловии к переводу отдельных частей «Тарих-и Рашиди» В.П. Юдин отмечал важность данного источника для истории региона.

Важность данного источника отмечали и другие исследователи. Так В. Рахманов писал: «Несмотря

на исключительную важность данного сочинения как источника по истории обширного региона... содержащиеся в нем материалы еще не до конца использованы, на что указывают обращавшиеся к нему исследователи» [11, с. 5].

Как отмечали переводчики (А. Урунбаев, Р.П. Джалилова, Л.М. Епифанова) данного сочинения: «Это уникальный первоисточник при изучении прошлого народов Узбекистана, Казахстана, Восточного Туркестана (совр. Синьцзян КНР) и частично Афганистана, Тибета, Индии; в нем содержится разнообразный и оригинальный материал по истории узбеков, казахов, киргизов, ойратов (калмаков) и уйгуров, проливающий свет на их взаимоотношения в эпоху средневековья» [21, с. 8].

Наряду с Маджмуат-Таварих [17], «Тарих-и Рашиди» является одним из главных первоисточников по истории могулов.

Первый перевод данного сочинения был осуществлен еще в середине XIX века. В. Эрскин, изучая историю восточного Туркестана и Центральной Азии XV-XVI веков, приводил выдержки из «Тарих-и Рашиди».

Первые переводы частей данного сочинения на русский язык осуществил еще В.В. Вельяминов-Зернов в 1864 году [9]. После него сведениями из «Тарих-и Рашиди» пользовались Куропаткин А.Н. [22] и Масальский В.И. [14]

После выхода «Материалов по истории Казахских ханств» весьма вырос интерес к данному источнику. Так в 1970-1980-ых годах на основе перевода выдержек из «Тарих-и Рашиди» появились статьи О.Ф.Акимущина о взаимоотношениях казахов и узбеков с могулами [2, с. 233-248] и о хронологии правления Чагатаидов [3, с.156-164], статьи Т.И. Султанова о времени возникновения Казахского ханства [40] и литературной истории памятника [12], Н.Н. Тумановича о киргизах по данных «Тарих-и Рашиди» [14], а также монография К.А. Пищулиной о территории Юго-восточного Казахстана в XIV-XVI веках [34] и ее статья о взаимоотношениях казахских правителей с Шибанидами и могульскими Чагатаидами [15].

Отдельно стоит упомянуть использование сведений из «Тарих-и Рашиди» в монографиях С.Г.Кляшторного, Т.И.Султанова [19] и Б.А.Ахмедова [6, с. 39-42].

В 1988 годах узбекские востоковеды Р.П. Джалилова и Л.М. Епифанова опубликовали свой перевод на русский язык части 12 глав из «Тарих-и Рашиди» [27, с. 185-214]. Впоследствии Р.П. Джалилова и Л.М. Епифанова совместно с А. Урунбаевым смогли перевести весь «Тарих-и Рашиди» и издать его в 1996 году [19]. В 1999 году он был переиздан в Алматы [20]. В 2016 году он заново был переиздан в Ташкенте [11]. Уже в 1997 году Т.И. Султанов позитивно отозвался о качестве перевода данного источника [21, с. 171-175].

Также в 1998 году выдержки из «Тарих-и Рашиди», касающиеся истории киргизов были опубликованы в Бишкеке [25, с. 100-115]. Только в 2001 году была опубликована статья В.П. Юдина о концепции «Тарих-и Рашиди» [46, с. 179-221]. Также в 2001 году был опубликован очерк Ю.Г. Барановой о «Тарих-и Рашиди» [1, с. 98-106].

Помимо них стоит также выделить работы М.А. Калиековой [20], И.Жемenea [14], С. Жолдасбайулы [15], К.Б. Албани [4], Ж.С. Сыздыковой, А.Ш. Кадырбаева [23], Б.Е. Кумекова, Б. Карибаева [21], а также А. Дербисали [11, 12, 13].

Несмотря на обилие историографии, стоит отметить, что очень мало работ посвящено рассмотрению «Тарих-и Рашиди» как источника по истории Улуса Джучи. Ниже мы постараемся разобрать вопрос научной ценности сведений «Тарих-и Рашиди» по истории Улуса Джучи.

Результаты исследования. Ниже мы обозначим 5 групп сведений из «Тарих-и Рашиди», которые могут быть полезны для понимания отдельных аспектов истории Улуса Джучи.

1. Соотношение терминов «Узбек» и «Татар».

Здесь стоит отметить, что термин «Татар» упоминается в «Тарих-и Рашиди» всего один раз. Пропитируем данный отрывок: «Глава 68. Извлечение из «Та'рих-и Джахангушай» ("История завоевателя мира"), распорядителя дивана ходжа Атамалика 'Алааддина Мухаммада Джувайни, <да покровит Аллах его своим прощением>, который, описывая Моголистан, пишет так: В «Та'рих-и Джахангушай» написано, что исконное местожительство татар [как сказано в айте]» [21 с, 498]. Далее рассказывается о местах проживания монголов.

Изначально автор поясняет что термин «Татар» не его, и он его пишет, так как это было «сказано в айте». Здесь также стоит выделить несколько моментов. Мирза Мухаммед Хайдар сам лично термин «Татар» не упоминал. Единственный раз, когда он его использовал, восходит к сочинению Джувеини. Далее термин «Татар» он фактически приравнивает к этнониму «Могол» («житель Моголистана»). Далее Моголистан у него идентичен месту, откуда вышел Чингиз-хан и моголы, что не верно с точки зрения современных знаний о локализации исторической Монголии и Моголистана.

Также стоит отметить, что он вместо термина «Татар» для обозначения кочевого населения Улуса Джучи использует термин «Узбек». Это особенно видно по следующему отрывку из 112 главы: «Те места принадлежали в качестве икта Касим Хусайну султану, который был из узбекских султанов Кафы и Крыма» [21, с. 663]. То есть, по мнению, некие «узбеки» проживали в Крыму и Кафе, хотя никаких сведений о них в других источниках нет.

В двадцать четвертой главе Мухаммед Хайдар

Дуглати говорит о том, что золотоордынский хан Урус был «узбеком»: «В той местности высокому слуху (Сахибкирану) сообщили, что прибывает Туктамыш углан, который, опасаясь Урус хана узбека, обратился к порогу убежища мира [Сахибкирана]» [21, с. 93].

Далее есть упоминания о стране узбеков: «Другая группа — калучи, булгачи и ряд других племен — отправилась к Абу-л-Хайру в Узбекистан». В данном отрывке сказано, что отдельные могульские племена уходили в Улус Джучи, а именно к золотоордынскому хану Абулхаиру, что говорит об определенной мобильности племен Улуса Джучи и Моголистана, этнические различия между которыми не были столь существенными.

При этом стоит отметить, что в шестьдесят восьмой главе когда автор описывает границы Моголистана, он говорит о таких реках как Ила (Или), Эмиль, Иртиш, Чулак, Нарин. Также он утверждает, что границей между узбеками и могулами было озеро Балхаш (Кукча Тенгиз).

Также в этой же главе автор отмечает, что во владениях узбеков течет реки Атил («среди узбеков она известна под названием Идил») и она впадает в Кулзум (Каспийское море), что еще раз подтверждает, то, что узбеки в тексте «Тарих-и Рашиди» идентичны «золотоордынским татарам»

Также автор писал следующее: «улус узбеков после смерти Абул-Хайр хана пришел в расстройство, там возникли большие разногласия и большинство [людей] ушло к Кирай хану и Джанибек хану, так что число их достигло двухсот тысяч человек и их стали называть "узбек-казахами". Начало правления казахских султанов пошло с 870 (1465 — 1466) года, а Аллах знает лучше, и до 940 (1533 — 1534) года казахи имели полную власть над большей частью Узбекистана».

Данный отрывок чрезвычайно важен для понимания истории восточно части Улуса Джучи во второй половине 15-первой трети 16 веков. При этом стоит помнить, что сам автор родился на рубеже веков и поэтому его свидетельства о событиях второй половины 16 века нужно воспринимать критически. Датировка появления Казахского ханства 1465-1466 годами критиковалась ранее Т.И. Султановым, который считал, что главный маркер в данном отрывке можно обозначить как «после смерти Абулхаир-хана».

Так как автор был хронологически далек от этой эпохи, плюс сам в тексте выражал сомнение в своей дате («а Аллах лучше знает»), вполне возможно, что аргументы Т.И. Султанова здесь имеют больший научный вес. При этом заслуживает доверия цифра в 200 тысяч узбек-казахов. Также интересна дата 1533-1534 года, которой автор обозначает последний пик могущества казахов. После этих годов Казахское ханство фактически распалось, когда отдельные ее части подчинились Ногайской Орде. Среднеазиатским Шибанидам или могульским правителям.

Здесь стоит отметить, что в научной традиции принято считать узбеков населением только восточной части Улуса Джучи, что абсолютно не верно, с точки зрения источников, в том числе и с точки зрения автора «Тарих-и Рашиди».

Выше нами были обозначены главные тезисы о ценности Тарихи Рашиди как источника об истории Улуса Джучи. Среди них можно выделить четыре группы уникальных сведений, которые позволяют по новому взглянуть на историю Золотой орды.

К первой группе относятся сведения «Тарих-и Рашиди» о главном этносе Золотой орды – узбеках, которые судя по контексту, являются синонимом этнонима и политонима татар, который использовался для обозначения кочевого населения Золотой орды в русских, европейских и арабских источниках.

Ко второй группе сведений относятся сведения о переселении кочевников из Улуса Джучи и Могулистана в Среднюю Азию. В советское время был распространен тезис о переселении 240-360 тысяч кочевников из Золотой орды в Среднюю Азию. Но судя по данным «Тарих-и Рашиди», эта цифра как минимум должна быть ниже в два раза. По данным «Тарих-и Рашиди» как минимум половину войска Мухаммеда Шейбани составляли могулы.

Таким образом, старый советский тезис должен быть пересмотрен в связи с вводом в научный оборот сведений «Тарих-и Рашиди». Стоит отметить, что, к сожалению, «Тарих-и Рашиди» не дает данных о переселении могульских дуглатов в состав Казахского ханства. Поэтому данный вопрос смотрится дискуссионным. Нами выше была предложена идея, объясняющая отсутствие таких сведений в «Тарих-и Рашиди».

К третьей группе уникальных сведений относятся сведения о Буруджоглане, сыне Абулхаир-хана. Джучида с такой генеалогией и именем мы не встречаем в других источниках. Поэтому эти уникальные сведения нуждаются в объяснении. По нашему мнению, под Буруджогланом стоит понимать Шайх-Хайдар-хана, сына Абулхаир-хана.

К четвертой группе сведений, интересных в рамках данной статьи, являются сведения о численности казахов с тезисами о том, что за короткий момент народ численностью в 1 миллион человек исчез с лица земли. Выше мы объяснили данный парадокс, тем, что ко времени написания труда части Казахского ханства вошли в состав Ногайской орды, Могулистана и Шибанидских владений восточной части улуса Джучи.

Заключение. «Тарих-и Рашиди» является уникальным источником по истории Центральной Азии. В нем содержится большое количество уникальных сведений об истории данного региона. Касательно Золотой орды, нами были приведены выдержки из «Тарих-и Рашиди», которые позволяют увидеть по новому отдельные эпизоды истории Улуса Джучи. В целом, «Тарих-и Рашиди» является уникальным историческим источником, который необходимо использовать для реконструкции истории восточной части Улуса Джучи во второй половине XV – первой половине XVI веков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. Алматы: Дайк-Пресс. 426 с.

Акимовский О. Ф. К вопросу о внешнеполитических связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30-х гг. XVI 60-х гг. XVII в. // Палестинский сборник. Выпуск 21 (84). Ленинград, 1970. С. 233-248.

Акимовский О. Ф. Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса (линия Туглук-Тимур-хана) // Восточный Туркестан и Средняя Азия: История. Культура. Связи. М., 1984. С. 156-164.

Албани Қ.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати. – Алматы, 2000. – 215 б.

Асфендияров С.Д., Кунте П.А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 1 (V в. до н.э. - XVIII в. н.э.). Алматы: Казахстан. 1935. 383 с.

Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент. 1985. С. 39-42.

Бартольд В.В. Рецензия на: «The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat...» // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Том X, Санкт-Петербург. 1897. С. 215-226.

Билиялова Г.А. Некоторые аспекты истории образования Казахского ханства // Народы и религии Евразии. 2018. № 1 (14). С. 9-15.

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. Часть вторая. (С двумя таблицами). – Санкт-Петербург, 1864. – 498 с.

Вяткин В.Л. Очерки по истории Казахской ССР. М., 1941. 367 с.

Дербісәліев Ә. Мұхаммед Хайдар Дулати: Өмірбаяндық библиографиялық анықтамалық. – Алматы; М.Х. Дулати-қоғамдық қоры, 1999. – 159 б.

Дербісәлі Ә.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати – көрнекті рухани және ғылым қайраткері. Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 260 б.

Дербісәлі Ә.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати: Өмірбаяндық библиографиялық анықтамалық. – Алматы; Өнер, 2018. – 320 б.

Жеменей И. Мырза Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы – қаламгер. (Монография). – Алматы: «Зерде», 2007. – 350 бет.

Жолдасбайұлы С. М.Х Дулати және XV-XVI ғасырлардағы Қазақ хандығы. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. – 109 б.

Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). Москва: Издательство восточной литературы, 1958. – 247 с.

История Узбекской ССР. Т. I. Ташкент, 1967. 620 с.

История Казахстана в пяти томах. Том 2 — Казахстан в эпоху позднего средневековья. Алматы, 2010. 624 с.

Кадырбаев А.Ш. Историк и поэт на троне – Мирза Хайдар Дулат // Ломоносовские чтения. Востоковедение Тезисы докладов научной конференции. 2015. С. 229-232.

Калиева М.А. Мұхаммед Хайдар Дулати: өмірі мен шығармашылығы. Атамұра, 2010. – 175 с.

Кемеков Б.Е., Кәрібаев Б. Мұхаммед Хайдар Дулат – тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: «Аруна», 2005. – 95 б.

REFERENCES

Abuseitova M. Kh., Baranova Yu. G. Pis'mennyye istochniki po istorii i kul'ture Kazakhstana i Tsentral'noy Azii v XIII-XVIII vv. [Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia in the XIII-XVIII centuries].—Almaty. Daik-Press. 426 p. [In Russian].

Akimushkin O. F. K voprosu o vneshnepoliticheskikh svyazyakh Mogol'skogo gosudarstva s uzbekami i kazakhami v 30-kh gg. XVI 60-kh gg. XVII v. [On the issue of foreign policy ties of the Mogul state with the Uzbeks and Kazakhs in the 30s.XVI 60s XVII century].— Palestinskiy sbornik=Palestinian collection. Issue 21 (84). Leningrad, 1970. pp. 233-248. [In Russian].

Akimushkin O. F. Khronologiya praviteley vostochnoy chaste Chagatayskogo ulusa. Liniya Tugluk-Timur-khana. [Chronology of the rulers of the eastern part of the Chagatai ulus. Tugluk-Timur-khan line].— Vostochnyy Turkestan i Srednyaya Aziya: Istoriya. Kul'tura. Svyazi=East Turkestan and Central Asia: History. Culture. Connections. Moscow, 1984. pp. 156-164. [In Russian].

Albani Q. B. Mukhammed Khaydar Dulati [Mohammed Haydar Dulati].— Almaty. 2000. 215 p. [In Kazakh].

Asfendijarov S.D., Kunte P.A. Proshloe Kazakhstana v istochnikah i materialah. Sbornik 1. [The past of Kazakhstan in sources and materials. Collection 1].— Almaty. Kazakhstan. 1935. 383 p. [In Russian].

Ahmedov B.A. Istoriko-geograficheskaja literature Srednej Azii XVI-XVIII vv. [Historical and geographical literature of Central Asia, XVI-XVIII centuries].— Pis'mennyye pamjatniki=Written sources. Tashkent. 1985. pp. 39-42. [In Russian].

Barold V.V. Recenzijana: The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. Zapiski vostochnogo otdelenija imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obshhestva [Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological

Society [In Russian].— Volume X. St. Petersburg. 1897. pp. 215-226. [In Russian].

Biljalova G.A. Nekotorye aspekty istorii obrazovaniya Kazakhskogo hanstva. Narody i religii Evrazii [Some aspects of the history of the formation of the Kazakh Khanate. Peoples and religions of Eurasia].— 2018. pp. 9-15. [In Russian].

Vel'jaminov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskikh carjah i carevichah. Chast' vtoraja. S dvumja tablicami [Study about Kasimov's kings and princes. Part two. With two tables].— St. Petersburg. 1864. 498p. [In Russian].

Vjatkin V.L. Ocherki po istorii Kazahskoj SSR [Essays on the history of the Kazakh SSR].— Moscow. 1941. 367 p. [In Russian].

Derbisaliyev A.B. Muhammed Hajdar Dulati. Omirbajandyq bibliografijalyq anyqtamalyq [Mohammad Haidar Dulati. Biographical bibliographic reference].— Almaty. M.H.Dulati qogamdyq qory, 1999. 159 p. [In Kazakh].

Derbisaliyev A.B. Muhammed Hajdar Dulati kornekti ruhanijati zhane gylm qajratkeri [Mohammad Haidar Dulati is an outstanding spiritual and scientific figure].— Astana. Ruhani qundylyqtardy qoldau korporativtik qory. 2018. 260 p. [In Kazakh].

Derbisaliyev A.B. Muhammed Hajdar Dulati. Omirbajandyq bibliografijalyq anyqtamalyq [Mohammad Haidar Dulati. Biographical bibliographic reference].— Almaty. Oner. 2018. 320p. [In Kazakh].

Zhemenej I. Myrza Hajdar Dulat (1499-1551): tarihsy, qalamger [Myrza Haidar Dulat (1499-1551): a historian and writer].—

Almaty. Zerde. 2007. 350 p. [In Kazakh].

Zholdasbajuly S. M.H. Dulati zhane XV-XVI gasyrlardagy Qazaq Handygy [M.H. Dulati and the Kazakh Khanate in the XV-XVI centuries].— Almaty. Qazaq universiteti. 1999. 109 p. [In Kazakh].

Ivanov P.P. Ocherki po istorii Srednej Azii (XVI – seredina XIX v.) [Essays on the history of Middle Asia (XVI-mid XIX centuries)].— Moscow. Izdatel'stvo vostochnoj literatury. 1958. 247 p. [In Russian].

Istorija Uzbekskoj SSR. T. I. [History of the Uzbek SSR. T. I.].— Tashkent. 1967. 620 p. [In Russian].

Istorija Kazahstana v pjati tomah. Tom 2. Kazahstan v jepohu pozdnego srednevekov'ja [History of Kazakhstan in five parts. Volume 2 - Kazakhstan in the late Middle Ages].— Almaty. 2010. 624p. [In Russian].

Kadyrbaev A. Sh. Istorik i pojet na trone Mirza Hajdar Duglat [Historian and poet on the throne – Mirza Haydar Duglat].— Lomonosovskie chtenija=Lomonosov readings. 2015. pp. 229-232. [In Russian].

Kaliekova M.A. Muhammed Hajdar Dulati: omiri men shygarmashylygy. [Mohammad Haidar Dulati: life and work].— Atamura. 2010. 175 p. [In Kazakh].

Komekov B.E. Karibaev B. Muhammed Hajdar Dulat: tarikhi, tulga, uaqyt [Mohammad Haidar Dulat: history, personality, time].— Almaty. Aruna. 2005. 95 p. [In Kazakh].

ҒТАХР/ІРСТІ/МРНТИ:05.11.27.
УДК:314.74

Б.НАЙМАНБАЕВ¹, Э.БАЙДАЛИЕВА², Э.САУРАН³,

¹ д.и.н., и.о.профессор, Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

^{2,3} старшие преподаватели, Университет дружбы народов имени академика А.Куатбекова. Шымкент, Казахстан. E-mail: sauran81@inbox.ru, elmira80370@mail.ru

СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ, КАК ГЛАВНЫЕ ПОСТАВЩИКИ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ НА ПРОСТРАНСТВЕ СНГ

В статье рассматриваются тренды развития трудовой миграции из стран Центральной Азии в начале XXI века. Детально характеризуется ситуация на рынке труда в Казахстане, Кыргызстане, Узбекистане и Таджикистане. Анализируется масштаб трудовой миграции из центральноазиатских государств и дается характеристика ее причин. Определяются национальный состав и образовательный уровень мигрантов в приложении к каждой из вышеобозначенных стран. Особо выделена роль Республики Казахстан, ставшей в настоящее время крупным центром притяжения рабочей силы из стран-соседей по региону. Показаны причины и факторы превращения РК в серьезного конкурента для России, являющейся главным миграционным реципиентом на постсоветском пространстве. При этом, значительную часть рабочей силы в РФ составляют жители именно центральноазиатских республик, которые начинают разворот в сторону Казахстана.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, сальдо миграции, эмигранты, иммигранты, рабочая сила, транзит, миграционный донор, миграционный реципиент, региональный миграционный центр.

Б.НАЙМАНБАЕВ¹, Э.БАЙДАЛИЕВА², Э.САУРАН³,

¹ т.ғ.д., проф. м.а. Silkway халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

^{2,3} аға оқытушылар, Академик А.Куатбеков атындағы Халықтар достығы университеті. Шымкент, Қазақстан. E-mail: elmira80370@mail.ru; sauran81@inbox.ru

ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІ – ТМД КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЕҢБЕК МИГРАНТТАРЫН ЖЕТКІЗУШІ НЕГІЗГІ ЕЛДЕР

Мақалада ХХІ ғасырдың басындағы Орталық Азия елдерінен еңбек көші-қонының даму трендтері қарастырылады. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстандағы еңбек нарығындағы жағдай егжей-тегжейлі сипатталады. Орталық Азия мемлекеттерінен келген еңбек көші-қонының ауқымы талданады және оның себептеріне сипаттама беріледі. Жоғарыда аталған елдердің әрқайсысына қосымшада мигранттардың ұлттық құрамы мен білім деңгейі анықталады. Қазіргі уақытта өңір бойынша көрші елдерден жұмыс күшін тартудың ірі орталығына айналған Қазақстан Республикасының рөлі ерекше атап өтілді. Посткеңестік

кеңістіктегі басты көші-қон реципиенті болып табылатын Ресей үшін Қазақстан Республикасының маңызды бәсекелеске айналу себептері мен факторлары көрсетілген. Сонымен қатар, Ресей Федерациясындағы жұмыс күшінің едәуір бөлігін Орталық Азия тұрғындары құрайды.

Кілт сөздер: көші-қон, еңбек көші-қоны, көші-қон сальдосы, эмигранттар, иммигранттар, жұмыс күші, транзит, көші-қон доноры, көші-қон реципиенті, өңірлік көші-қон орталығы.

B.NAIMANBAYEV¹, E.BAIDALIEVA², E.SAURAN³,

¹Dr of Hist. Sciences, Acting Professor. Silkway International University.

Shymkent, Kazakhstan. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

^{2,3} Senior teacher. Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov.

Shymkent, Kazakhstan. E-mail: elmira80370@mail.ru; sauran81@inbox.ru

CENTRAL ASIAN COUNTRIES AS MAIN SUPPLIERS OF LABOR MIGRANTS IN THE CIS SPACE

The article examines the trends in the development of labor migration from Central Asian countries at the beginning of the XXI century. The situation on the labor market in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Tajikistan is described in detail. The scale of labor migration from Central Asian states is analyzed and its causes are characterized. The national composition and educational level of migrants are determined in the annex to each of the above-mentioned countries. The role of the Republic of Kazakhstan, which has now become a major center of attraction for labor from neighboring countries in the region, is highlighted. The reasons and factors of the transformation of the Republic of Kazakhstan into a serious competitor for Russia, which is the main migration recipient in the post-Soviet space, are shown. At the same time, a significant part of the labor force in the Russian Federation is made up of residents of Central Asian countries.

Key words: migration, labor migration, migration balance, emigrants, immigrants, labor force, transit, migration donor, migration recipient, regional migration center.

Введение. На сегодняшний день в Центральной Азии сложилась региональная миграционная подсистема, в которой Казахстан выступает в качестве принимающего государства, а другие страны оформились, как посылающие.

Регион исторически являлся активным участником миграционных процессов. Если в царский, а затем советский периоды все страны Центральной Азии подверглись масштабному переселению из различных частей Российской империи, Советского Союза, то с 90-х годов XX века формируются новые миграционные тренды, в которых центрально-азиатские республики стали донорами мигрантов.

Этот процесс имел, как общие характеристики, так и свои особенности в каждой из стран региона. Во-первых, схожестью черт обладает эмиграция русскоязычного и европейского населения, по абсолютной численности эмигрантов первенство принадлежит Казахстану, который покинуло около свыше миллиона одних русских и только в 1990-1997 гг. По удельному весу покинувших русских лидирует Узбекистан, в котором доля этого этноса сократилась со свыше восьми процентов до менее двух.

Во-вторых, в результате оттока русских и других национальностей произошли значительные изменения в составе населения центрально-азиатских государств. Так, если в Казахстане в 1989 году доля казахов составляла всего 39,7 %, к моменту первой переписи 1999 году она увеличилась до 53,4 %, а в настоящее время приближается к 70 %. В этнической структуре Узбекистана не было столь существенного преобладания славянских и европейских этносов, республика и в советское время отличалась преобладанием коренной национальности – узбеков. А к настоящему времени они составляют свыше восьмидесяти трех процентов всего населения. Что касается Кыргызстана, то удельный вес кыргызов поднялся с 52,3 % в 1989 г. до 73,3 % в 2018 году, соответственно снизилась доля русских – с 21,5 до 5,6 %.

В Таджикистане доля таджиков выросла с 62,3 % в 1989 г. до свыше восьмидесяти семи к настоящему времени. Таким образом, сегодня во центрально-азиатских странах преобладает коренное население, а в Узбекистане и Таджикистане структура быстро превращается в моноэтническую. Наиболее полинациональным составом обладает Казахстан, но и здесь заметна тенденция к росту казахов.

В-третьих, главные отличия в миграциях между государствами ЦАР на современном этапе заключаются в том, что в РК все больше происходит формирование регионального центра миграционного притяжения, в котором она играет роль принимающего государства, а Кыргызстан, Узбекистан и Таджикистан являются странами исхода трудовых мигрантов.

Если в начале столетия численность рабочей силы из этих государств в Казахстане была невелика, то в настоящее время их численность по разным оценкам колеблется от 1 до 3,5 млн. человек. Сегодня по числу трудовых мигрантов Республика Казахстан занимает второе место после России и в отличие от нее их количество постоянно растет.

При этом страна приема испытывает как позитивные, так и негативные последствия растущих миграционных потоков из стран Центральной Азии. Поэтому национальные интересы Казахстана требуют наличия «сильной миграционной политики», обеспечивающей задачи защиты национальных интересов.

В-четвертых, Казахстан для увеличения численности коренного населения развернул государственную программу по переселению соотечественников, как из дальнего, так и ближнего зарубежья. Наиболее активны в возвращении на историческую родину оралманы из Узбекистана. Сегодня в страну прибыло около миллиона репатриантов.

В-пятых, нелегальная миграция и беженцы представляют серьезную угрозу безопасности в Центральной Азии, особенно в связи с возможностью проникновения исламских террористов из Афганистана под видом мирных переселенцев. Эта проблема настолько серьезна, что потребовала объединения общих усилий государств ЦАР под эгидой Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). Кроме того, незаконная трудовая миграция, размеры которой постоянно растут, также может создать угрозу социальной напряженности и внутренних конфликтов.

Материалы и методы. В настоящей статье основным стал метод комплексного анализа, позволяющий глубоко и всесторонне изучить проблемы миграции в контексте задач защиты национальных и региональных интересов и обеспечения безопасности в Центральной Азии. Широко применялись способы контент-анализа различных источников и научной ли-

тературы по проблематике трудовой миграции в странах центральноазиатского региона. Также среди использованных методов – статистический анализ, табличный и графический.

Обсуждение. Проблемы миграции являются одними из важнейших в научных исследованиях зарубежных и отечественных авторов. Особенный интерес представляют работы, посвященные многочисленным аспектам миграционных процессов в Центральной Азии. Об эмиграции и трудовой миграции в Россию из стран ЦАР писали такие авторы, как Рыбаковский Л.Л. (Рыбаковский, 1996:142), Рязанцев С.В. (Рязанцев, 2016: 36), Ситнянский Г.Ю. и Бушков В.И. (Ситнянский, Бушков, 2016:228), Князев А. (Князев, 2007: 35), Эргешбаев У.Ж. (Эргешбаев, 2009: 74).

Международная миграция из центрально-азиатских республик, в том числе направленная в Европу, получила анализ в трудах Чудиновских О.С. (Чудиновских, 2011:289), Курылева К.П., Курбанова Р.М., Макеновой А.Б. и Хотивришвили А.А. (Курылев, 2018:315).

Среди наиболее актуальных работ по проблематике миграционного взаимодействия Казахстана и других государств ЦА необходимо выделить монографии и научные статьи таких авторов, как Зимовина Е.П. (Зимовина, 2010: 15) и Исенгалиева М.Е. (Исенгалиева, 2014:217).

Особый интерес представляют исследования, касающиеся взаимосвязи миграционных процессов и обеспечения безопасности в регионе Центральной Азии. Среди них работы, как зарубежных, так и российских и центральноазиатских авторов – Шоберлейна Д. (Шоберлейн, 2006: 81), Лунеева В.В. (Лунеев, 2007: 214) и Искаковой Г. (Искакова, 2012:1455).

Результаты исследования. В начале XXI века миграционная ситуация в странах Центральной Азии серьезно отличается по своим характеристикам. Так, Казахстан, сначала бывший только государством транзита для мигрантов, сегодня все больше приобретает привлекательность в качестве места их концентрации, что стало более все заметно во втором десятилетии XXI века. К примеру, по сравнению с 2013 г. к 2018 году число прибывших увеличилось на 585143 чел. - до 946415. Продemonстрируем графически, как шло увеличение численности прибывающих в нашу страну.

Как мы видим, рост количества прибывших происходил на протяжении всего указанного периода, но в особенности, с 2016 года. Только за год число иммигрантов выросло на 315 766 чел. Всего за это время в Казахстан прибыло 2 832768 человек. Среди них 11292 - из стран СНГ и 4303 из других государств. Число граждан республик постсоветского пространства в 2,6 раза превышает количество прибывших из других государств.

В 2018 году в Казахстан по числу приехавших лидировали казахи – 802520, на втором месте – русские – 80128, на третьем – украинцы – 9331, на четвертом – узбеки – 9016, на пятом азербайджанцы – 3482.

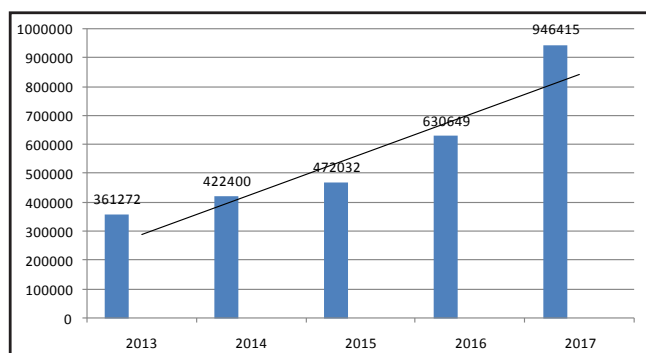

Рисунок 1 – Прибыло в РК в 2013-2017 гг. (0 миграции населения в РК. 2013-2017).

Особо подчеркнем, что положительное миграционное сальдо имеют казахи, узбеки, азербайджанцы, киргизы, таджики, туркмены. Среди русских, украинцев, белорусов, молдаван этот показатель отрицательный. Интересно, что грузин и армян больше въезжает в страну, нежели выезжает.

Поскольку нас более всего интересует трудовая миграция, то обратимся к рассмотрению возрастного и образовательного уровня прибывающих. Возрастной состав приехавших представляют в основном люди, находящиеся в активном состоянии, из общего количества категория от 16 до 62 лет составляет 8887 чел.

На расположенном далее рисунке мы сделали попытку сравнить эмигрантов и иммигрантов по уровню образования.

За 2018 год прибыло 226 028 чел. с высшим образованием, выбыло 234 582, разница в 8554 специалиста высокой квалификации. Со средним профессиональным (специальным) приехали 169 101, 184 918 - средним общим и 91 430 - средним основным образованием. Выехали же 175 328, 185 702 и 90 451 человек, соответственно.

В целом, эмигранты обладают более высоким уровнем образования, нежели иммигрирующие. Следовательно, Казахстан теряет квалифицированных специалистов, а приобретает более низкий по качеству человеческий капитал.

Рассмотрим, какие области стали наиболее привлекательными для приезжающих в нашу страну. Для этого сравним данные, которые мы сгруппировали в таблице.

Лидером по количеству прибывших стала столица РК Астана, на втором месте Южно-Казахстанская область и на третьем Алматы. Рост иммигрантов наблюдался во всех без исключения областях.

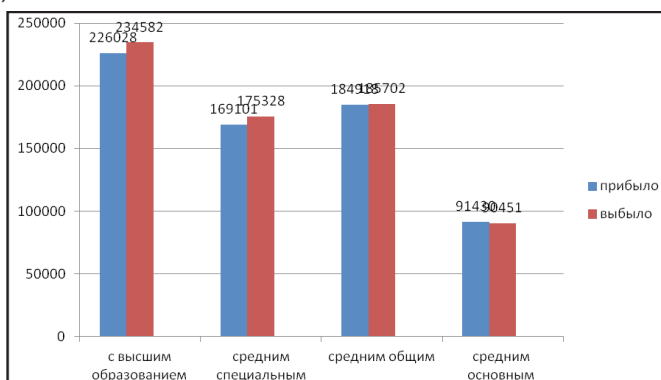

Рисунок 2 – Эмигранты и иммигранты по уровню образования в 2018 году (чел.) (0 миграции населения в РК. 2013-2017).

Что касается страны происхождения, то среди иммигрантов преобладают жители Центральной Азии. Из года в год растет численность трудовых мигрантов из Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана. По оценкам экспертов их число варьируется от 1 до 3,5 млн. человек. Подсчитать точную цифру не представляется возможным, поскольку большая их часть работает нелегально.

Безусловно, основная причина увеличивающейся трудовой миграции из стран Центральной Азии заключается в тяжелом материальном положении, безработице, низкой оплате труда при постоянно растущей численности населения в этих республиках. Казахстан же привлекает мигрантов более высокими зарплатами и возможностью трудоустройства. Сравним показатели по РК и странам ЦАР.

Как можно увидеть, уровень безработицы в Казахстане гораздо ниже, чем в центрально-азиатских республиках. Наиболее высок он в Таджикистане – 10,9. При этом в этой стране и в Кыргызстане уровень бедности очень большой – 3,5 %, тогда как в РК – 3 %. Средняя заработная плата в нашей стране превышает таджикскую более чем в 4, узбекскую – 3,3 и кыргызскую – в 2 с лишним раза.

В 2017 г. по данным представительства Международной организации по миграции в Алматы общая сумма трудовых мигрантов в Казахстане составила 2 млн. человек, подавляющее большинство – из государств Центральной Азии. При этом, число нелегальных мигрантов, как правило, намного превосходит официальную статистику.

Таблица 1 – Численность прибывших по областям РК в 2013-2017 гг.
(О миграции населения в РК. 2013-2017).

	2013	2014	2015	2016	2017
Казахстан	361372	422400	472032	630649	946415
Акмолинская	13492	14645	21381	20596	38622
Актюбинская	14627	19304	15578	21998	36813
Алматинская	40840	39599	47951	72380	115934
Атырауская	8321	11456	12090	15427	26837
Западно-Казахстанская	14862	15527	15960	21490	39289
Жамбылская	14904	16034	18053	17448	30245
Карагандинская	26031	33176	32436	32587	44340
Костанайская	17939	25582	28121	26170	38373
Кызылординская	10609	13083	15311	21650	30282
Мангистауская	14605	14623	15242	13703	44917
Южно-Казахстанская	30579	42928	48658	56660	126824
Павлодарская	16298	16729	19476	22666	28970
Северо-Казахстанская	10274	13216	20426	16640	23053
Восточно-Казахстанская	27430	30854	36551	37053	63005
Астана	47839	48107	31008	135489	135618
Алматы	52722	67537	93790	98692	123293

Для того, чтобы получить конкретное представление о масштабах трудовой миграции из ЦАР, обратимся к данным Миграционной службы РК, которые показаны в таблице 2.

Таблица 2 – Граждане стран ЦАР с временной регистрацией в РК
(О миграции населения в РК. 2013-2017).

Страна	2011	2012	2013	2014	2015
Узбекистан	404 468	431 919	495 167	530 683	797 982
Кыргызстан	93 848	103 001	93 127	94 313	114 385
Таджикистан	10 915	10 193	12 917	18 463	33 036
Всего	509 231	545 113	601 211	643 459	945 403

Главным поставщиком рабочей силы в Казахстан является Узбекистан. Помимо экономических факторов, важнейшей причиной роста трудовой миграции из этой страны является демографическая ситуация. Узбекское население растет высокими темпами и в нем очень велика доля людей в активном трудоспособном возрасте. Сравним демографические показатели двух государств.

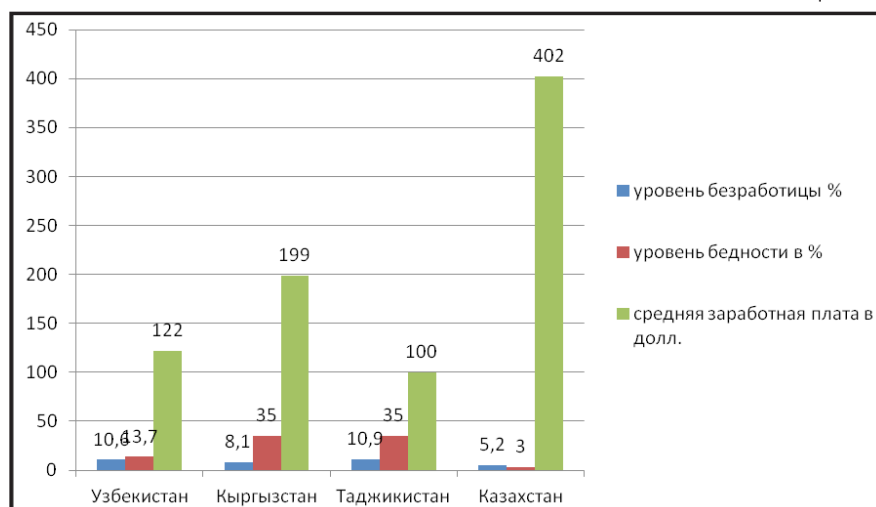

Рисунок 3 – Экономические показатели по Казахстану и странам ЦАР
(Содружество Независимых Государств в 2017 году, 2018:189)

Как мы видим, общая численность населения Узбекистана в 1,8 раза превышает показатели Казахстана. При этом в первом крайне высокая плотность – 71,5 чел/км, тогда как в нашей стране один из самых низких в мире – всего 6,6. Средний возраст казахстанцев выше, чем у узбеков. То есть, население стареет у нас быстрее, чем соседей и, следовательно, все меньше становится людей трудоспособного возраста. В то время как в Республике Узбекистан население этой категории увеличивается, уже на 2017 год их число почти на 9 млн. было больше, чем в РК.

А более благополучная ситуация в Казахстане неизбежно ведет к расширению трудовой миграции из РУ. Кроме того, имеется еще один важный фактор, почему именно РК стала главным центром приема узбеков. Ведь в нашей стране издавна присутствует большая узбекская диаспора. На сегодняшний день по численности в составе казахстанского населения узбеки заняли третье место, отеснив немцев и украинцев. Их удельный вес достиг 3,5 %. При этом почти полмиллиона узбеков проживает в Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области, непосредственно граничащей с Узбекистаном. А это создает благоприятные условия для сезонной трудовой миграции наших соседей. Поскольку в ряде областей Республики Узбекистан, особенно аграрных, существует перенаселение, то безработное население массово приезжает на заработки в Казахстан.

Таблица 3 – Социально-демографические показатели РК и РУ на 2017 год
(Содружество Независимых Государств в 2017 году, 2018:124,243)

	Казахстан		Узбекистан	
	Численность (тыс. чел.)	Удельный вес (%)	Численность (тыс. чел.)	Удельный вес (%)
Общая численность	17918,2	100	32120,5	100
Городское	10250,1	57,2	16252,9	50,6
Сельское	7668,1	42,8	15867,5	49,4
Средний возраст	31,7		28,5	
В трудоспособном возрасте	10753,3	60,01	19440,8	60,5

География выхода представлена главным образом сельскохозяйственными регионами – Ферганской, Самаркандской, Ташкентской, Бухарской, Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областями, а также испытывающим серьезные экологические проблемы Каракалпакстаном. Направлены эти потоки преимущественно на юг Казахстана – Алматинскую и Южно-Казахстанскую области. Это, что касается мигрантов, приезжающих на сезонные сельскохозяйственные работы.

Кроме того, привлекательными, в особенности для официально привлекаемой рабочей силы из Узбекистана являются Астана, Алматы и нефтяные регионы – Атырауская и Мангистауская области.

По поводу численности узбекских трудовых мигрантов в Казахстане, то до 2000-х годов их было совсем немного, так как экономическое положение наше страны было тяжелым, был высок уровень безработицы и в силу этого речь не могла идти о приеме

на работу граждан других государств. С улучшением ситуации и высокими темпами роста экономики, количество необходимой рабочей силы стало стремительно расти.

Особенности трудовой миграции из Узбекистана в нашу страну на современном этапе, с нашей точки зрения заключаются в следующем. Во-первых, наибольшее количество прибывающей оттуда рабочей силы. По численности это наибольший показатель среди государств Центральной Азии. Так, только в 2014-2015 гг. количество узбекских мигрантов увеличилось с 530 683 до 797 982 человек. При этом, основная часть их работает нелегально. Остальные трудятся либо по временной регистрации, или же получив разрешение на работу. В совокупности по оценкам узбекских властей их количество в 2016 году превышало 1 300 тыс. чел. За 9 месяцев 2018 года число граждан Узбекистана, выехавших за рубеж с целью работы, достигло 3,3 млн., что составляет 10 часть от всего населения. Также характерной особенностью узбекских мигрантов являются значительные различия в гендерном составе. К примеру, в 2018 году свыше 73 % это мужчины и около 27 % женщины (Узбекистан лидирует по количеству трудовых мигрантов в Казахстане, 2018).

География приема трудовых мигрантов определяется Казахстаном, Россией и в последние годы популярным направлением становятся Турция и Южная Корея. При этом на нашу страну приходится более 53 % узбекских граждан, выезжающих на работу.

Во-вторых, в Казахстане большая часть мигрантов приходится на южные области, где они в основном трудятся на сезонных сельскохозяйственных работах. В Алматы, Астане главной сферой приложения их труда является торговля, общепит и строительство. В строительной отрасли занята рабочая сила из Узбекистана и в Атырауской и Мангистауской области. Однако, последние несколько лет растет доля квалифицированного труда среди мигрантов, они находят работу в банковской сфере, здравоохранении, культурной деятельности.

В-третьих, именно узбеки чаще киргизов и таджиков принимают казахстанское гражданство. Сегодня они представляют третий по численности этнос, самые крупные диаспоры проживают в Южно-Казахстанской области. Поэтому не только географическая близость, имеющаяся родственная среда, но и языковая схожесть и менталитет предполагают их быструю адаптацию, особенно в южных областях.

В-четвертых, объемы денежных переводов, отправляемых ими на родину из Казахстана, постоянно растут. Так, в 2014 году общая сумма переведенных из нашей страны средств превысила 190 млн. долларов. Ухудшение экономической ситуации и замедление темпов роста казахстанской экономики привело и к сокращению размеров переводов, которые в 2016 г. снизились на 37%.

В-пятых, высокая концентрация узбекских трудовых мигрантов в трудоизбыточной Южно-Казахстанской области (ныне Туркестанской), несет риски протестов со стороны местных жителей и вызывает их массовое недовольство. Тем более, что оралманы также предпочитают южные области для расселения, что создает избыточное давление на рынок труда.

В-шестых, в основном образовательный и квалификационный уровень рабочей силы из Узбекистана имеет низкие характеристики. Это в совокупности с вновь начавшейся эмиграцией наиболее высоко-

квалифицированных кадров из числа казахстанцев, оказывает негативное влияние на качество рынка труда, а в целом на человеческий капитал.

В-седьмых, РК и РУ, несмотря на присутствие миллионной армии узбекских рабочих, до сих пор не подписали соглашение о трудовой деятельности и защите прав трудящихся-мигрантов. К тому же, отмена в РУ визового режима, неизбежно приведет к росту миграционного потока. Возможно, благодаря инициативам президента Узбекистана Ш. Мирзиёева в области регулирования трудовой миграции удастся достичь заключения такого договора. Работа в этом направлении уже ведется, подписан Указ «О мерах по дальнейшему совершенствованию государственной политики в сфере занятости и коренному повышению эффективности деятельности органов по труду», ведется разработка проекта Закона Республики Узбекистан «О трудовой миграции» (Хуррамов, 2017). Полагаем, что такой Закон нужен и в Казахстане.

Что касается Кыргызстана, то мигранты из этой страны предпочитают больше выезжать на работу в Россию. Но в последние годы в связи с экономическими проблемами в РФ, ужесточением миграционного законодательства, ростом ксенофобских настроений происходит переориентацию в сторону Казахстана. Тем более, что для кыргызских граждан в РК установлен новый порядок пребывания, согласно которому они могут находиться без регистрации в течение 90 дней. В 2018 году в нашем государстве было поставлено на учет миграционными службами 35 тыс. чел.

В целом число трудовых мигрантов из Кыргызской Республики составляет около 750 тысяч, почти 12 % от общей численности населения. На начало 2018 года на долю Казахстана приходится 113 тыс., то есть более 15 %. Представим на рисунке динамику количества кыргызской рабочей силы в Казахстане с 2011 по 2018 год.

Как видим, число рабочей силы из Кыргызстана за указанное время отличалось нестабильностью, периоды роста сменялись спадом. С 2013 по 2015 гг. шел процесс постоянного увеличения, который к 2018 году вновь показал снижение. В целом за наблюдаемые годы общее количество официально зарегистрированных трудовых мигрантов из КР увеличилось почти на 20 тысяч – с 93848 до 113347.

Обратим внимание, что эти цифры отражают лишь законно прибывших, нелегальная миграция многократно ее превосходит.

Возрастной состав мигрантов представлен в основном молодыми людьми. Так, доля лиц от 18 до 29 лет составляет 47 %, а почти 76 процентов – это категория до 35 лет. Гендерная структура отличается тем, что среди мигрирующих присутствует почти равное количество мужчин и женщин. При этом примерно 60 % участвуют в иммиграции семьями.

В 2013 году кыргызские работники перевели 25,4 млн. долларов, в 2016 г. сумма снизилась до 3,46 млн. долл. Однако, это не связано, как мы считаем, с падением численности и доходов трудовых мигрантов, а говорит о том, что в условиях ЕАЭС, благодаря близкому территориальному расположению, появилась возможность самостоятельно перевозить денежные средства через границу или же передавать через друзей и родственников.

Правительство Кыргызской Республики проводит большую работу по регулированию миграционных процессов, принимая меры по защите и обеспечению

прав и определения статуса трудящихся-мигрантов, в своей стране и на территории государств ЕАЭС. Власти республики бьют тревогу по поводу депопуляции населения, поэтому создают условия для предотвращения миграционного оттока (Эргешбаев, 2009: 81).

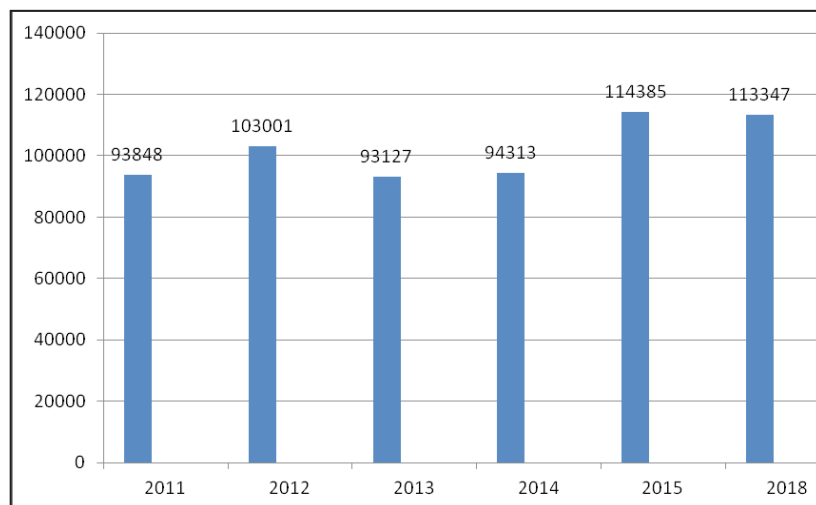

Рисунок 4 – Динамика численности кыргызских трудовых мигрантов в РК (чел.) (О миграции населения в РК, 2013-2017).

Таджикистан относится к наиболее бедным странами не только в регионе, но и в мире. Уровень человеческого развития в Таджикской Республике очень низок. Сложная социально-экономическая ситуация, стагнация промышленного производства, узость рынка труда, высокий уровень безработицы вкупе с быстро растущим населением в связи с традицией многодетности, вынуждают таджиков искать работу за рубежом. Главными странами приема рабочей силы из этого государства стали Россия и Казахстан. В силу вышеуказанных причин сегодня происходит переориентация в сторону РК. Так с 2011 г. официальная трудовая миграция из Таджикистана выросла в 3,5 раза. Проиллюстрируем это на рисунке.

Отмечается устойчивый рост численности таджикских иммигрантов, особенно усилившийся после 2013 года. Приведенные данные касаются только официально зарегистрировавшихся при прохождении границы таджиков с целью работы. В то же время,

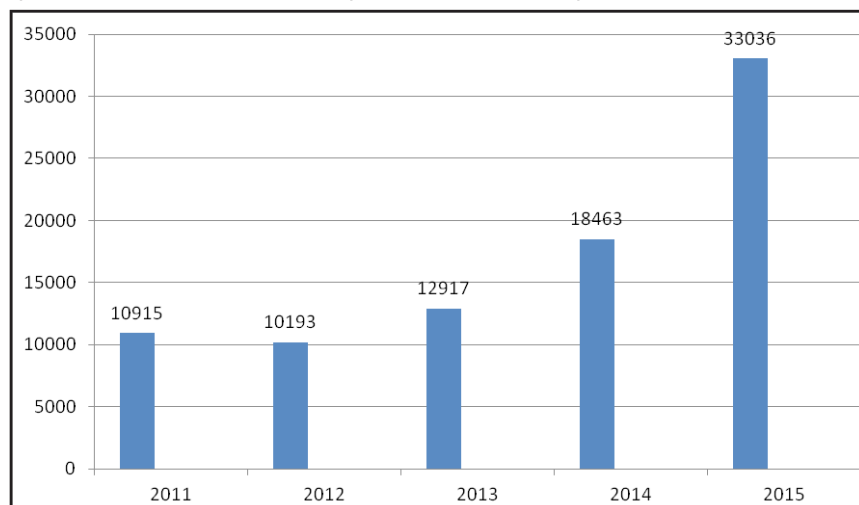

Рисунок 5 – Динамика трудящихся официально мигрантов из Таджикистана в 2011-2015 гг. (чел.) (О миграции населения в РК, 2013-2017)

как констатирует руководство Таджикистана, главные потоки трудовой миграции из страны проходят стихийно и не поддаются контролю. В связи с этим точное число нелегальных мигрантов установить не представляется возможным. По некоторым оценкам их количество доходит до 400 тысяч, которые в основном трудятся на

сезонных работах. Центрами притяжения таджикских нелегалов являются Южно-Казахстанская и Алматинская области, а также город Алматы.

Республика Таджикистан, экономика которой очень сильно зависит от денежных переводов трудовых мигрантов, стремится выстраивать свою миграционную политику так, чтобы эти средства поступали в бюджет. В связи с этим власти страны пытаются создать механизм привлечения финансов в экономику, создав условия для снижения стихийной миграции (Умаров, 2006: 110).

Для этого они разрабатывают государственные программы и заключают двусторонние договоры с принимающими государствами. Так, подписанное в 2018 году Соглашение о

порядке пребывания граждан Республики Таджикистан на территории Республики Казахстан и граждан Республики Казахстан на территории Республики Таджикистан, позволит решить множество проблем в отношении урегулирования миграционных процессов.

Заклучение. Рассмотрев основные проблемы трудовой миграции в Центральной Азии, их специфику и основные характеристики, хочется отметить, что большая часть рабочей силы из центральноазиатских государств в настоящее время направляется в Россию. В последние годы для трудовых мигрантов из Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана все большую привлекательность представляет Казахстан. Можно говорить о том, что в нашей стране сформировалась самостоятельная миграционная подсистема, даже представляющая конкуренцию России в вопросе привлечения иностранных трудовых ресурсов. Одним из важных факторов привлекательности РК для трудовых мигрантов из Центральной Азии является более привычная и терпимая среда. А языковые и культурные сходства в Казахстане значительно облегчают адаптацию рабочей силы из других центрально-азиатских государств.

С другой стороны мигранты из Центральной Азии в большинстве обладают низкой квалификацией, что негативно влияет на отечественный рынок труда. В то время как Казахстан в условиях модернизации и стремления пойти по пути 4 Индустриальной революции нуждается в высококвалифицированных кадрах. Эта причина, а также ухудшение экономической ситуации в РК, вызвало реакцию властей с целью внести поправки в миграционное законодательство, ограничивающее возможности трудоустройства для низкоквалифицированной рабочей силы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

- Зимовина Е.П. (2010). Казахстан в системе миграционного взаимодействия стран Центральной Азии. // Вестник КарГУ, 2010. – С. 15-24.
- Исенгалиева М.Е. (2014). Факторы, влияющие на миграцию трудовых ресурсов в Республике Казахстан // Теория и практика общественного развития. 2014. № 4. – С. 217-220.
- Искакова Г. (2012). Центрально-азиатский регион в стратегии России, США и Китая // PolitBook. – 2012. – С. 145.
- Князев А. Россия возвращается в Центральную Азию // Центральная Азия и Кавказ. 2007. № 5 (53). – С. 35-44.
- Курылев К.П., Курбанов Р.М., Мakenova А.Б., Хотивришвили А.А. (2018). Миграционные потоки из Центральной Азии в страны Европейского союза // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. 2018. Т. 18. № 2. – С. 315–327.
- Лунеев В.В. (2007). Терроризм и организованная преступность в условиях глобализации. М., 2007. – 214 с.
- О миграции населения в РК. 2013-2017 (2018). [Электронный ресурс] // Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. – Режим доступа: <http://stat.gov.kz>
- Рыбаковский Л.Л. (1996). Россия и новое зарубежье: миграционный обмен и его влияние на демографическую динамику. М.: Наука, 1996. – с. 142.
- Рязанцев С.В. (2016). Трудовая миграция из Центральной Азии в России в контексте экономического кризиса. // Валдайские записки № 55. Август, 2016. – С. 36-45
- Ситнянский Г.Ю., Бушков В.И. (2016). Миграции населения в Центральной Азии: прошлое, настоящее и будущее. М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2016. – 228 с.
- Содружество Независимых Государств в 2017 году (2018). - М.: Межгосударственный статистический комитет СНГ, М., 2018.- С - 123.
- Узбекистан лидирует по количеству трудовых мигрантов в Казахстане. <https://camonitor.kz/30692-uzbekistan-lidruet-po-kolichestvu-trudovykh-migrantov-v-kazahstane.html>
- Умаров Х. (2006). Внешняя трудовая миграция в Таджикистане. Перспективы миграции. Восточная Европа и Центральная Азия. // Планирование и управление трудовой миграцией МОМ, ЦТС в ЕЦА. - Вена, 2006. - С. 110-114.
- Хуррамов Ш. (2017). О новом регулировании трудовой миграции в Узбекистане — официальные данные. 28.06.17 // <http://inozpress.kg/news/view/id/51462>
- Чудиновских О.С. (2011). Статистика международной миграции: практическое руководство для стран Восточной Европы и Центральной Азии. Женева: Европейская экономическая комиссия ООН, 2011. – 289 с.
- Шоберлейн Д. (2006). Укрепление стабильности в Центральной Азии // Содействие стабильности в Центральной Азии: Труды Междунар. конф. – Ташкент. 2006 – С.81-90.
- Эргешбаев У.Ж. (2009). Современная трудовая миграция населения стран Центральной Азии в Россию // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. Экономика. Информатика. 2009. Т. 10-1, № 7 (62). – С. 74-81.
- Strategy of Russia, USA and China]. PolitBook. – 2012. -P. 145. [in Russian].
- Knyazev, 2007 - Knyazev A. Rossiya vozvrashchayetsya v Tsentral'nyuyu Aziyu // Tsentral'naya Aziya i Kavkaz. [Russia returns to Central Asia]. Central Asia and the Caucasus. 2007. No. 5. [in Russian].
- Kurylev, Kurbanov, Makenova, Khotivirshvili, 2018 - Kurylev K.P., Kurbanov R.M., Makenova A.B., Khotivirshvili A.A. Migratsionnyye potoki iz Tsentral'noy Azii v strany Yevropeyskogo soyuza. [Migration flows from Central Asia to the countries of the European Union]. Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: International Relations. 2018.Vol. 18.No. 2. - P. 315-327. [in Russian].
- Luneyev, 2007 - Luneyev V.V. Terrorizm i organizovannaya prestupnost' v usloviyakh globalizatsii. [Terrorism and organized crime in the context of globalization]. Moscow: 2007 - 214 p. [in Russian].
- O migratsii naseleniya v RK. 2013-2017. [About migration of the population in the RK. 2013-2017]. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. - Access mode: <http://stat.gov.kz> [in Russian].
- Rybakovskiy, 1996 - Rybakovskiy L.L. Rossiya i novoye zarubezh'ye: migratsionnyy obmen i yego vliyaniye na demograficheskuyu dinamiku. [Russia and the New Abroad: Migration Exchange and Its Impact on Demographic Dynamics]. Moscow: Nauka, 1996. - p. 142. [in Russian].
- Ryazantsev, 2016 - Ryazantsev S.V. Trudovaya migratsiya iz Tsentral'noy Azii v Rossii v kontekste ekonomicheskogo krizisa. [Labor migration from Central Asia to Russia in the context of the economic crisis]. Valdai Notes № 55. August, 2016. - P. 36-45. [in Russian].
- Sitnyanskiy, Bushkov, 2016 - Sitnyanskiy G.YU., Bushkov V.I. Migratsii naseleniya v Tsentral'noy Azii: proshloye, nastoyashcheye i budushcheye. [Population Migration in Central Asia: Past, Present and Future]. Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology RAS, 2016. - 228 p. [in Russian].
- Sodruzhestvo Nezavisimyykh Gosudarstv v 2017 godu. [Commonwealth of Independent States in 2017]. - Moscow: Interstate Statistical Committee of the CIS, 2018.- P. 123. [in Russian].
- Uzbekistan lideruyet po kolichestvu trudovykh migrantov v Kazakhstane. [Uzbekistan is the leader in the number of labor migrants in Kazakhstan]. <https://camonitor.kz/30692-uzbekistan-lidruet-po-kolichestvu-trudovykh-migrantov-v-kazahstane.html> [in Russian].
- Umarov, 2006 - Umarov KH. Vneshnyaya trudovaya migratsiya v Tadzhikistane. Perspektivy migratsii. Vostochnaya Yevropa i Tsentral'naya Aziya. [External labor migration in Tajikistan. Migration prospects. Eastern Europe and Central Asia]. Planning and managing labor migration IOM, DH in ECA. - Vienna, 2006. -P. 110-114. [in Russian].
- Khurramov, 2017 - Khurramov SH. O novom regulirovanii trudovoy migratsii v Uzbekistane — ofitsial'nyye dannyye. [On the new regulation of labor migration in Uzbekistan]. - official data. 06/28/17 // <http://inozpress.kg/news/view/id/51462> [in Russian].
- Chudinovskikh, 2011 - Chudinovskikh O.S. Statistika mezhduнародnoy migratsii: prakticheskoye rukovodstvo dlya stran Vostochnoy Yevropy i Tsentral'noy Azii. [International Migration Statistics: A Practical Guide for Eastern Europe and Central Asia]. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, 2011. - 289 p. [in Russian].
- Shoberleyn, 2006 - Shoberleyn D. Ukrepleniye stabil'nosti v Tsentral'noy Azii. [Strengthening Stability in Central Asia]. Promoting Stability in Central Asia: Proceedings of the Intern. conf. - Tashkent. 2006 - PP.81-90. [in Russian].
- Ergeshbayev, 2009 - Ergeshbayev U.ZH. Sovremennaya trudovaya migratsiya naseleniya stran Tsentral'noy Azii v Rossiiyu. [Modern labor migration of the population of Central Asian countries to Russia]. Scientific Bulletin of Belgorod State University. Ser. Economy. Informatics. 2009. T. 10-1, No. 7 (62). - Pp. 74-81. [in Russian].

REFERENCES

- Zimovina, 2010 - Zimovina Ye.P. Kazakhstan v sisteme migratsionnogo vzaimodeystviya stran Tsentral'noy Azii. [Kazakhstan in the system of migration interaction between Central Asian countries]. Bulletin of KarSU, 2010. – Pp. 15-24. [in Russian].
- Isengaliyeva, 2014 - Isengaliyeva M.Ye. Faktory, vliyayushchiye na migratsiyu trudovykh resursov v Respublike Kazakhstan. [Factors influencing the migration of labor resources in the Republic of Kazakhstan]. Theory and practice of social development. 2014. No. 4. – Pp. 217-220. [in Russian].
- Iskakova, 2012 - Iskakova G. Tsentral'no-aziatskiy region v strategii Rossii, SSHA i Kitaya [Central Asian Region in the

Бауржан ШЕРИЯЗДАНОВ,
кандидат политических наук, Институт
истории государства КН МОН РК,
г. Нур-Султан, Казахстан. E-mail: b.sher54@mail.ru

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАЗАХСТАНА И РОССИИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

В статье проводится сравнительно-правовой анализ состояния института местного самоуправления в Республике Казахстан и Российской Федерации. Автор исследует национальные модели местного управления в обоих государствах. Анализируются первоочередные направления путей реформирования концептуальных основ местного самоуправления в Казахстане. В исследовании были использованы общенаучные и специальные методы научного познания. Проведен сравнительно-сопоставительный правовой анализ систем местного самоуправления обоих государств. Среди результатов исследования укажем следующие: разработаны предложения по совершенствованию законодательства; подняты вопросы четкого урегулирования территориальной основы местного самоуправления; предложены рекомендации по внесению изменений в конституционный Закон «О выборах в Республике Казахстан»; отражены преимущества мажоритарной избирательной системы; определены основные задачи депутатов маслихатов и выдвинуты критерии для их избрания.

Ключевые слова: Местное самоуправление, бюджетное администрирование, коммунальная собственность, представительный орган муниципального образования, Российская Федерация, Республика Казахстан.

Бауржан ШЕРИЯЗДАНОВ,
саяси ғылымдарының кандидаты,
ҚР ҒМ Мемлекет тарихы институты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан. E-mail: b.sher54@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Мақалада Қазақстан Республикасы мен және Ресей Федерациясындағы жергілікті өзін-өзі басқару институтына салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізілген. Автор екі мемлекеттің жергілікті басқару ұлттық моделін зерттеген. Бірінші кезекте Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқару негіздерін реформалау жолдарының тұжырымдамалық бағыттары талданады. Зерттеуде жалпы ғылыми және арнайы ғылыми таным әдістері қолданылған. Екі мемлекеттің жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін салыстырмалы-салғастырмалы, құқықтық талдау әдістері арқылы жүргізілген.

Зерттеу нәтижелері бойынша келесілерді көрсетуге болады: заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген; жергілікті өзін-өзі басқарудың аумақтық негіздерін нақты реттеу бойынша мәселелер көтерілген; «Қазақстан Республикасының сайлау туралы конституциялық Заңына» өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ұсынымдар ұсынылған; мажоритарлық сайлау жүйесінің артықшылықтары көрсетілген; мәслихат депутаттарының негізгі міндеттері анықталған және оларды сайлау өлшемдері ұсынылған.

Кілт сөздер: Жергілікті өзін-өзі басқару, бюджеттік басқару, коммуналдық меншік, муниципалдық өкілді орган, Ресей Федерациясы, Қазақстан Республикасы.

Baurzhan SHERIYAZDANOV,
candidate of political sciences, Institute of History of the State,
Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: b.sher54@mail.ru

LOCAL SELF-GOVERNMENT OF KAZAKHSTAN AND RUSSIA (COMPARATIVE ANALYSIS)

The article provides a comparative legal analysis of the state of the institution of local self-government in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. The author explores national models of local governance in both states. The author analyzes the priority directions of reforming the conceptual foundations of local self-government in Kazakhstan. The research used the general scientific and special methods of scientific knowledge. A comparative legal analysis of the systems of local self-government of both states is carried out. Among the results of the research, we indicate the followings: proposals were developed to improve legislation; issues of a clear settlement of the territorial basis of local self-government were raised; recommendations are proposed for amending the constitutional Law "On Elections in the Republic of Kazakhstan"; reflected the advantages of a majoritarian electoral system; the main tasks of the deputies of maslikhats are defined and criteria for their election are put forward.

Keywords: Local government, budget administration, municipal property, representative body of the municipality, Russian Federation, Republic of Kazakhstan.

Введение. Местное самоуправление (МСУ) – это стержневой элемент любого современного государства. Говорить о строительстве гражданского общества при отсутствии данного атрибута просто невозможно. Полноценное развитие гражданского общества может быть осуществлено посредством внедрения и реализации института МСУ как ключевого инструмента защиты интересов местного населения. Местному самоуправлению принадлежит важная роль в реализации одной из главных задач современности – органичного сочетании интересов государства, общества и личности. МСУ – это процесс управления, при котором местные жители непосредственно или через избранных ими представителей имеют право и широкие возможности самостоятельно решать собственные и другие стоящие перед ними вопросы в целях улучшения качества жизни населения на соответствующей территории.

В современных демократических государствах воспринимаются различные модели местного самоуправления. Как правило, отсутствует единообразная практика определения компетенции органов местного самоуправления. Основной объем полномочий этих органов может различаться даже в рамках одной страны. Общее правило, касающееся полномочий местных сообществ, заключается в том, что эти полномочия должны быть целостными и всеобъемлющими во всем, что касается местных дел.

Методы исследования. Применяется сравнительно-сопоставительный метод, способствовавший проведению аналитического исследования систем местного самоуправления в Казахстане и в России, а также формированию мнения по проведению наиболее подходящих реформ для улучшения казахстанской модели. Основную теоретическую базу исследования составили: Конституция Российской Федерации, Закон «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» и Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении и самоуправлении». Теоретическую базу исследования также составили работы казахстанских авторов А.М.Белиспаева (2010 – С. 66 – 72)/ Р. Жангазы (<https://yvision.kz/post/116295>), Л.Т. Жанузаковой (2014. сентябрь – С. 1871-1875), Д.Е. Калиева, Н.В. Сафоновой (2009 г. – 32 с.) которые занимались изучением особенностей развития МСУ. Актуальность исследование обуславливается в первую очередь Посланиями народу Казахстана Президента страны К.-Ж.К.Токаева «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 02.09. 2019 года и «Казахстан в новой реальности: время действия» от 01.09 2020 года.

Обсуждение. В своем Послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 02.09. 2019 года Президент Казахстана К.-Ж.К.Токаев отметил: «Общественный диалог, открытость, оперативное реагирование на нужды людей являются главными приоритетами в деятельности государственных органов».

Для установления общественного диалога с гражданским обществом Главой государства был создан Общественный Совет, который регулярно рассматривает важнейшие проблемные вопросы жизни общества. Поэтому для установления тесного общественного диалога с населением в первую очередь рекомендуется проведение тесного контакта

власти с органами МСУ. Данную роль, сейчас декларативно выполняет государственные органы маслихаты и местные акиматы.

К сожалению, в большинстве своем местное население страны не принимает участие в этапах формирования, обсуждения социально-экономического развития территории и взаимоотношении с государственными органами данной территории. Поэтому процесс осуществления обратной связи между властью и местным населением испытывает большие сложности.

Таким образом, система местного самоуправления представляет собой такой низовой уровень административной системы, где население может себе позволить реализовать модель плебисцитарной, т.е. такой что ни на есть «прямой» демократии. Жители нескольких домов, а то и целого города добровольно объединяются для решения своих насущных проблем. Следует понимать, что органы самоуправления это самостоятельные структуры, предоставляющие социальные услуги населению на местах. Суть в том, что государство сознательно ограничивает сферы своего воздействия и уступает структурам местной власти право самостоятельно решать свои проблемы. Однако отсутствие законодательных, экономических и финансовых основ пока сдерживает дальнейшее развития основ МСУ в Казахстане.

Результаты исследования. Согласно действующей Конституции в Республике Казахстан признается такая система местного самоуправления, которая обеспечивает самостоятельное решение населением вопросов местного значения. Местное самоуправление осуществляется населением непосредственно, а также через маслихаты и другие органы управления в местных сообществах, охватывающих территории, где компактно проживают группы населения.

Органам местного самоуправления в соответствии с законом может делегироваться осуществление государственных функций. Организация и деятельность местного самоуправления в Казахстане регулируются Законом Республики Казахстан «О местном государственном управлении и самоуправлении». Гарантируется самостоятельность органов местного самоуправления в пределах их полномочий, установленных законом. Местное государственное управление осуществляется представителями и исполнительными органами, которые ответственны за состояние дел на соответствующей территории. Данная система самоуправления осуществляется отдельно в пределах области, района, города, района в городе, сельского округа, поселка и села, не входящего в состав сельского округа. Аким района, города, района в городе, сельского округа, поселка и села, не входящего в состав сельского округа, наряду с функциями государственного управления осуществляет функции органов местного самоуправления. Анализ ст. 3 Закона «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» выявляет единый источник финансирования органов самоуправления и местного государственного управления, которая формируется через: - местный бюджет; - коммунальная собственность, иное коммунальное имущество, закрепленное за юридическими лицами. Обобщенный анализ обновленного Закона позволяет сделать вывод о том, что весьма непросто адаптировать институты непосредственной демократии, в частности прямого волеизъявления, в практику пра-

воприменения, тем более, что основными субъектами местного самоуправления становятся местные органы государственной власти - маслихаты и акиматы.

Проведем сравнительное исследование системы казахстанского МСУ с российской. Основываясь для определения роли местного самоуправления в системе властных отношений Российской Федерации (далее – РФ) является ст. 3 Конституции 1993 г., в соответствии с которой сложилась единая система власти народа (публичной власти). Её элементами являются органы государственной власти и органы местного самоуправления.

Новая редакция Конституции РФ определила местное самоуправление как самостоятельную форму осуществления власти народом, реализуемая через органы местного самоуправления, экономическую основу которого является муниципальной и другие формы собственности. В статье 12 Конституции РФ содержится принципиально важная норма, согласно которой «органы местного самоуправления не входят в систему органов государственной власти». В процессе радикальных реформ местного самоуправления 6 октября 2003 г. был принят новый Федеральный закон «Об общих принципах организации местного самоуправления в РФ». Закон объединил в себе идеологическую конструкцию ряда законопроектов, так и не получивших свое социально правовую адаптацию. Среди них: «Об основах статуса выборного должностного лица местного самоуправления в РФ», «Об основных гарантиях граждан на участие в осуществлении местного самоуправления», «Об органах территориального общественного самоуправления», «Об общих принципах наделения органов местного самоуправления отдельными государственными полномочиями».

Главным нормативным актом РФ, который регулирует большую часть вопросов местного самоуправления, является Федеральный закон от 6 октября 2003 г. N 131-ФЗ «Об общих принципах организации МСУ в РФ». Согласно этому закону МСУ осуществляется на уровне района, на поселенческом уровне оно отсутствовало. После принятия этого закона главной задачей государственных институтов стала «организация местного самоуправления на уровне поселений».

Экономическим базисом системы МСУ является вся совокупность средств местных бюджетов, муниципальной имуществу, а также имущественные права муниципальных образований. Согласно законодательству органы МСУ имеют право создавать муниципальные предприятия и другие учреждения. Любое муниципальное образование должно иметь свой бюджет («местный бюджет»). Отдельно стоит отметить, что к доходам местного бюджета относятся: добровольные пожертвования граждан, доходы от местных, региональных, федеральных налогов, сборов и штрафов, безвозмездные перечисления, трансферты и субвенции из бюджетов других уровней, доходы от муниципального имущества, прибыль муниципальных предприятий, иные законные поступления.

Таким образом, в РФ единство системы местного самоуправления обусловлено тем, что она основывается на демократических принципах организации местного самоуправления, строится с учетом исторических и местных традиций, и определяется населением соответствующих муниципальных образований самостоятельно. Вместе с тем следует иметь в виду, что в отличие, например, от государственных органов РФ, местное самоуправление образует единую систему лишь в рамках соответствующих муниципальных

образований. В то же время система МСУ, сложившаяся в одном муниципальном образовании, совершенно отличается от аналогичного механизма в любом другом муниципальном образовании.

В целом, для местного самоуправления России характерны следующие проблемы: недостаточная сбалансированность бюджетов, утрата многих социально значимых объектов государственной собственности из-за приватизации, незавершенность формирования корпуса муниципальной собственности, недостаток средств в бюджете, отсутствие материальной базы, для реализации собственных полномочий, не подготовленность населения для широкого участия в процессах принятия решений на местном уровне.

В настоящее время в РФ продолжается реформа местного самоуправления, которая выявила целый ряд недостатков. При этом надо признать, что система МСУ в РФ показала жизнеспособность и устойчивость выбранной модели самоуправления.

Возвращаясь к ситуации в Казахстане, отметим, что органам местного самоуправления в соответствии с действующим законодательством может делегироваться осуществление государственных функций. В этой связи достаточно резонным представляется вопрос: почему же маслихаты становятся основой формирования системы местного самоуправления в нашей республике, ведь это фактическое объединение местного государственного управления и самоуправления?

Во-первых, многие научные исследования подтверждают необоснованность противопоставления систем государственной власти и самоуправления. Так, известный российский политолог – эксперт в сфере политической регионалистики Туровский А.В. (РФ) утверждает, что в формирование местного самоуправления важно вкладывать не политический смысл, а сугубо функциональное значение. Совершенно очевидно, что вопрос о развитии МСУ политизировать неуместно, нужно руководствоваться прагматическими соображениями. Действительно, какая бы модель не была реализована, она, прежде всего, должна стать эффективной системой управления местного сообщества. Безусловно, местное самоуправление сохраняет определенную автономию от государства. Но также необходимо учитывать, что МСУ, в значительной степени, является продолжением государственной власти. В то же время оно осуществляется с участием местного населения, поэтому имеет и общественную природу. Следовательно, органы местного самоуправления выполняют двоякую функцию – государственную и общественную.

В Казахстане, гармоничное сочетание государственных полномочий и общественных функций позволит реально повысить эффективность самоуправления. Последние поправки в Основной Закон страны позволяют акимам населенных пунктов легитимно решать проблемы местного сообщества наряду с осуществлением государственных полномочий. Следует отметить, что сельские акимы в силу отсутствия структур самоуправления фактически исполняли эти обязанности, поэтому данные нововведения законодательно закрепила сложившихся отношений.

Во-вторых, развитие МСУ на основе маслихатов возможно было продиктовано необходимостью эволюционного государственного и политического развития страны. Переход от системы с сильным государственным управлением к модели местного самоуправления должен быть осуществлен переходным этапом. И таким компромиссным механизмом реализации местного самоуправления на наш взгляд является маслихат.

Предполагается, что эта модель самоуправления в транзитный период оправдана и позволит оптимально учесть интересы центра и местных сообществ.

Время требует разработки и принятия нового закона, регулирующего вопросы местного государственного управления и самоуправления. Основными проблемами, которые надо будет решить в законодательстве, являются: четкое урегулирование территориальной основы МСУ; установление источников доходов местных бюджетов; выработка критериев разграничения коммунальной и муниципальной собственности; расширение форм непосредственной реализации гражданами права на местное самоуправление и другие.

Выводы. Обобщая вышесказанное, мы пришли к мнению, что казахстанская система МСУ отличается от российской следующими основными чертами:

- сочетание МСУ и местного государственного управления на местах; сочетание государственных функций и функций МСУ в пределах одних и тех же организационно – правовых структур;
- тесное взаимодействие государственных органов и органов МСУ при управлении территорией;
- отсутствия бюджетной и фискальной децентрализации;
- «узкая» компетенция органов МСУ и «широкая» компетенция государственного управления.

Как показывает опыт действия Конституции Казахстана, проблемы государственного строительства на уровне республики решены адекватно сложившейся политической и экономической ситуации. К сожалению, этого нельзя сказать применительно к организации местного самоуправления. Вследствие слабо выраженной гражданской инициативы населения, невысокого уровня правовой и гражданской культуры, слабого восприятия обществом, местное самоуправление является одним из наименее развитых институтов гражданского общества в Казахстане. Ключевой чертой МСУ, отличающей его от всех других форм организации местной власти, является участие граждан. Речь идет о расширении сферы гражданского общества, что предполагает включение большого количества граждан в процесс принятия решений в вопросах развития территории. По закону о местном государственном управлении и самоуправлении основным инструментом участия граждан является собрание (сход) местного сообщества. Порядок проведения собрания (сход) местного сообщества и принятия решений определяется маслихатами. Необходимо отметить, что собрание местного сообщества – весьма неэффективный инструмент гражданского участия в процессе принятия решения. Например, в пределах регионов или крупных населенных пунктов, городов проводим сход очень проблематично, поэтому необходим дополнительный альтернативный способ гражданского участия.

В гражданском обществе местное самоуправление является необходимым условием формирования прозрачной и открытой системы государственного управления, социально-экономического развития региона. Общественное участие населения и контроль служит основным барьером на пути коррупции и необоснованных расходов средств.

Формы участия общественности в процессе принятия решения на местном уровне достаточно разнообразны - (местный референдум, собрание сход, общественная правотворческая инициатива, общественные слушания, гражданские советы и другие). Основные модели участия граждан в государственном управлении это: - информирование о деятельности органов управления; - консультации – организация различных форм взаи-

модействия с населением (публичные слушания, круглые столы, референдумы, социопросы и т.д.); - участие граждан в процессе разработки социально-экономических программ, бюджета, посредством внесения своих предложений через рабочие группы, экспертные и межведомственные комиссии и т.п.

В своем Послании народу Казахстана от 01.09.2020 г Президент страны особое внимание уделил именно вопросам организации МСУ. Как подчеркнул Глава государства, для гражданского общества Казахстана требуется сильное развитое МСУ. Пришло время разработать новую концепцию развития местного самоуправления и на ее базе Парламент примет пакет необходимых законодательных актов. А для прозрачности деятельности местных органов он предложил внедрить обязательные онлайн-трансляции заседания маслихатов. Для усиления финансовых возможностей МСУ необходимо расширить имущественные права и увеличить доходы бюджетов сельских округов. «Это должно стать следующим этапом развития бюджетов народного участия», – призвал К. Токаев.

Президентом страны назначены очередные выборы депутатов Мажилиса парламента и Центризбиркомом выборы маслихатов всех уровней на 10 января 2021 года. Исходя из реалии современной политической жизни страны, для сохранения стабильности и демократичности выборов предлагаем избирать в местные маслихаты (органы МСУ) представителей различных партий или отдельных авторитетных местных граждан с альтернативными взглядами на ту или иную ситуацию. Поэтому можно было бы внести изменения в конституционный Закон «О выборах в Республике Казахстан». Для этого рекомендуется вернуться к старой форме выборов депутатов маслихатов, а именно 50х50 к пропорциональной и мажоритарной избирательной системе. Это связано отсутствием на местах партийных структур, кроме партии «Нур-Отан» и партийно-политической культуры у населения, так же без лишней политизации органов МСУ. Главной задачей депутатов является, прежде всего, не организация политических дебатов, а решение насущных проблем избирательного округа (дороги, освещения, газификация, ремонт жилья, водообеспечение и т.п.), поэтому депутатами должны быть представители местного сообщества, знающие проблемы данной территории. Так же важной инициативой Президента по реформированию МСУ является проведение прямых выборов акимов низового звена с участием населения местного сообщества в 2021 году.

Заключение. В Казахстан может быть условно сформулирована программа минимум и максимум. Программа максимум построение полноценной, самостоятельной под свою ответственность действующей системы местного самоуправления, экономически и организационно независимой, гарантированной Конституцией. Программы минимум - временный дуализм системы местной представительной и исполнительной государственной власти, являющегося определяющим фактором, стимулирующим децентрализованные тенденции, постепенный переход к полноценной системе МСУ. Модель МСУ, которая функционирует в Казахстане, органично происходит из существующей системы местного государственного управления, которая направлена на сохранение общественной стабильности и преодоление межрегиональной диспропорции развития. Поэтому необходимо посредством дальнейших реформ приблизиться к планируемой модели МСУ. Для этого:

Во-первых, необходимо реконструкция системы

местного государственного управления, дальнейшей децентрализации власти. Требуется решения вопросов о коммунальной собственности и финансовой самостоятельности, а также возможности органов МСУ непосредственно влиять на весь спектр жизненно необходимых социальных услуг.

Во-вторых, одной из проблем, для развития МСУ отсутствия его организацией в низовых уровнях. В этой связи, на наш взгляд необходимо законодательно провести образование органов МСУ на низовом уровне, в селах, поселках и сельских округах, в городских кондоминиумах, где проживает население и где имеется вакуум власти для решения вопросов повседневной жизни населения. Необходимо создать реальный институт местного финансирования, бюджет сообщества который будут основаны на коммунальной собственности, а также на доходах граждан и местных налогов и сборов и дотации центра. На законодательном уровне прописать все вопросы финансово-экономического и организационного блоков, решить вопросы улучшения системы налогового администрирования, определение статуса депутатов местного уровня.

В-третьих, В период агломерации одной из важных проблем является проблема больших городов. Мировой опыт показывает, что власть в мегаполисах и больших городах, вне зависимости от статуса не имеет тесной связи с населением этих городов в силу своей отчужденности от населения. Поэтому необходимо предусматривать создание и функционирование самоуправляющихся сообществ в отдельных районах города, цель противостоять тенденциям изолированности и роста отчужденности граждан от власти.

В-четвертых, На уровне управления – области, города республиканского значения и столицы, для внедрения МСУ на наш взгляд нужны отдельные требования к законодательным нормам в силу унитарного государственного устройства страны. Главная цель сохранения и укрепления стабильности независимого Казахстана и предотвращения сепаратистских тенденций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

Белиспаев А.М. Россия и Казахстан, сравнительные характеристики внедрения института местного самоуправления // Вестник Пермского университета. Серия: Юридические науки. Выпуск 4(10), 2010 – С. 66 - 72.

Жангазы Р. Проблемы становления и развития местного самоуправления в Казахстане. // <https://yvision.kz/post/116295>

Жанузаква Л.Т. Проблемы формирования местного самоуправления в Республике Казахстан. // Актуальные проблемы российского права. 2014. № 9 (46) сентябрь – С. 1871-1875.

Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 года № 148-II «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021546

Конституция Республики Казахстан – Астана: Елорда, 2008 – 56 с.

Конституция Российской Федерации. // <http://konstitucija.ru/>
Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года. // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana.

Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

Сафонова Н.В., Калиев Д.Е. Альянс гражданского общества. Перспективы развития местного самоуправления в Казахстане. Усть-Каменогорск, 2009 г. – 32 с.

Федеральный закон РФ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» от 06.10.2003 г. // <https://fzakon.ru/laws/federalnyy-zakon-ot-06.10.2003-n-131-fz/>

Шерипбаев А.М. Правовой статус местных органов власти: Сравнительно правовой анализ законодательства Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Казахстан. // <https://www.dissercat.com/content/pravovoi-status-mestnykh-organov-vlasti-sravnitelno-pravovoi-analiz-zakonodatelstva-kyrgyzsk>

REFERENCES

Belispaev A.M. Rossiya i Kazakhstan, sravnitel'nye kharakteristiki vnedreniya instituta mestnogo samoupravleniya. [Russia and Kazakhstan, comparative characteristics of the implementation of the institution of local self-government] // Perm University Bulletin. Series: Legal Sciences. Issue 4 (10), 2010 – P. 66 – 72. [in Russian].

Zhangazy R. Problemy stanovleniya i razvitiya mestnogo samoupravleniya v Kazakhstane. [Problems of the formation and development of local self-government in Kazakhstan]. // <https://yvision.kz/post/116295>. [in Russian].

Zhanuzakova L.T. Problemy formirovaniya mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazakhstan [Problems of the formation of local self-government in the Republic of Kazakhstan]. // Actual problems of Russian law. 2014. No. 9 (46) September – P. 1871-1875. [in Russian].

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 yanvarya 2001 goda № 148-II «O mestnom gosudarstvennom upravlenii i samoupravlenii v Respublike Kazakhstan» (s izmeneniyami i dopolnениями po sostoyaniyu na 10.01.2020 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 23, 2001 No. 148-II “On local government and self-government in the Republic of Kazakhstan” (with amendments and additions as of January 10, 2020)] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021546. [in Russian].

Konstitucija Respubliki Kazahstan. [Constitution of the Republic of Kazakhstan] – Astana: Elorda, 2008 - 56 p. [in Russian].

Konstitutsiya Rossiiskoi Federatsii. [Constitution of the Russian Federation]. // <http://konstitucija.ru/>. [in Russian].

Federal'nyi zakon RF «Ob obshchikh printsipakh organizatsii mestnogo samoupravleniya v Rossiiskoi Federatsii» ot 06.10.2003 g. [Federal Law of the Russian Federation “On General Principles of Organization of Local Self-Government in the Russian Federation” dated 06.10.2003] // <https://fzakon.ru/laws/federalnyy-zakon-ot-06.10.2003-n-131-fz/>. [in Russian].

Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 2 sentyabrya 2019 goda. [Message from the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 2, 2019.] // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana. [in Russian].

Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana. 1 sentyabrya 2020 g. [Message from the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020] // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g. [in Russian].

Safonova N.V., Kaliev D.E. Al'yans grazhdanskogo obshchestva. Perspektivy razvitiya mestnogo samoupravleniya v Kazakhstane. [Civil Society Alliance. Prospects for the development of local self-government in Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk, 2009 - 32 p. [in Russian].

Sheripbaev A.M. Pravovoi status mestnykh organov vlasti: Sravnitel'no pravovoi analiz zakonodatel'stva Kyrgyzskoi Respubliki, Rossiiskoi Federatsii i Respubliki Kazakhstan. [Legal status of local authorities: Comparative legal analysis of the legislation of the Kyrgyz Republic, the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan.] // <https://www.dissercat.com/content/pravovoi-status-mestnykh-organov-vlasti-sravnitelno-pravovoi-analiz-zakonodatelstva-kyrgyzsk>. [in Russian].

А.Б.ХАБДУЛИН¹, А.М.ГАЛИМОВ²

¹ магистр юридических наук, преподаватель
Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова.
Казахстан, Кокшетау. E-mail: habdulin@mail.ru

² магистрант Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова.
Казахстан, Кокшетау. E-mail: anvar94@gmail.com

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ: ИХ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И ПРОФИЛАКТИКА

В статье уделяется внимание вопросам предотвращения и профилактики межэтнических конфликтов в студенческой среде, которые являются достаточно важной задачей для образовательной сферы, так как именно во время процесса получения образования у молодежи складываются их основные личные и профессиональные качества и все что происходит во время процесса обучения в образовательных учреждениях несомненно отпечатывается в мировоззрении молодого человека и влияет на его дальнейшие действия. И для того чтобы не допустить появления у человека не толерантных и ксенофобских настроений в статье предлагаются новые методы прогнозирования, и профилактике межэтнических конфликтов.

Ключевые слова: межэтнические конфликты, студенческая среда, профилактика межэтнических конфликтов, прогнозирование межэтнических конфликтов, информационные технологии, причины межэтнических конфликтов.

А.Б.ХАБДУЛИН¹, А.М.ГАЛИМОВ²,

¹ заң магистрі, оқытушы. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті.
Көкшетау, Қазақстан. E-mail: habdulin@mail.ru

² Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің магистранты
Көкшетау, Қазақстан, E-mail: anvar94@gmail.com

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚОРШАҒАН ОРТАСЫНДАҒЫ ИНТЕРНАТИКАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ СЕБЕПТЕРІ: ОЛАРДЫ БОЛЖАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ

Мақалада студенттік ортадағы этносаралық қақтығыстардың алдын алу және оны тойтару мәселелеріне назар аударылады. Бұл – білім беру саласы үшін өте маңызды міндет. Өйткені білім алу процесінде жастар өздерінің негізгі дербес және кәсіби қасиеттерін қалыптастырады және білім беру мекемелеріндегі оқу процесінде болып жатқан барлық нәрсе сөзсіз жас адамның дүниетанымында көрініс табады және оның әрі қарайғы әрекеттеріне әсер етеді. Адамның төзімсіз және ксенофобиялық көңіл-күйінің пайда болуына жол бермеу үшін мақалада этносаралық қақтығыстарды болжаудың және алдын алудың жаңа әдістері ұсынылады.

Түйінді сөздер: этносаралық қақтығыстар, студенттер ортасы, этносаралық қақтығыстардың алдын алу, этносаралық қақтығыстарды болжау, ақпараттық технологиялар, этносаралық қақтығыстардың себептері.

A.B.KHABDULIN¹, A.M.GALIMOV²,

¹master of Laws, Lecturer. Sh.Ualikhanov Kokshetau University.
Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: habdulin@mail.ru

²master's student. Sh.Ualikhanov Kokshetau University.
Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: anvar94@gmail.com

REASONS OF INTER-ETHNIC CONFLICTS IN THE STUDENT ENVIRONMENT THEIR FORECASTING AND PREVENTION

The article focuses on the issues of prevention and prevention of interethnic conflicts in the student environment, which is quite an important task for the educational sphere, since it is during the process of obtaining education that young people develop their main personal and professional qualities and everything that happens during the learning process in educational institutions is undoubtedly imprinted in the worldview of a young person and affects his further actions. And in order to prevent the emergence of non-tolerant and xenophobic moods in a person, the article suggests new methods for predicting and preventing interethnic conflicts.

Key words: interethnic conflicts, student environment, prevention of interethnic conflicts, forecasting interethnic conflicts, information technologies, causes of interethnic conflicts.

Введение. Предотвращение и профилактика межэтнических конфликтов в студенческой среде является достаточно важной задачей для образовательной сферы, так как именно во время процесса получения образования у молодежи складываются их основные личные и профессиональные качества и все что происходит во время процесса обучения в образовательных учреждениях несомненно отпечатывается

в мировоззрении молодого человека и влияет на его дальнейшие действия. Из этого следует, то что восприятие и отношение молодого человека к другим этническим группам складывается в значительной степени исходя из того какой опыт межэтнических взаимоотношений он пережил во время его обучения и если данный опыт является отрицательным, то в дальнейшем человек будет придерживаться ксенофобских и не толерантных

взглядов в отношении чуждых ему этнических групп. И для того чтобы не допустить появления у человека не толерантных и ксенофобских настроений необходимо выявлять причины возникновения межэтнических конфликтов, разрабатывать методы их прогнозирования, профилактики и предотвращения.

Материалы и методы. Любой межэтнический конфликт в первую очередь является конфликтом и конфликты в студенческой среде не являются исключением. Причины конфликтов можно разделить на две группы: объективные (в большей степени носящие материальный характер) и субъективные (зависящие от мировоззренческих особенностей сторон).

К объективным причинам межэтнических конфликтов традиционно относят социально-экономическую обстановку региона, но к примеру Т.М.Овчинникова (Овчинникова, 2017:33) в своей статье «Трансформация этнической идентичности в условиях полиэтнической образовательной среды» считает, что нет прямой связи влияния социально-экономических факторов на межэтническую ситуацию в студенческой среде. К объективным причинам возникновения межэтнических конфликтов в образовательных организациях Российской Федерации она относит:

1. Преобладание «титulyного» этноса в образовательных организациях региона;
2. Увеличение количества детей трудовых мигрантов в образовательной среде;
3. Недостатки в организации учебно-воспитательного процесса, вследствие которых отдельным этническим группам сложно реализовать свои потребности, склонности и способности, «сохранить престиж и статус этноса».

Обсуждение. Стоит отметить, то что для Казахстана не характерно явление массовой трудовой миграции, как в Российской Федерации, но вместо данного процесса в нашей стране происходят процессы внутренней миграции населения с южных регионов страны в северные, а в частности программа «Серпін – 2050» нацеленная на привлечение молодежи с юга на север страны. При реализации программы «Серпін – 2050» всплывают недостатки в организации учебно-воспитательного процесса и нехватки ресурсов учебных организаций, и в следствии этого молодежь с юга страны испытывает проблемы в реализации своих потребностях, склонностях, способностях и в желании «сохранение престижа и статуса своего этноса».

Также не стоит исключать влияние экстремистских групп, преступности в том числе и этнической на межнациональные отношения в студенческой среде. Студенты являются одной из наиболее уязвимых и поддающихся влиянию со стороны экстремистов и преступности социальной группой в обществе. Вызвано это неудовлетворенностью студентов своим социальным и материальным положением, также являясь одной из наиболее активных частей населения, крайне остро реагирует на социальные противоречия и несправедливость. Эти свойства студентов способствуют вовлечению их в экстремистскую и преступную деятельность, что в дальнейшем может культивировать в них нетерпимость к другим этническим и социальным группам.

А.В. Симоненко и Е.В. Грибанов изучавшие криминальную ситуацию в вузовской студенческой среде отмечают, то что в современной системе образования сохранились негативные тенденции 90-х и начала 2000-х годов. Воспитательная работа по-прежнему не относится к приоритетным направлениям деятельности вузов, излишняя коммерциализация образования

породила отношение к знанию как к товару и отодвинула на периферию функции воспитания (Симоненко, Грибанов, 2015: 122).

Результаты исследования. Исходя из выше перечисленных факторов к объективным причинам межэтнических конфликтов в Казахстане можно отнести:

1. Неудовлетворенность студентов своим социальным и материальным положением.
2. Влияние экстремистских группировок и преступности.
3. Недостатки учебно-воспитательного процесса в образовательных учреждениях.
4. Недостатки в работе по адаптации молодежи с юга страны в ее северных регионах при реализации программы «Серпін – 2050».

К субъективным причинам возникновения межэтнических конфликтов в студенческой среде Т.М.Овчинникова (Овчинникова, 2017:33) относит: особенности темперамента, характера, эмоциональной сферы, специфику коммуникативной культуры представителей различных этносов, особенности семейного воспитания в части уважения к межнациональным различиям, наличие этнических стереотипов, особенности этнической идентичности участников образовательного процесса.

Т.М. Овчинникова при этом выделяет особенности этнической идентичности.

«Этническая идентичность – это разновидность социальной идентичности, являющаяся результатом процесса самоопределения индивида социокультурном пространстве и характеризующаяся осознанием своей принадлежности к определенной этнической общности, а также пониманием, оценением и переживанием своего членства в ней.»

При этом этническая идентичность не тождественна этнической принадлежности, так как она является результатом процесса самоопределения индивида в социокультурном пространстве и результатом когнитивно-эмоционального процесса осознания представителем себя какого-либо этноса и обособления от других этнических групп.

Стоит отметить то что само понятие этнической идентичности может стать главным ключом в профилактике межэтнических конфликтов. Являясь результатом процесса воспитания, обучения и самообразования индивида, в процессе обучения в образовательной организации студента следует проводить воспитательную и учебную работу для формирования новой этнической идентичности студента, как в первую очередь гражданина своей страны Республики Казахстан. При этом данный процесс должен быть последовательным и затрагивающим, каждое последующее поколение студентов, для его максимальной эффективности.

Прогнозирование межэтнических конфликтов является сложной задачей требующей длительного мониторинга межэтнических взаимоотношений, проведения социальных опросов среди студентов, изучения социально-экономической и культурной обстановки региона где находятся образовательные учреждения, а также обстановки в местах основного проживания студентов, оценки эффективности работы самого образовательного учреждения. Сбор и анализ данных сведений поможет представить общую картину межэтнических взаимоотношений в студенческой среде и определить проблемные моменты, к которым необходимо пристальное внимание.

В прогнозировании межэтнических конфликтов помимо выше перечисленных действий следует также отдельно выделить мониторинг сети интернет, в частности социальных сетей, развлекательных платформ,

имидж бордов, городских и студенческих форумов, новостных сайтов (СМИ), лидеров мнений современного поколения (блогеров).

Также не стоит обходить стороной и современные информационные технологий, которые могут существенно облегчить и дополнить возможности в прогнозировании межэтнических конфликтов. В частности, в этом могут помочь «нейронные сети». Уже во многих сферах жизнедеятельности человека успешно используются способы прогнозирования с помощью нейросетей, которые обладают способностью обучаться на примерах, «узнавая» впоследствии черты встреченных образцов и ситуаций; искусственная нейронная сеть (ИНС) – это упрощенная модель биологического мозга, точнее нервной ткани. Гибридные системы соединяют формализуемые знания, с помощью экспертных систем и не формализуемые знания, используя нейронные сети, таким образом, решая сложные задачи, которые не решаются отдельными методами искусственного интеллекта. Такие технологии имеют хорошие перспективы при решении задач прогнозирования различного рода конфликтов (Трефилова, 2019:35).

Выявление причин межэтнических конфликтов и их прогнозирования не имеют смысла без последующей мер по их профилактике и предотвращению. Сами эти меры можно условно разделить на 2 группы позитивные и негативные. К негативным мерам в первую очередь можно отнести силовой характер решения данной проблемы, который даст краткосрочный эффект, но в дальнейшем только усугубит данную проблему.

Позитивные меры следует рассматривать более подробно, так, как только они способны устранить корень проблем межэтнической напряженности и наиболее применимы в студенческой среде.

Так к примеру И.В. Кочеткова в своей статье «Конфликты в студенческой среде: причины и профилактика» указывает что основными целями профилактики конфликтов среди студентов должны стать: формирование комфортного социально-психологического климата для всех членов студенческой группы; привитие навыков бесконфликтного взаимодействия, путем повышения уровня конфликтологической компетенции и снижения личной агрессивности и конфликтности; формирование толерантных установок и моделей поведения, которые предполагают уважение и понимание многообразия этнических культур, форм самовыражения индивидуальности личности (Чернышева, 2014:41).

В.Н. Чернышова для профилактики конфликтов предлагает проводить: работу с педагогами по повышению уровня этносоциальной этнопсихолого-педагогической компетентности; проведение бесед, лекций, тренингов с целью повышения степени толерантности к представителям других национальностей; организацию круглых столов, диспутов по данной проблематике» (Чернышева, 2014:41) (Боктаева, 2009: 20)

В.Л. Боктаева в своих трудах отмечает: «ЮНЕСКО определяет образование как скрытое сокровище и одним из главных его приоритетов провозглашает тезис – «научиться жить вместе», требующий от каждого человека овладения коммуникативными компетенциями, позволяющими жить в мире и согласии, решать споры на основе диалога, осваивать толерантный способ жизни» и развитие толерантных отношений среди студентов, на ее взгляд, обеспечивается созданием «специфичного образовательного пространства вуза как среды формирования толерантного опыта в межличностных контактах и взаимодействиях представителей различных этнических общностей 6]

Заключение. Из приведенных выше примеров можно сделать вывод, что роль преподавателя в данный момент является одной из основных в деле воспитания студентов и профилактики межэтнических конфликтов, но излишнее возложение на преподавателей этих функций, скажется отрицательно на самом образовательном процессе, поэтому мы предлагаем в образовательных учреждениях дополнительно ввести подразделения сотрудников, деятельность которых будет заключена в воспитательной и организаторской деятельности, а также особенной профилактике, прогнозировании и предотвращении конфликтов в том числе и межэтнических.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

Симоненко А.В. и Е.В. Грибанов. Оценка криминальной ситуации в вузовской студенческой среде и меры ее коррекции // Вестник Воронежского института МВД России №1 / 2015 pp. 122-127.

Боктаева В.Л. Педагогические условия профилактики межнациональных конфликтов в образовательной среде вуза: автореферат дис. ... канд. пед. наук / В.Л. Боктаева. – Ростов н/Д, 2009. 20 с.

Кочеткова И.В. Конфликты в студенческой среде: причины и профилактика / И. В. Кочеткова // Обеспечение национальной безопасности России в современном мире: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Иркутск, 26-27 мая 2016 г. - Иркутск, 2016. С. 306-311.

Овчинникова Т.М.. Трансформация этнической идентичности в условиях полиэтнической образовательной среды // Гуманитарные исследования. 2017 - №3 (16), 33-37 стр.

Трефилова Ольга Леонидовна. «Методы прогнозирования международных конфликтов с использованием информационных технологий». Проблемы науки, no. 9 (45), 2019, 35-37 стр.

Чернышова В.Н. Этнопсихологические аспекты превенции межэтнических конфликтов в образовательной студенческой среде / В.Н. Чернышова // Вестник Российского нового университета. 2014. Вып. 1. С. 41–44.

REFERENCES

Simonenko A.V., Gribanov E.V. Ocenka kriminal'noj situacii v vuzovskoj studencheskoj srede i merye korekcii [Assessment of criminal situation in a high school student community and measures for its correction]. Vestnik Voronezhskogo instituta MVD Rossii = Vestnik of Voronezh Institute of Ministry of the Interior of Russia, 2015, no. 1, pp. 122–127. [In Russian].

Boktaeva V.L. Pedagogicheskie uslovija profilaktiki mezhnacional'nyh konfliktov v obrazovatel'noj srede vuza: avtoreferat dis. ... kand. ped. nauk [Pedagogical conditions for the prevention of interethnic conflicts in the educational environment of the university: abstract of dis. ... Cand. pedagogical sciences]. V.L. Boktaeva. – Rostov n/D, 2009. 20 p. [In Russian].

Kochetkova I.V. Konflikty v studencheskoj srede: prichiny i profilaktika. [Conflicts in the student environment: causes and prevention] I. V. Kochetkova. Obespechenie nacional'noj bezopasnosti Rossii v sovremennom mire: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf., g. Irkutsk, 26-27 maja 2016 g. - Irkutsk, 2016. 306-311 pp. [In Russian].

T.M. Ovchinnikova. Transformacija etniceskoj identichnosti v uslovij ah polietnichnoj obrazovatel'noj sredy [Transformation of ethnic identity in conditions of polyethnic education environment]. Gumanitarnye issledovanija • 2017 • №3 (16), 33-37 [In Russian].

Trefilova Ol'ga Leonidovna. «Metody prognozirovanija mezhdunarodnyh konfliktov s ispol'zovaniem informacionnyh tehnologij» [Methods for predicting international conflicts using information technology]. Problemy nauki, no. 9 (45), 2019, pp. 35-37. [In Russian].

Chernyshova V.N. Jetno psihologicheskie aspekty prevencii mezhetnicheskikh konfliktov v obrazovatel'noj studencheskoj srede [Ethnopsychological aspects of prevention of inter-ethnic conflicts in student communities]. V.N. Chernyshova. Vestnik Rossijskogo novogo universiteta. – 2014. Vyp. 1. p. 41-44. [In Russian].

Сауле ТҮЛЕНБЕРГЕНОВА,
докторант 3-го курса, КазНПУ имени Абая.
Алматы, Казахстан. E-mail: tsaule@hotmail.com

РЕЛИГИОЗНЫЙ МОДЕРНИЗМ В РАБОТАХ ТУРЕЦКИХ УЧЕНЫХ

В данной статье сделан анализ работ турецких ученых, опубликованных в печати в 1995 - 2015 гг., посвященных проблеме религиозного модернизма в современной Турции, дано определение ими понятия религиозного модернизма, дается трактование понятия реформа турецкими учеными, их взгляды на возникновение времени современной турецкой исламской мысли, а также рассмотрены дебаты между модернистскими и консервативными исламскими мыслителями касательно реформ в исламе. В статье отражены взгляды ученых на актуальные вопросы современности сквозь призму религиозных положений и догм. Для этой цели проанализированы работы таких ученых, как Хюсейн Атай, Бедри Генджер, Хасан Онат, Хикмет Кочигит. Также в статье дается оценка вклада указанных ученых в изучении влияния модернизма и глобализации на религиозную сферу.

Ключевые слова: религиозный модернизм, религия, ислам, Турция, традиционалисты, модернисты, глобализация, демократия, реформы, переосмысление.

Сауле ТҮЛЕНБЕРГЕНОВА,
3-курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ.
Алматы, Қазақстан. E-mail: tsaule@hotmail.com

ТҮРІК ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ДІНИ МОДЕРНИЗМ

Бұл мақалада қазіргі Түркиядағы діни модернизм мәселесіне арналған 1995-2015 жылдары жарияланған түрік ғалымдарының еңбектеріне, олардың діни модернизм, реформа ұғымына берілген анықтамалары, қазіргі түрік исламдық ойының пайда болу уақыты туралы көзқарастары, сондай-ақ модернистік және консервативті ислам ойшылдары арасындағы Ислам реформаларына қатысты пікірталастар қарастырылған. Мақалада діни ұстанымдар мен догмалар призмасы арқылы ғалымдардың қазіргі заманның өзекті мәселелері жөніндегі көзқарастары көрсетілген. Осы мақсатта Хусейн Атай, Бедри Генджер, Хасан Онат, Хикмет Кочигит сияқты ғалымдардың жұмыстары талданып, модернизм мен жаһандандудың діни салаға әсерін зерттеудегі осы ғалымдардың қосқан үлесі бағаланған.

Кілт сөздер: діни модернизм, дін, ислам, Түркия, дәстүршілдер, модернистер, жаһандану, демократия, реформалар, қайта ойлау.

Saule TULENBERGENOVA,
KazNPU named after Abai. Doctoral student of the 3rd course.
Almaty, Kazakhstan. E-mail: tsaule@hotmail.com

RELIGIOUS MODERNISM IN THE WORKS OF TURKISH SCHOLARS

This article analyzes the works of Turkish scholars published in 1995 - 2015, devoted to the problem of religious modernism in modern Turkey, it gives their definition of the concept of religious modernism, also gives an interpretation of the concept of reform by Turkish scholars, their views on the emergence of the time of modern Turkish Islamic thought, and also discusses the debate between modernist and conservative Islamic thinkers regarding reforms in Islam. The article reflects the views of scientists on topical issues of our time through the prism of religious positions and dogmas. For this purpose, the works of such scholars as Huseyin Atay, Bedri Gencer, Hasan Onat, Hikmet Kocigit were analyzed. The article also evaluates the contribution of these scholars to the study of the influence of modernism and globalization on the religious sphere.

Key words: religious modernism, religion, Islam, Turkey, traditionalists, modernists, globalization, democracy, reforms, rethinking.

Введение. Разные страны в определенные периоды времени сталкиваются с кардинальными изменениями и реформами. Особенно в период модернизации, реформы являются неизбежными процессами. Так как модернизация затрагивает все аспекты жизни и несет изменения в политическую, экономическую, культурную сферы и т.д., соответственно она влияет на религиозные взгляды людей. Одним из важных вопросов современного мира является адаптация религиозных догм к современным условиям. Ученые различных направлений изучают изменения в религиозной сфере, вызванные процессами модернизации и глобализации. Вследствие чего стали появляться новые термины и понятия, определяющие феномен продолжения влияния религии на жизнь людей в информационном модернизированном обществе. Эти термины и понятия выражают процессы,

происходящие как в личной религиозной жизни людей, так и новые научные подходы в исследованиях в области религии, которые становятся основой для появления новых идей и взглядов. Вследствие чего, важность представляет определение истоков этих идей и подходов. Таким образом, становится актуальным историографическое изучение данных работ, с целью выявления и сопоставления различных мнений по данной проблематике.

Материалы и методы. Для написания статьи был использован междисциплинарный подход, включающий изучение трудов и отдельных статей турецких и зарубежных ученых социологов, богословов и др., исследовавших модернизационные процессы в республиканской Турции и ее современную историю. Историографический обзор выполнен в ключе проблемно-тематической историографии. Предметом ис-

следования является влияние модернизационных процессов на религию в Турции.

Обсуждение. Модернизационные процессы в 20–30-е годы XX века затронули политические, социальные, культурные и прочие жизненно важные сферы в Турции. Вследствие чего, они широко изучаются как турецкими, так и зарубежными исследователями разных научных направлений, так как они продолжают оказывать свое влияние и по сей день. Изучением модернизации занимаются историки, социологи, богословы, философы, тюркологи и пр. Помимо исследователей, чьи работы указаны в статье, крупными турецкими исследователями модернизационных процессов в Турции являются Шериф Мардин, Ниязи Беркес, Бедри Генджер, Халиль Иналджик, Кемаль Карпат, и др. Среди западных исследователей знаковыми считаются работы Бернарда Льюиса, Эрик-Ян Цюрхера, Эндрю Манго.

Результаты исследования. В «Учебном словаре-минимуме по религиоведению», изданном под редакцией И.Н. Яблокова, религиозный модернизм определяется как «одна из форм адаптации религии и теологии к новым историческим условиям и изменившемуся сознанию современного верующего. Модернизм религиозный состоит в обновлении различных сторон религиозного комплекса, введении новых понятий, устранении наиболее архаичных установок и представлений, частичном изменении форм обоснования вероучения и внедрении новых элементов в культовую и в некультовую практику» (Головушкин, 2015:212).

Другое определение религиозного модернизма – это парадигмальное понятие, которое устанавливает взаимосвязь, характер взаимодействия между религией как целостной динамичной духовно-социальной подсистемой и обществом как социальной системой, находящейся в процессе модернизации (Ваторопин, 2001:85).

Ученые по-разному определяют время возникновения реформистских и модернистских идей в исламе. Некоторые из них полагают, что они возникли еще в средневековые (рационалисты), (Мутазилиты) и в последующие века периодически появлялись их последователи, и современные модернисты являются продолжателями их идей.

Между тем, стала возможной более дифференцированная оценка истоков модернистской мысли. С 1970-х годов несколько авторов предложили ранее игнорировавшуюся степень преемственности между взглядами некоторых известных реформаторов, движений возрождения или недавно основанных суфийских орденов восемнадцатого и начала девятнадцатого века, с одной стороны, и идея модернизма конца девятнадцатого века, с другой стороны. В сущности, если бы взгляды Р. Шульце на исламское Просвещение выдержали критическую проверку, и если бы так называемые неосуфийские движения действительно были отмечены всеми приписываемыми им характеристиками, было бы правдоподобным, что корни исламского модернизма можно найти в основном в самой исламской традиции. И все же вид рационализма, характерный для некоторых реформаторов восемнадцатого и начала девятнадцатого веков, никак не идентичен рационализму поздних модернистов, которые в значительной степени были вдохновлены идеями европейского Просвещения; идеал просветленной рациональности, лелеемый суфиями восемнадцатого и начала девятнадцатого веков, имеет мало общего с автономией разума; усилия этих суфиев

по самоанализу и самообучению не равносильны субъективизму, и их стремление к объединению с духом Мухаммада нельзя рассматривать как указание на склонность к большей приземленности, как утверждалось (Wielandt, 2016: 708-709).

Хюсейн Атай в своей книге «Реформы в религии и цитаты Ататюрка» считает, что трудно определить, когда слово «реформа» вошло в турецкий язык; однако его использование приобрело вес после создания первой военно-морской инженерной школы в 1774 году, которую он принимает в качестве даты начала процесса европеизации, и Танзиматского эдикта в 1839 году. Потому что при Танзимате в турецкое образование и управление были введены новые порядки. Несомненно, среди них были и те, которыми были недовольны мусульмане и которые были против религиозных предписаний, но они касались государственного управления (Atay, 2003:18).

Также в данной работе он приводит пояснение термина реформа: религиозная реформа, отказ от неправильного; реформа нафса (эго человека), улучшение или вхождение в лучшее состояние; сворачивание с плохого пути; покаяние; религиозная реформа 16 века; религиозная революция, которая привела к влиянию протестантской церкви в 16 веке; реформа Римско-католической церкви.

Таким образом, он задается вопросом: какое из значений и понятий слова «реформа», которые здесь приводятся, означает изменение религии в корне при осуществлении реформы религии. Это не что иное, как враждебность к реформам в религии и неуместное отвлечение внимания от проблемы. Реформа – это не изменение, а исправление ошибок, совершение праведных деяний, выполнение полезной работы. Реформа и иджитхад (способность и право компетентного факиха выносить решение по важным вопросам общественной и религиозной жизни) возможны непреложными рассуждениями. Изменение в плохом направлении и разрушение не называется реформой; это называется деформацией (Atay, 2003:30).

Соответственно, под реформами в религиозной сфере подразумевается не изменения в самой религии, а именно изменение взгляда на религиозные положения, догматы. С научно-техническим прогрессом меняется сам человек и условия его жизни, появляются новые трактования и понятия, концепции, которые соответствуют научно-техническому прогрессу того времени. Таким образом, становится возможным отследить возникновение определенной мысли в конкретном историческом периоде.

Бедри Генджер в статье «Исламская мысль в современной Турции» считает, что датой начала современной турецкой исламской мысли может рассматриваться 1839 год, который является годом провозглашения Танзиматского эдикта, а более конкретнее 1908 год, который является годом принятия второй Конституции. Интеллектуальные поиски, которые начались для установления нового порядка после эпохи второй Конституции, как было сказано Зией Гёкалпом «тюркизация, исламизм, модернизация», трансформировались в три основных идеологических течения: тюркизм, исламизм и западничество. Он утверждает, что современную исламскую мысль в Турции можно рассматривать как продолжение течения исламизма эпохи второй Конституции (Gencer, 2015:17).

Как известно, закон шариата был отменен в Турции в 1920-х годах и заменен светским гражданским кодексом. Поэтому, когда Озджан и другие модернистские

интеллектуалы обсуждают исламскую реформу, они явно не имеют в виду ни реформирование существующей системы исламского права, ни восстановление религиозного права в уголовном кодексе Турции. Их аргумент в отношении реформы шариата призван продемонстрировать, что ислам как религия подлежит постоянному переосмыслению, например, переосмыслению, которое отменило шариатские наказания в Турецкой Республике. Их аргумент призван отстаивать религиозное толкование как право отдельного верующего, на которого, по их мнению, возложена данная Богом обязанность постоянно реформировать и переосмысливать практику своей веры на основе существующих обстоятельств. Их аргумент направлен против «традиционалистского» подхода к религии, исповедуемого консервативными турецкими мусульманами (такими как консервативные суфийские группы или политические исламисты), который отнимает авторитет толкования у отдельного верующего и передает его харизматическим или авторитарным лидерам (Dorroll, 2014:1058-1059).

Следовательно, по мнению «традиционалистов», модернисты стремятся осуществить реформы в исламе и таким образом в корне изменить имеющиеся догмы, и как отмечают некоторые из них применить к исламу «западную модель», следовательно со временем ислам утратит свои общественные функции, как это происходит сейчас с религией на Западе.

Анализ истории модернистского ислама в Турции показывает, что дебаты между модернистскими и консервативными исламскими мыслителями в современную эпоху не сводятся к вопросу о том, следует ли следовать аутентичной исламской традиции. Напротив, это дебаты о том, что на самом деле составляет исламскую традицию, причем каждая идеологическая сторона определяет «традицию» через определенные конфигурации границ между религиозным и светским. (Dorroll, 2014:1036).

Хюсейн Атай отмечает, что те, кто бессознательно и слепо следуют традициям и обычаям, не могут усвоить некоторых нововведений и поэтому полностью против каких-либо нововведений и нового стиля выражения. Он подчеркивает, что подобные традиционалисты, любители старого и враги нового, существовали среди первых мусульман, а также на протяжении всей истории и существуют сегодня. Тем более, что враги нововведений (бид'а) доминировали в исламских обществах около трех столетий, мусульманские народы и общества страдают от того, что сильно отстают от развитых стран мира. Из-за отсталости исламского мира они не исследуют и не знают причин проблем как личного, общественного и государственного характера; потому что они безжалостно враждебны к размышлениям, генерированию идей, новому дискурсу (Atay, 2003:33).

Интересен факт, что под реформизмом в исламе подразумевается рациональное мышление и желание модернистов ставить разум и логику на первый план, и новые взгляды, полученные в результате соответствующих размышлений.

Хасан Онат в работе «Процесс изменения понимания религии в Турции» отмечает, что в нашем традиционном понимании религии вера и разум обычно рассматриваются как альтернативные понятия. Вера преподносится как догма, нагромождение аксиом, которые следует принимать без каких-либо рассуждений. Однако в нашей религии исламе привлекали к ответственности только обладателей разума, а пророк Мухаммад сказал: «У кого нет разума, у того нет ре-

лигии» (Onat, 2009:28). Единственный источник информации о вере – это откровение. Коран определил, во что и как человек должен верить, чтобы войти в сферу ислама. Если человек верит в существование и единство Аллаха, Последний день и воскресение после смерти, пророков и пророка Мухаммеда, что Коран был ниспослан Аллахом Пророку, он является верующим и мусульманином. Коран призывает людей верить и жить осознанно. Рассмотрение веры и разума как альтернативных понятий противоречит Корану (Onat, 2009:29).

Он также отмечает, что в Коране четко сказано, что «те, кто знает, и те, кто не знает, не равны», Коран обращает внимание на тот факт, что уважать Аллаха и даже бояться его, можно через знания. Все возможные научные разработки укрепляют веру мусульманина. Когда вера и разум рассматриваются как альтернативные понятия, возникает ситуация, которая мешает разуму быть достаточно эффективным даже в научной деятельности; некоторые люди, вместо того, чтобы сомневаться в том, что им предлагают во имя религии, пытаются доказать ошибки наукой (Onat, 2009:29).

Таким образом, согласно Хасану Онату, рассмотрение веры и разума альтернативными понятиями приводит к неправильному восприятию действительности, неспособности мыслить рационально и препятствует объективности и развитию вообще.

С другой стороны, представление о вере и разуме как об альтернативных понятиях препятствует переходу к вере, основанной на исследованиях, и облегчает эксплуатацию чистых религиозных чувств мусульман недоброжелателями. Такое отношение также способствует обоготворению того, чего боятся и любят, или религиозизации всего. Человек выносит все, что он обожествляет, за пределы своего понимания, и нетрудно осознать, что существует связь между обожествлением и разрушением (Onat, 2009:29-30).

В тоже время страны исламского мира, понимая насколько они отстали от Запада, пытаются перенимать не только технические достижения Запада, но и образ жизни. Однако принятие образа жизни западного человека, имеющего отличные привычки и взгляды, которые формировались на протяжении веков, изменяясь под воздействием науки выходя за рамки религиозного мышления, чуждого религиозному мусульманину, порождает противоречия между перенимаемым укладом жизни и традиционным для мусульман образом жизни.

Люди и общества, испытывающие трудности, естественно прибегают к прошлому опыту. Выступление ислама на передний план для мусульман начиная с 19 века, также является результатом их попыток вырваться из кризисной среды. История подтвердила определение западных социологов, таких как Вебер, Дюркгейм и Бергер, о том, что «социальная и экономическая бедность ведет к росту религиозности», и показала, что религия является незаменимым убежищем для людей в трудных ситуациях (Onat, 2009:39).

Но «во время кризиса люди не сразу соглашаются с либеральными и менее знакомыми формами веры или экспериментами с глубоко укоренившимися культурными традициями и ценностями. Напротив, они придерживаются хорошо известных им принципов ценностей и традиций. Поскольку современное исламское общество также подвержено различным неудачам, исламисты утверждают, что главными причинами проблемы являются несомненный отход от сути ислама». (Fuller and Lesser, 1996:96).

Однако, не смотря на желание традиционалистов жить прежними устоями и порядками, такие мировые процессы как глобализация, повлекшие устранению границ не только в политической, экономической и культурной сферах, изменили и продолжают изменять саму структуру общества, таким образом оказывая сильное влияние на социальные нормы и ценности.

Хасан Онат отмечает, что одним из результатов глобализации является то, что с середины 20 века религия снова стала приобретать все большую ценность. Между глобализацией и религией существует двусторонняя связь: глобализация, как кислота, привела к глубокому распаду в религии и традиций в целом. Чрезмерная секуляризация при поддержке модернизации, науки и технологий еще больше сузила сферу религии. Эта ситуация ускорила как рациональные поиски, так и иррациональное уклонение в области религии благодаря кризису доверия и поиску смысла. Он утверждает, что в сфере религии идет процесс, который можно назвать раскрытием и замыканием в себе. Тенденции к замыканию в себе прослеживаются в тарикатских и общинных структурах. Раскрытие происходит в подходе к религии с научной и философской «оснасткой». Хотя глобализация сузила сферу религии, она повысила ее эффективность и вызвала усиление интереса к религии. Здравомыслящий человек, уставший от чрезмерной индивидуализации и глобальных проблем, почувствовал необходимость обратить свое внимание на сферу религии в надежде найти ответы на поиски смысла и решения своих проблем. Обращение к религии также имеет глобальное значение. С другой стороны, религия показывает свою эффективность, сопротивляясь глобализации и подчеркивая ее крайности (Onat, 2009:168-169).

Научный подход применяется и к толкованию Корана, являющегося одним из основных источников философской мысли в исламе. Однако подвергаясь современной обработке толкования получают современный окрас и муфассиры (толкователи) стараются не отставать от реалий современной жизни.

Хикмет Кочигит в статье «Качества современного направления тафсира» пишет, что в современный период, с одной стороны, критика особенностей, которыми должны обладать муфассиры, указанные в классических источниках, с другой стороны, рассуждения о том, что каждый мусульманин в состоянии понимать Коран и что толкование Корана не является монополией имамов и муджахидов, являются отражением твердой веры в то, что человек – свободное существо. Фактически, можно сказать, что это понимание приобрело яркость в современный период под влиянием протестантизма. Потому что одним из основных постулатов протестантизма является то, что «каждый христианин может интерпретировать Священные Писания». Протестантизм всегда подчеркивал важность личного опыта в религии (Koçuyigit, 2013:241).

Вследствие того, что протестантизм появился в результате реформаторского движения в христианской религии, ученые проводят параллели между современными взглядами в исламе и протестантизмом.

Вместе со стремлением к простоте и желанием сделать доступными к пониманию религиозные догмы, их переосмысление приобретает практический характер. В постмодернистском мире и эпоху глобализации современное общество все больше ориентируется на гендерное равенство, права человека, равные возможности для всех членов общества и

т.д. Вследствие чего, в поисках ответов на подобные вопросы, ученые разных направлений начали пересматривать религиозные догмы, с целью найти подтверждение своим словам в Священных Писаниях, вслед за философами и гуманистами, которые в своих трудах часто обращаются к религиозным ценностям, и интерпретируют их соответственно веяниям времени.

Хикмет Кочигит отмечает, что можно сказать, что в современных толкованиях – демократический дискурс и переход многих мусульманских стран к демократии повлияли на язык толкования, начал преобладать более современный язык. Поскольку люди начали играть активную роль в обществе, и расширение возможностей для получения образования привело к пониманию, что каждый может легко понять Коран. В связи с этим, была высказана критика в отношении того, что классическое толкование использует язык, далекий от народа. Мнение современных исследователей можно резюмировать следующим образом: «в классический период толкование имело научный стиль и содержание, в современном периоде увеличились исследования, апеллирующие к популярному уровню». Однако нельзя сказать, что у классических муфассиров не было проблем с обращением к народу. По нашему мнению, было бы несправедливо утверждать, что у классических муфассиров не было проблем с обращением к народу. Потому что, по крайней мере, даже написание отдельных толкований сур, таких как Фатиха, Ясин, Мульк, Хамим, Наба, Аль-Фатх, Ихлас, Муаввизатайн, ясно показывает, что муфассиры классического периода имели цель сделать их доступными для народа. Однако в связи с возрастающей потребностью в современный период социальные цели все больше выдвинулись на первый план (Koçuyigit, 2013:251).

С другой стороны, освещение актуальных вопросов в современных толкованиях Корана или озвучивание аятов и сур, отражающих насущные проблемы, по мнению некоторых ученых, является данью моде и западному менталитету, а также возросшей роли женщин в обществе. Вследствие чего, не упоминавшиеся в ранних толкованиях вопросы, стали актуальными и острыми при написании современных толкований. Та же ситуация наблюдается и в христианстве и иудаизме

К концу 20-го века, феминистские и другие гендерно-ориентированные толкования Писания (Библии) стали узнаваемой, хотя и не всегда бесспорной, герменевтической моделью в христианстве и иудаизме (Ohlander, 2009: 630).

В сочетании с часто новыми и неожиданными социокультурными изменениями, вызванными глобализацией, непредсказуемой траекторией текущей геополитической ситуации и исторической эластичностью взаимодействия мусульман с основополагающими текстами и идеями, похоже, сулит хорошие перспективы для дальнейшего культивирования герменевтических моделей, ранее невообразимых (Ohlander, 2009:631).

Хикмет Кочигит отмечает, что рабство, права человека, проблемы женщин и подобные вопросы, выявленные модернизмом, прямое отражение в современном толковании. Однако следует отметить, что усердная проработка таких дискурсов, как равенство, права женщин и отмена рабства, о которых постоянно говорится в современном мире, в современных толкованиях Корана, отражают более жесткую психологию защиты, чем апологический подход научного толкования. Однако это ценности, провозглашенные миру собственными внутренними проблемами Запада под

именем универсальности. Западный мир, который с механизацией перестал нуждаться в огромных людских ресурсах, теперь начал укреплять позиции личности с помощью антирабовладельческих дискурсов, чтобы найти клиентов для капиталистической системы. Возможно, система рабства продолжалась бы, если бы не было потребности в клиентах (Koçyiğit, 2013:254-255).

Однако, не смотря на неоднозначные отношение к новым подходам в религиозных исследованиях, отдельные ученые поддерживают подобные исследования и не считают их данью времени.

Хасан Онат отмечает, что глобализация начала влиять как на сущность религии, так и на способы ее понимания. Чрезвычайный упор на разум, науку и технологии, рост научных знаний, вышедшие на первый план универсальные ценности, такие как свобода, креативность и права человека, обязательно требуют исследования того, что религии говорят об этих вопросах. Модернизм и как его продолжение глобализация, неся угрозу религиозным традициям, воспринимались как своего рода вызов, на которые пытались найти ответ. Кроме того, с глобализацией стало более очевидным обращение за помощью к религии в преодолении современных проблем. Это важное событие, когда даже традиционные религии подвергаются сомнению со стороны их последователей. Поиск универсальной морали – один из ярких примеров этого процесса (Onat, 2009:170).

Он также пишет, что фактически глобализация привела человечество к поиску мировой морали. «Под мировой моралью подразумевается не новая мировая идеология; и не новая и единая мировая религия, выходящая за рамки существующих религий. Под мировой моралью подразумевается фундаментальный консенсус в области существующих обязательных ценностей, неизменных критериев и личных взглядов. Без основного согласия в морали, хаос или нечто вроде диктатуры рано или поздно будет угрожать обществу, и люди впадут в отчаяние» (Onat, 2009:173).

Заключение. Таким образом, прогресс в научной сфере, модернизация, глобализация оказывают свое влияние на переосмысление религиозных догм, что является неотъемлемой частью мыслительной деятельности человечества. На протяжении истории человечества философы и другие ученые пытались опровергнуть или подтвердить религиозные догматы, которые являлись определенным критерием для их работ. Научные работы в основном являлись продуктом их мировоззрения – атеистического или религиозного.

В наше время помимо научных открытий стали актуальными социальные проблемы. Модернизация обнажила социальные проблемы, которые веками были законсервированы традициями и моральными устоями. Если в средневековье религия выражала свою позицию по отношению к тем или иным научным открытиям, в наше время она выражает свое мнение по поводу современных социальных проблем. Поэтому, по моему мнению, турецкие ученые, отражая данные тенденции в своих работах, пытаются дать им положительную или отрицательную характеристику, таким образом, внося вклад в изучение влияния модернизационных процессов, пришедших с Запада, на восточные мусульманские страны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

- Ваторопин А.С. Религиозный модернизм и постмодернизм// Социологические исследования. - 2001.- №3. - С. 84-92.
Головешкин Д. А. Религиозный модернизм: границы при-

меняемости понятия// Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение». - 2015. - №13 - С. 210–217.

Мутазилииты. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мутазилииты>.
Atay, Hüseyin. Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler. - Ankara: Atay ve Atay, 2003. - С.143.

Dorroll P. "The Turkish Understanding of Religion": Rethinking Tradition and Modernity in Contemporary Turkish Islamic Thought //Journal of the American Academy of Religion. – 2014. – Т. 82. – №. 4. – С. 1033-1069.

Gencer, Bedri. Çağdaş Türkiye'de İslam Düşüncesi // Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni 9: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi. (Ed. B. A. Çetinkaya). – İstanbul: İnsan Yayınları, 2015. – С.13-45.

Fuller G. E., Lesser I. O. Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği, çev.Özden Arıkan, - İstanbul: Sabah, 1996. - С.- 96.

Koçyiğit H. Modern Tefsir Hareketinin Niteliği//Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. - 2013– Т. 17. – №. 1. – С. 233-260.

Ohlander E. Modern Qur'anic hermeneutics //Religion Compass. – 2009. – Т. 3. – №. 4. – С. 620-636.

Onat, Hasan. Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci. – Ankara: Kökler ve Değerler Yayıncılık, 2009. – С. 254.

Wielandt R. Main Trends of Islamic Theological Thought from the Late Nineteenth Century to Present Times //The Oxford Handbook of Islamic Theology. - Oxford: Oxford University Press. – 2016.– С.707–764.

REFERENCES

Vatoropin, A.S. Religioznyj modernizm i postmodernizm [Religious modernism and postmodernism] // Sotsiologicheskie issledovaniya [Sociological researches],– 2001. №3. P.84-92. [in Russian].

Golovushkin, D.A. Religioznyj modernizm: granitsy primeneniya ponyatiya [Religious modernism: concept's application purview] // Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Politologiya. Religiovedenie» [Bulletin of the Irkutsk State University. "Political Science. Religious Studies" series],– 2015. №13. P.210–217. [in Russian].

Mutazilites. [Mutazilites] // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Mutazilites>. [in Russian].

Atay, Hüseyin. Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler [Reforms in Religion and Quotations from Atatürk],– Ankara: Atay ve Atay, 2003. – 143 p. [in Turkish].

Dorroll P. "The Turkish Understanding of Religion": Rethinking Tradition and Modernity in Contemporary Turkish Islamic Thought //Journal of the American Academy of Religion. – 2014. – Т. 82. – №4. P. 1033-1069.

Gencer, Bedri. Çağdaş Türkiye'de İslam Düşüncesi [Islamic Thought in Contemporary Turkey] // Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni 9: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi [The Adventure of Thought from East to West 9: The Thought of Contemporary Islam in the Construction Process of Civilization Projects.]. (Ed. B. A. Çetinkaya). – İstanbul: İnsan Yayınları, 2015. – P.13-45. [in Turkish].

Fuller, G. E., Lesser, I. O. Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği [A Sense of Siege: The Geopolitics of Islam and the West], translated by Özden Arıkan, - İstanbul: Sabah, 1996. - 96 p. [in Turkish].

Koçyiğit, H. Modern Tefsir Hareketinin Niteliği [The Characteristics of the Modern Tafsir Movement] // Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology]. - 2013– Т. 17. – №. 1. – P. 233-260. [in Turkish].

Ohlander E. Modern Qur'anic hermeneutics //Religion Compass. – 2009. – Т. 3. – №. 4. – P. 620-636.

Onat, Hasan. Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci [The Process of Change in the Understanding of Religion in Turkey]. – Ankara: Kökler ve Değerler Yayıncılık, 2009. – 254 p. [in Turkish].

Wielandt R. Main Trends of Islamic Theological Thought from the Late Nineteenth Century to Present Times //The Oxford Handbook of Islamic Theology. - Oxford: Oxford University Press. – 2016.– P.707–764.

N.A. TASILOVA¹, S.S. KYLMESKANOVA², ZH.K. TOISHUBEKOVA³,

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate professors
Al-Farabi Kazakh National University. E-mail: tasnaz@mail.ru

² Master of History, Teacher, Kazakh National
Agrarian University. E-mail: Samal.d81@mail.ru

³ Master of History, Teacher, Kazakh national women's teacher
training university.

^{1,2,3} Almaty city, Kazakhstan. E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

THE REVIVAL OF THE KAZAKH STATEHOOD WITH KHAKNAZAR KHAN

Khaknazar (1538 to 1580.) after the death of his father managed to unite the fragmented Kazakh Khanate, and by the end of his rule it included a huge territory: in the west – the coast of the Ural River, in the north – the Yesil and Nura rivers, in the east – Chingiss mountains, rivers Balkhash, Chu, in the south – the territory of Tashkent.

In difficult foreign policy situations, he showed outstanding diplomatic skills. He reunited the Kazakh Khanate, which was divided by his predecessors.

During the reign of Khaknazar, the Kazakh Khanate actively developed: the Kazakh-Kyrgyz alliance strengthened, in historical documents of that time, Khaknazar was called «the king of the Kazakhs and Kyrgyzs». Relying on the alliance, he resisted the attempt of Khan Mogulistan to conquer Zhetysay and Issyk-Kul basin.

During the reign of Khaknazar, historical changes occurred in the foreign policy of the Kazakh Khanate: he seeks to establish allied relations with the Shaibani dynasty in Mavarrannakhr, which has always been occupied by former Kazakh khans. One of the largest cities in Central Asia ceased military operations aimed at seizing Tashkent. Thus, Bukhara Khan Abdollah II of the Shaybani dynasty and the Kazakh Khan Khaknazar concluded an agreement on mutual assistance and cooperation.

Keywords: statehood, khanates, sources, political, international, ties, diplomacy.

Н.А.ТӘСІЛОВА¹, С.С.КҮЛМЕСКАНОВА², Ж.Қ.ТОЙШЫБЕКОВА³,

¹ т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті. E-mail: tasnaz@mail.ru

² тарих магистрі, Қазақ Ұлттық аграрлық университеті. E-mail: Samal.d81@mail.ru

³ тарих магистрі, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

^{1,2,3} Алматы қ., Қазақстан. E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

ХАҚНАЗАР ХАННЫҢ БИЛІГІ ТҰСЫНДА ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ҚАЙТА ӨРЛЕУІ

Хақназар (1538 – 1580 жж.) әкесі қайтыс болғаннан кейін бытыраңқы Қазақ хандығын біріктіре алды және билігінің соңына қарай ол үлкен территорияны өз мемлекетінің құрамына енгізді: батысында – Жайық өзенінің жағалауы, солтүстігінде – Есіл және Нұра өзендері, шығыста – Шығыс таулары, Балқаш, Шу өзендері, оңтүстікте – Ташкент аумағы.

Шиеленіскен сыртқы саяси жағдайларда ол керемет дипломатиялық шеберліктерін көрсете білді. Ол өзінен бұрын бөлшектенген Қазақ хандығының территориясын қайта біріктірді.

Хақназардың кезінде Қазақ хандығы белсенді дамыды: қазақ-қырғыз одағы нығая түсті, сол кездегі тарихи құжаттарда Хақназар «қазақтар мен қырғыздардың патшасы» деп аталды. Ол осы одаққа сүйене отырып, Моғолстан билеушісінің Жетісу мен Ыстықкөл бассейнін жаулап алу әрекетіне қарсы тұрды.

Хақназардың кезінде Қазақ хандығының сыртқы саясатында маңызды тарихи өзгерістер орын алды: ол бұрынғы қазақ хандарына басқыншылық жасаған Мауереннахрдағы Шайбани әулетімен одақтастық қатынас орнатуға ұмтылды. Орталық Азиядағы ең ірі қалалардың бірі Ташкентті басып алуға бағытталған әскери әрекеттерін тоқтатты. Осылайша, Шайбани әулетінен шыққан Бұхара ханы Абдолла II мен Қазақ ханы Хақназар өзара көмек пен ынтымақтастық туралы келісім жасады.

Түйін сөздер: мемлекеттілік, хандық, түп төркіні, саяси, халықаралық, байланыстар, дипломатия.

Н.А.ТАСИЛОВА¹, С.С.КУЛМЕСКАНОВА², Ж.К. ТОЙШУБЕКОВА³,

¹ к.и.н., доцент КазНУ имени Аль-Фараби. E-mail: tasnaz@mail.ru

² магистр истории, преподаватель, Казахский национальный аграрный университет. E-mail: Samal.d81@mail.ru

³ магистр истории, Казахский национальный женский педагогический университет.

^{1,2,3} г. Алматы, Казахстан. E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

ВОЗРОЖДЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ПРИ ХАКНАЗАР ХАНЕ

Хақназар (1538-го по 1580 год.) после смерти отца сумел объединить раздробленное Казахское ханство, и к концу его правления оно включало в себя огромную территорию: на западе – побережье реки Урал, на севере – реки Есиль, Нура, на востоке – Чингисские горы, реки Балхаш, Чу, на юге – территория г. Ташкента.

В сложных внешнеполитических ситуациях он показал выдающиеся дипломатические способности. Он воссоединил Казахское ханство, которое было разделено его предшественниками.

Во время правления Хақназара Казахское ханство активно развивалось: укрепился казахско-кыргызский альянс, в

исторических документах того времени Хакназара называли «царем казахов и кыргызов». Опираясь на альянс, он сопротивлялся попытке хана Могулистана завоевать Жетысу и Иссык-Кульский бассейн.

В эпоху правления Хакназара произошли исторические изменения во внешней политике Казахского ханства: он стремится установить союзнические отношения с династией Шайбани в Мавераннахре, которая всегда была оккупирована бывшими казахскими ханами. Один из крупнейших городов Центральной Азии прекратил военные операции, направленные на захват Ташкента. Таким образом, бухарский хан Абдолла II из династии шайбани и казахский хан Хакназар заключили соглашение о взаимной помощи и сотрудничестве.

Ключевые слова: государственность, ханства, истоки, политические, международные, связи, дипломатия.

Introduction. In the history of the Kazakh khanate, a special place is occupied by his son-Khakhnazar Khan, who was known for his valiant deeds and followed the outstanding Kasym Khan. Almost all researchers associate with the coming to the Supreme power of a new level of political and economic status of the state. Researchers O.F. Akimushkin, K.A. Pishchulina, M.H. Abuseitova and others believe that the Kazakh khanate was «revived» under Khakhnazar Khan. After all, the data also indicate that after a temporary weakening of the state, it «revived» in the second half of the XVI century and became a threat to neighboring countries.

In the history of the Kazakh khanate of the XVI century, there were several khans who occupied a special place. Their historical role is assessed by the political, economic and military situation of the khanate under each Khan. What was the historical role of Khakhnazar Khan in the second half of the XVI century, first of all, in the fact that on the territory of the Kazakh khanate, as in the period of Kasym Khan, there was a restoration, expansion, strengthening of statehood, population growth, promotion of the Kazakh people and state to the countries of near and far abroad.

Materials and methods. There is little information in medieval written sources that describes in detail the personal biography of Khakhnazar Khan, brief and concise information from his life is found in various medieval sources. Among them are « Turkish Chronicle « of Abylgazy,» Collection of Chronicles « of Kadyrgali Zhalair,» Sharaf nameh and Shahi « of Hafiz tanysh, « Bahr al-Asrar « of Ahmed Ghaffar qazvini, Mahmud Ibn Uali. At the same time, there are some data in the data of Russian, Siberian, and Nogai masters.

The article examines the internal political situation of the state under Khakhnazar Khan and the history of its political, diplomatic, military, trade and economic relations between the neighboring Nogai hordes, the Shaibanid dynasty in Mavrennahr, and the Russian country, which has become the subject of research based on written sources and historiographical works.

Kadyrgali Zhalayyr in his work «zhami at-teh» (Collection of Chronicles) says: «his (Kasym Khan) the son of Khakhnazar Khan was born by Khanuk Sultan». Researcher A.I. Isin claims that based on the archives of the Russian state, Kasym Khan died in early 1521. based on this information, we see that Khakhnazar was born no later than 1522 (Isin 2002:124).

Information in narrative sources that provide information from Khakhnazar's youth is insignificant, often similar to legends (Atygaev 2002:22). For example, during the reign of Takhir and Buidash, there is information that Khakhnazar was in the hands of a Nogai Lord (Abuseitova 1998: 4). In addition, there is information from the mouth of the people about the division of the Kazakhs into three hundred under Khakh-Nazar Khan.

Discussions. In connection with the coming of Khakhnazar to the power of the khanate, sources contain various information and opinions. In Ahmed Ghaffar Qazvini's 'historical JahanAra», which ended in 972 BC (1564/65 BC): «the son of Bergen Khan, the son of Janibek, the son of Seidak Khan, Kasim Khan became the king of Desht. He (Kasym) died in 1 month of 930 (10.11.1523-28.10.1524). Kasim Khan's son Khakh-Nazar Khan succeeded his father

to the throne of the Kingdom and is now the ruler of Desht, « the report said. Of course, in this information, the problem of confusion about the origin of Kasym Khan was explained by V. V. Velyaminov-Zernov, M. H. Abuseitova. But the rise to power after Kasym Khan of his son Khakhnazar does not correspond to reality. Khakhnazar was still a child then. Therefore, researchers I. V. Yerofeyev, M. H. Abuseitova, T. I. Sultanov, and others came to the conclusion that Khakhnazar did not inherit the Khan's power (Erofeeva 2000: 19). Researcher O.F. Akimushkin claims that Khakhnazar Khan came to power in 1523-1524, and N. Atygaev claims that Khakhnazar Khan came in 1551-1556. Well, researcher Miller said: «in the late 50s, Khakh-Nazar was proclaimed Khan: according to the old custom, he brought a white felt to the Yurt; Molda read the khutba, and four people, holding on to the four sides of the felt, raised the new Khan. The reign of Khakh-Nazar lasted 20 years « (Miller 1942: 54). (M. Abuseitova claims that he ruled for 30 years, and Nygmet Mynzhan says that he ruled for 42 years.) Koishygar Salgaruly mentioned that Khakh-Nazar came to power in 1535, as it is known that there were several small khanates under Buidash Khan (Salgarin 1996: 3). T.I. Sultanov and I.V. Erofeeva say that Khakh-Nazar came to power in 1559-1560. According to the researcher T. I. Sultanov, in the work of Hasan Bek Rumlu «Ahsan at-tauarih» there is the very first, earliest message about Khakhnazar. There in 955, i.e. in 1548-1549, Khakh-Nazaroglan fought with the Turkmens at Puli-Khatun. This story is described in detail in the work of Mahmud Ibn Uali «Bahr al-Asrar». According to T.I. Sultanov, in both of these sources, Khakh-Nazaroglan, that is, the Sultan of the Chingizfamily, did not become a Khan. According to many medieval sources, Khakh-nazar came to power in 1538 (Sultanov 2001:100).

Results. Khakhnazar Khan was active in the medieval history of Kazakhstan, quickly adapted to new changes and is known for his political foresight. M. Zh. Kopeyev said that «After the death of Kasym Khan, his children fought for the garden, for the throne, Nogai, Uzbek, Kalmak-all three became enemies from three sides, Aknazar-the son of Kasym Khan, became the ruler, was a very strong man, he was called «Batyr Khan». He defeated the Uzbek Khan Shaibani, defended Kushim Khan, took refuge in Russia, and sent an envoy to the then Russian Tsar Ivan Groznyi for trade and caravans. Aknazar restored the Kazakh people during the reign of Kasym Khan» (Zhusupova 2002:120). T.I. Sultanov: «Khakh-Nazar Khan, who quickly understands the political situation, is sensitive and knows how to use his time efficiently. ... In «Bahr al-asrate» Khakh-Nazar was named Kazakh and Kyrgyz Khan». The researcher I. V. Erofeeva notes: «all the political activities of Khakh-Nazar Khan were aimed at the integration of Kazakh society and protection from external enemies, ensuring the security of their country.»

Here we will focus on the foreign policy situation of the Kazakh khanate under Khakhnazar Khan. The «chronicle» of Shah Mahmud Shoras, the anonymous work «historical Kashkar», «Bahr al-Asrar» of Mahmud Ibn Uali contain information that the combined hand of the Kazakhs and Kirghiz under Khakh-Nazar defeated the son of the Mughal Khan Abdi-Rashid Abdi-Latif in an armed conflict and the conflict ended with the death of Abdi-Latif. And he mentioned that in one of these clashes (1555-1556), Khakh-Nazar Khan

was killed. Naturally, researcher M.H. Abuseitova notes that this information does not correspond to reality (Abuseitova 1985:88). In addition, the Mughal Khan Abdi-Rashid, hearing the cold news, asked for help from NauryzAhmet Khan (Shaibani Barak Khan) and prepared for war. The data related to the Kazakh-Mughal relations described above are contradictory.

Since the late 50 s of the XVI century, the Kazakh khanate has been a serious threat to the Nogai, the Nomadic Siberian khanate, and the Central Asian khanate. So, the English merchant A. Jenkinson, who was in Central Asia in 1558-1559, expressed an opinion about the «conspirators in the Muslim religion as a « very strong and numerous people » (English travelers in the Moscow 1937: 135). He said that before their arrival, the Kazakhs have been knocking on Tashkent for three years and, making raids, prevent the free passage of caravans. These were the posts of Khak-Nazar Khan, who constantly threatened Tashkent.

Information about the Kazakhs of the XVI century is found in Bashkir legends, in complaints of Nogai lords to Moscow, and in the records of Russian ambassadors and merchants, and in many sources. So, in the «history of Orenburg» P. I. Rychkova (1806) Bashkir bi Cadyras (Cadirillias) Molakai says the following: «after Aknazar (Khaknazar) became Khan, the khanate was significantly strengthened. He not only introduced Nogais and Bashkiria into his structure, but also subjugated the Kazan, Siberian, Astrakhan khanates, Bukhara, Khiva, Tashkent and many other cities, receiving tribute from them.» However, some researchers doubt the reliability of these data.

In the scientific work of the researcher A. Isin devoted to the Kazakh-Nogai relations, some aspects of the political history of the Kazakh khanate under Khaknazar Khan are considered. In addition, in 1557, Mr. Nogai Ismail complained to the Russian Tsar Ivan IV: «now my grandchildren have remained on the other side of the Urals, joined the Kazakh Tsar and are waiting for the moment when they are at war with me.» And in 1569, the ambassadors of Tsar Ivan IV to the Nogai lords SemyonMaltsev reports: «from the Kazakh Horde to the Nogai people came Ak-Nazar Khan, shygai Prince, 20 sultans and Zhalyim Prince» (Isin 1985:45). This message indicates the growth of political activity of Kazakhs led by Khaknazar.

In the second half of the XVI century, Kazan (1552), which subdued Astrakhan (1556) Russia attempted to establish relations with the khanates of Central Asia, as well as establish contacts with the Kazakhs through Siberia. Therefore, information about their neighbors was collected through ambassadors, foreigners, and merchants of the Russian country. It is no accident that when in 1573, at the loud request of the Stroganov brothers, a Russian Embassy headed by TretyakChebukov was sent to Khaknazar, Ivan Grozniy set before the ambassadors not only the goal of establishing direct contacts with the Kazakh khanate, but also the goal of concluding a military Alliance with the Siberian Khan against the nomad. After all, at that time, there was also a struggle between the Kazakh Khan Khaknazar and the Shayban Siberian Khan Kushim. And for Kushum Khan, Khaknazar was a very serious rival. For example, in a conversation with the Ambassador of the Moscow Tsar Ivan Pozdeyev, Kushum speaks with disbelief about his power: «now I will collect tribute to your Tsar and the Grand Duke and send ambassadors, and tomorrow I am at war with the Kazakh Tsar, and if the Kazakh Tsar overcomes me, then to Siberia, another word, he does not think to pay tribute to the Royal body» (Chuloshnikov 1924:27). Thus, fearing the power of the Kazakhs, Kushum Khan kills the Ambassador sent from Moscow (1573). the researcher A. Miller writes about this: «in 1573, Ivan Grozniy sends his

first Ambassador to Khaknazar. The Ambassador does not reach the Kazakh land, and on the way falls into the hands of a nomadic army.» Of course, these data indicate Russia's intention to conclude an Alliance with the Kazakh country, and that at that time the Kazakh khanate was a strong state. Historian V. Ya. Basin says: «Khaknazar Khan understood that friendship with such a neighbor as Russia would bring great success to the Kazakh people» (Basin 1965:39).

The strong Kazakh khanate, threatening neighboring countries, established regulation of its internal and external relations. Khaknazar Khan was a political visionary and skilled diplomat in written sources and oral folk art, according to researchers. Therefore, the Kazakh khanate under Khaknazar Khan was revived, as in the times of Kasym Khan. And so, summarizing all the above, we see that under Khaknazar Khan, the Kazakh khanate became a huge force that not only obeyed one center, but also forced the neighboring country to show mercy and reckon with itself.

At least in the 50s of the XVI century, the Kazakh khanate acted on several fronts in the same way, more precisely, led by Tauekel Sultan, fought in the East with the Kalmyks (1554), in the Southeast (1555-1556) fought with the Mughals and killed Abdulatif, in the South-the ruler of Tashkent Shaibanil Barak (NauryzAkhmet) Khan for three years (1557-1558) to keep in fear, to knock the threat of the Nogai lords in the West should indicate how much the Kazakh khanate, led by Khak-Nazar Khan, has strengthened.

The nature of relations between the Kazakhs and the Shaibanid dynasty, whose main rival in the XVI century was in the second half, has not changed much than in the first decade of the XVI century. These connections were very close and varied. Military conflicts, alternating with allied and friendly relations, also took place marriage unions. This was Abdullah Khan II of the Shaibani dynasty, who showed great interest in approaching Khaknazar Khan. Son of Shayban Abdullah Eskendir Khan, great ruler of Bukhara, Herat and Khorasan. Abdullah II, an outstanding statesman and diplomat, saw the Kazakhs as a strong military and political force. This power Abdullah wanted to use in order to strengthen his power. After all, the uprising of vassals who sought independence on the border with the Kazakhs was supposed to be suppressed by force of the Kazakhs.

In 1561. Abdullah was put on the throne of the Kingdom of his father Eskendir and led a successful struggle against their enemies, the rulers of the individual Valitov. «Abdullah of Shaibanilyk became the ruler of the Uzbeks in 1557,» says researcher T. I. Sultanov. That is, in fact, he ruled the khanate himself, although he put his father on the throne. So, after the death of his father-Iskander in 1583, the khanate seized power and sat until 1598, i.e. until his death. As already noted, Abdullah Khan sees the Kazakhs as a military and political force and thus seeks to achieve his power by defeating the rebellious Shaibanids. Seeking to defeat his rival relatives, he «swears and makes an Alliance» with Khaknazar Khan. Through it, the two countries committed themselves to supporting each other and maintaining peaceful relations. And the Kazakh Khan Khaknazar sought an Alliance with the Shaibani dynasty in Maurennahr, which was at war with the former Kazakh khans. Thus, the Kazakh Khan Khaknazar entered into friendly relations with Abdullah of the Shaibani dynasty and concluded an agreement on mutual assistance. This diplomatic event of Khaknazar's was very appropriate. The exact content of this agreement is unknown, only from the words «we are faithful to our agreement and the Union with our status and now» it is clear that before 1579 the Kazakhs and the Khan of Bukhara were in close relations. At the same time, researcher T. I. Sultanov notes that through the «oath» there were not only friendly ties, but also military alliances.

It should be noted that in the 60-70s of the XVI century, military operations ceased, and the Kazakhs developed peaceful trade and economic relations with the peoples of Central Asia. This made it possible to improve the internal state of the Kazakh khanate.

In the late 70s of the XVI century, major events occurred that led to the failure of the Kazakhs. At this time, a struggle began between Abdullah and Barak's son Baba Sultan (Yudin 1988:25). The reason for the start of the war was the murder of a dervish (the eldest son of Barak Sultan) Baba Sultan, who became the ruler of Tashkent Abdullah Khan.

It was very important for Abdullah Khan to know what direction the Kazakhs follow in this struggle. First of all, he was afraid that the Kazakhs might go over to Baba Sultan's side. Second, he couldn't rely on his own strength alone. Even then, Abdullah Khan was informed that the rebels were going to collude with the Kazakhs and launch a campaign against their rightful ruler. But in addition to the agreement concluded with the Kazakh Khan Abdullah Khan, he was guided by his own interests. So Khaknazar Khan was supported by Abdullah Khan. It should be noted that Tashkent, like other cities located along the middle course of the Syr Darya river, from the end of the XV century became the cause of the struggle between the descendants of Shaibani and the Kazakh khans. The cities of the Syr Darya were vital for the Kazakh khanate as a trophy of war and a safe haven in the event of defeat, as well as in the economy (Pishchulina 1969:42). At the same time, if Baba Sultan was the final ruler of Tashkent, He would have a strong army subordinate to the center, and the Kazakh khans could not put Tashkent in danger and would lose hope of capturing the Central center. And for the Bukharans who ruled Abdullah Khan, the loss of Tashkent was tantamount to the loss of an important trade center. For this, Kazakh khans and sultans actively supported Abdullah Khan.

According to the merits of Hafiz Tanysh, Khaknazar actively participated in the struggle between Abdullah and Baba Sultan. This aid played a decisive role in defeating the rebels. So, in April 1579, Baba Sultan was defeated near Tashkent. But he escaped and hid in the Kazakh steppe. In order to break the alliance between the Kazakh Khan and Shaybanilyk Abdullah, Baba Sultan used a trick. And Khaknazar Khan, intervening in the internecine strife of the Uzbek khans, decided to weaken Baba Sultan, Abdullah, both, thereby deciding the situation in his favor.

Abdullah Khan, not believing in Baba Sultan's man, keeps Him in prison, and sends the man to Khaknazar to question him. The Kazakh Khan reports that he knows nothing about what happened. Therefore, Abdullah Khan punishes the spy for false information. In this we see that Abdullah of the Shayban dynasty believed the mouth of the Kazakh Khan. That is, their Union seems to have been strong for the time being. Soon, an Ambassador from the Kazakh khanate comes to Abdullah Khan to convey loyalty to friendship. Through the Ambassador, Khaknazar told Abdullah that «we are loyal to the Alliance and the Treaty that we have concluded now.» In addition, «and Ubaydolla Sultan of the children of Baba Sultan, from whose Emirates Jean-Mohammed-head of Naimans and Shah-Ghazi-Biy (Baba Sultan) were captured with several aristocrats. If (Abdullah Khan) wants to, we will send prisoners to him. If he lets go of their heads, we will do the same.» When Abdullah reaches this information, the Khan gives the Ambassador gifts worthy of a king and a precious robe. After reading the prayer, he told all the khakans that we were giving four winter quarters in the Turkestan valiyat, so that they would be strong to this Union and not deviate from their loyalty, and the prisoners would be released to us as soon as possible.

According to M.H. Abuseitova, the donation of four

wintering grounds in Turkestan was one of the points of the oath agreement. Abdullah Khan concluded a truce with Baba Sultan in August 1579. According to A. Miller: «after a while, Baba Sultan realized his new evil spirits and achieved his goal. In August 1579, he concluded a peace truce. At the same time, he gives the Kazakhs important regions – Turkestan and Sauran, if they oppose Abdullah. Hafiz Tanysh said: «(Baba Sultan) made an Alliance with the Kazakh sultans due to their lack of ability and strength to resist the armies of landowners, and gave this crowd, as Yajujam (Baba Sultan), as soyurg, Yasa and Sauranvaliyats.» But in this information, the name of the Kazakh Khan is not mentioned. Therefore, we have reason to believe that this Alliance was between Baba Sultan and the Kazakh sultans, who wanted to find some easy prey. And Baba Sultan, in turn, sought to convince the Kazakh sultans together to attack Bukhara, passing these variety. He consulted with the insurgent Kazakh sultans and decided that Sultan Sarban of the Kazakhs should sail from the Syrdarya and attack the tumen of Bukhara, and Sultan Buzagir should go with other brothers to Samarkand. But Busier Sultan went first, passed the Syrdaryariver, destroying all in its path and got to the Kenbai. After taking a lot of trophies, I came back. It was then that Sarban Sultan with his large army passed the Syrdarya, approached Bukhara, and drove all their cattle.

Conclusions. Thus, the Kazakh sultans and the army of Baba Sultan in Alliance at the end of 1579 destroyed Bukhara and drove their cattle. And the ruler of the masses was very dissatisfied with this matter. After all, the transfer of Yassa and Sauran to the Kazakhs was not part of Abdullah's plans. He did not want the Kazakhs to strengthen, he treated them only as a temporary military Alliance. Thus, after the attack on Bukhara, Abdullah Khan began to strengthen the resistance of the Kazakhs. «After that, the Alliance between Abdullah and Khaknazar was broken,» says Miller.

How, where and why Khaknazar died is not reported in any source. In the work of KadyrgaliZhalair said: «his descendant did not reign after this.»

As for the genealogy of Khan Khaknazar, two of his sons were killed by Baba Sultan in 1580. And the two sons of Mangatay and Din Mohammed actively participated in the uprising in Tashkent in 1588.

In conclusion, the Kazakh khanate in the second half of the XV century in the course of political relations with the Shaibani dynasty brought a special vital significance to the Kazakh khanate. This circumstance directly affects the strengthening and strengthening of the khanate.

From this data, we can see that he was a ruler, a skilled diplomat, a far-sighted politician, and a talented commander who took care of the people of Khak-Nazar. Thus, under the Kazakh khanate of Khaknazar Khan, the internal and foreign political situation improved, and Russian, Uzbek and other countries neighboring the Kazakh state sought to establish ties and create friendly alliances. After all, in the second half of the XVII century, the Kazakh khanate was actually revived under Khaknazar Khan.

REFERENCES

- Abuseitova M. H. Kazakh Khanate of the second half of the XVI century. Almaty: Nauka publ., 1985. - 104 p. [in Russian].
- Abuseitova M. H. Khak-Nazar Khan and the strengthening of the state in the second half of the 17th century. - Almaty: Kazakhstanskaya Pravda, 1998. - November 11. - 4 p. [in Russian].
- Atygaev N. Some remarks about Khak-Nazar Khan. // Questions of the history of Kazakhstan (research of young scientists). - Almaty, 2002. - Issue IV. - 22 p. [in Russian].
- English travelers in the Moscow state in the XVII century. - Leningrad, 1937. - 135 p. [in Russian].
- Basin V. Ya. From the history of Russian-Kazakh diplomatic

relations in the XVII-XVII centuries. // Izvestiyaan KAZ SSR. - 1965. - Issue 1. - 39 p. [in Russian].

Erofeeva I. V. Kazakh khans: personalities, traditions and continuity of power // History of Kazakhstan: Peoples and cultures. - Almaty: Daik-Press, 2000. - 145 p. [in Russian].

Zhusupova A. K., «Kazakh bottom» MashkhurZhusup of Ko-paevich as a historical source. - Almaty, 2002. - 135 p. [in Qazaq].

Isin A. Kazakh khanate and Nogai Horde in the second half of the XV-XVII centuries-Semipalatinsk, - 2002. - 124 p. [in Russian].

Isin A. New sources on the history of Kazakhstan in the first quarter of the XVI century // IzvestiyaanKazSSR. - Social science series. - 1985. - №3. - 49 p. [in Russian].

Miller A. International situation of Kazakhstan in the second half of the XVII century // Historical journal. - 1942. - Book 8. - 52 p. [in Russian].

Salgarin K. Khak-Nazar Khan.Revivals. - Turkestan: Turkestan, 1996. - February 29. - 3 p. [in Qazaq].

Sultanov T. I. Raised on a white cat.Descendants of Chingiz Khan. - Almaty: Daik-Press, 2001. - 188 p. [in Russian].

Pishchulina A. K. Prisyrdara cities and their significance in the history of the Kazakh khanates in the XV-XVII centuries // Kazakhstan in the XV-XVII centuries. / Questions of socio-political history/. - Alma-Ata: Nauka, 1969. - 41-46 p. [in Russian].

Chuloshnikov A. P. Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the General historical destinies of other Turkic tribes. - part 1. - Ancient times and the middle ages. - Orenburg, 1924. - 120 p. [in Russian].

Yudin V. P. TarikhiShaibani as a source on the history of the Kazakh and Karakalpak peoples // Questions of historiography and source studies of Kazakhstan. - Alma-Ata: Nauka, 1988. - 209 p. [in Russian].

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. - Алма-Ата: Наука, 1985. - 104 с.

Абусейтова М.Х. Хақ-Назар хан және XVI ғасырдың

екінші жартысындағы мемлекеттің нығаюы. - Алматы: Егемен Қазақстан, 1998. - 11 қараша. - 4 б.

Атыгаев Н. Некоторые замечания о Хак-Назар хане. // Вопросы истории Казахстана (исследования молодых ученых). - Алматы, 2002. - Выпуск IV. - 22 с.

Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. - Ленинград, 1937. 135 с.

Басин В.Я. Из истории русско-казахских дипломатических отношений в XVI-XVII вв. // Известия АН Каз ССР. - 1965. - Вып. 1. - 39 с.

Ерофеева И.В. Казахские ханы: личности, традиции и преемственность власти // История Казахстана: Народы и культуры. - Алматы: Дайк-Пресс, 2000. - 145 с.

Жүсіпова Л.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ түбі» үлгілері- тарихи дерек көзі ретінде. - Алматы, 2002. - 135 б.

Исин А. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв. - Семипалатинск, - 2002.

Исин А. Новые источники по истории Казахстана первой четверти XVI века // Известия АН КазССР. - Серия общественных наук. - 1985. - №3. - 49 с.

Миллер А. Международное положение Казахстана во второй половине XVI в. // Исторический журнал. - 1942. - Кн. 8. - 52 с.

Салғараулы Қ. Хақ-Назар хан. Қайта өрлеу. - Түркістан: Түркістан, 1996. - 29 ақпан. - 3 б..

Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 188 с.

Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. - ч.1. - Древнее время и средние века. - Оренбург, 1924. - 120 с.

Юдин В.П. Тарихи Шайбани как источник по истории казахского и каракалпакского народов // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1988. - 209 с.

Пищулина А.К. Присырдаринские города и их значение в истории казахских ханств в XV-XVII веках // Казахстан в XV-XVIII веках. /Вопросы социально-политической истории/. - Алма-Ата: Наука, 1969. - 41-46 с.

ШЕЖІРЕ – ТАРИХ ТАРМАҒЫ

Арай ТҰРСЫН,
мұнай саласының инженері

САРБАС РУЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

Ұлттық тәуелсіздік қазақ халқына рухани тәуелсіздік ала келді. Қазақ халқының тарихы 1456 немесе 1465 жылдан басталды деген сыңаржақ көзқарас халықты көп жылдар бойы алдап келді. Тәуелсіздіктен кейінгі көптеген зерттеулер қазақ тарихының өте ертеден басталатынын дәлелдеді. Біздіңше, төл тарихымыз қазақтың құрамындағы рулар тарихынан құралады. Тарих толқынында осы рулар көшпелілердің биік мәдениетін жаратып қана қоймай, көптеген хандықтарды құрды. Әрі осы рулардың тарихы мыңдаған жылдарға созылды. Бұл – қазақты кеше ғана пайда болды деп көрсеткісі келгендерге шұғыл тойтарыс беретін ең маңызды дәлел. Рулардың шығу тегін зерттеу – қазақ тарихын зерттеудің маңызды бөлігі. Сол себепті, барлық қазақ руларын тең дәрежеде қойып, ғылыми тұрғыдан «Сарбас» руының шығу тегі туралы деректерді сараптадық.

Сарбас – Орта жүз Абақ Керей тайпасын құрайтын 12 рудың бірі. Көбі ҚХР-дың Шинжаң өңіріндегі Іле қазақ автономиялы облысын, Санжы облысын, Гансу өлкесіндегі «Ақсай» қазақ автономиялы ауданын, Қазақстанда Алматы, Шығыс Қазақстан, Жамбыл облыста-

рын, Моңғолияда Бай өлке, Қобда аймақтарын, Еуропада Нидерланд, Германия, Франция, Түркия қатарлы мемлекеттерді мекендейді. **Ұраны** – Сартоқай. **Таңбасы** – Балға. «Абақ-Керей төр шежіресі» деген кітапта «Абақ-Керейдің қара шаңырағы Сарбаста» деп жазылады [1].

Сарбас руының балға (**Т**) таңбасы – керейдің крест (+) таңбасын үлгі еткен сарбас руына меншікті таңба, әрі балға (**Т**) таңба «Абақ-Керейдің қара шаңырағы Сарбаста» деген сөзді дәлелдей түседі. Ғалымдар Керейлер мен Кіші жүздегі Керейіттердің алғашқы рулық таңбаларының крест түрінде бір болғанын байқаған еді. Керейлерде крест таңбасының қосалқы таңба ретінде ілесіп жүретінін кейіннен М.Тынышбаев, С.Аманжолов, Н.Мыңжан, М.Мұқанов тәрізді қазақ зерттеушілері де жазды. Сонымен қатар, осындай крест таңбасының Сарыүйсіндерде де кездесетінін алғаш 1889 жылы М.Гродеков байқаған болатын. Кейіннен 1925 жылы мұны М.Тынышбаев та атап көрсетті. Бұл таңбалар керейлер мен сарыүйсіндердің жақын екендіктерін дәлелдей түседі. Сарыүйсіннің таңбасы төменгі жағына шағын крест тіркелген төртбұрыш болып келетіні белгілі. Ал

Керейлер осы төртбұрышты бір сызықпен ортасынан қақ бөлу (Абақ) арқылы өздерінің Сарыүйсіндерден бөлініп шыққандарын көрсетіп отыр [2].

Керейлердің үйсіндік тегі туралы осы мәселені не-дәуір нақтырақ зерттеген З. Қинаятұлы былай деп нықтап жазған еді: «Керейіттің үйсін тегі туралы болжам тарихтағы жаңалық емес. Бұл туралы кезінде Н. Аристов, Г.Потанин, Г.Грумм-Гржимайло, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлкей Марғұлан еңбектерінде және 1990 жылы Шыңжаңда басылған «Қазақ шежіресінде» жазылған». З.Қинаятұлы Керейлердің географиялық жағынан да, рулық таңбалар тұрғысынан да Сарыүйсіндерге жақын екендіктерін мақұлдайды. Айта кетер бір маңызды мәселе – Керейлердің кезінде Сарыүйсіндермен бірге жүргендерін олардың рулық таңбалары да айқындай түседі. 1832 жылы мұны алғаш А.Левшин байқаған болатын. Ол өзінің қазақ тарихына қатысты әйгілі еңбегінде Орта жүздегі ру деп атайтын. Бұл елдің Сарыүйсіндер (Түргештер) билеген тұста Сарытүргештерге және Қаратүргештерге бөлінгені және белгілі. Осы айтылғандардан туындайтын қорытынды: алғаш Дулулар одағында болып, II ғасыр басында шығысқа бөліне көшкен Керейлердің де осы «қаралардан» шыққандарын байқауға болады. Керейлердің арғы бабаларының осы Түргеш (Сарыүйсін) қағанатымен байланысты болғандарын Н.Мыңжан келтірген деректер дәлелдей түседі [2].

Түргеш – үйсіннен тарайды, Батыс Түрік қағанатының бес долу (дулу) тайпасының бірі. Түргеш қара және сары болып екіге бөлінеді. Қытай тарихшысы Шуе Зұң Жың: «Түргештер кейінгі түркі жазбаларында сарыүйсін деп аталады, адамдары қою сары шашымен мақтанады, негізінде ұлы иуезының телілерге сіңіп түріктескен сол қанат түркілердің негізгі тайпасы» дейді [3]. Түргеш қағанатында Сарыүйсіндер билікте болды. Олардың мұнда шығыстан Дулулар одағымен келіп, ежелгі сақтарды ығыстырып қоныстанғандары, онан соң алғаш Батыс Түрік қағанаты құрамында болып, кейіннен Түргеш қағанатында билеуші тайпаға айналғанын білеміз. Түргештер Орта Азияны қолына ұстап, Батыста арабтар, шығыста Таң империясы және тибеттермен, солтүстікте Шығыс Түрік қағанатымен тіресті. 724 жылы Түргеш қағанатының билеушісі Сұлу қаған Соғды патшалығының сұрауымен әскер жіберіп, арабтарды жеңді. 751 жылы Түргеш қағанаты арабтардың, қарлұқтардың көмегімен Тараз жанындағы Атлах қаласы маңында Таң империясының әскерін жеңді. Таза үйсін текті сарытүргештер мен түркі текті қаратүргештер билікке таласып, оның соңы құдыретті Түргеш қағанатының күйреуіне алып келді.

«Сарбас» атауының шығу тегі де осы түргештерден басталады. Жаңа дәуірдің 678-740 жылдары қытай жерінде өмір сүрген Таң империясының бас уәзірі Жаң Жю Лиң жазған «Чуй Жяң Жй» («Жыр дариясының жинағы») [4] деген кітапта «Сарбас» деген сөз кездеседі. Бұл «Сарбас түркілер» деген сөз сары түргештерге қаратылған.

Қытай ғалымы Лю Мау Сай «Чуй Жяң Жй» («Жыр дариясының жинағы») деген кітапта жазылған «Сарбас түркілер» дегендегі «Сары» түсті тайпа аты ретінде алған» деп түсіндіреді және Түргештердің «Сары» деген елі барын мысалға келтіреді. Американың алтайтанушы ғалымы Денис Синор «Бас» деген сөзді түсіндірмеген Лю Мау Сайдың бұл сөзіне келіспейді [5]. Жапон ғалымы Тору Сагучи «Сарбас» дегенді шашы сары немесе басқа ораған сары түсті мата деп түсіндіреді. «Керейлердің рубасының Сарыбас аталуы да оның ақ немесе сары кісі болуымен байланысты болған еді» деген пікірді Грум-Гржимайло да айтып кеткен [6]. Бұл деректер Түргеш қағанатын құраушы үйсіндік текті «Сарбас түргештер» екенін дәлелдейді және «Абақ-Керей төр шежіресінде» жазылған «Абақ керейдің қара шаңырағы Сарбаста» деген сөзді дәлелдей түседі.

Сарбас руының ұраны болған Сартоқай батыр туралы деректер өте аз. «Сарбас» пен «Сартоқай» немесе «Сартолағай», «Сартақпай» ұғымдарының да өзара жақындығы бар екенін де аңғаруға болады. «Толгой» – моңғол тілінен аударғанда «бас» деген ұғымды білдіреді. «Толгой» сөзін «сарбас» дегендегі «бас» сөзінің орнына қолдансақ, «Сартолгой» болып шығады. «Сарытолгой» немесе «Сартолгой» деген жер-су атаулары Шығыс Қазақстан аумағында ұшырасады. Қазақ ертегілеріндегі тау көтеретін «толағай» алып туралы бірнеше аңыз да бар. Біздіңше, моңғол тіліндегі «Толгой» қазақшаланып «Толағай», «тоғай», «тоқай» деп өзгерген болуы мүмкін [7]. Бұл деректе «Сарбас» сөзінің теркіні тереңде екенін дәлелдейді. Түргеш қағанаты құлағаннан кейін, Сары түргештер мен Қара түргештер қарлұқтардың қол астында болды [8]. Айбынды Сары түргештер тарих толқынында Абақ керейдің қара шаңырағы «Сарбас» қана болып қалмай, басқа көптеген рулар мен ұлыстарға сіңіп кетті. Ұлы жүз дулат жаныста, орта жүз арғын ішінде мейрам темеште, найманда, Кіші жүз әлімұлы ішінде қарасақалда, қарашай халқында, таулы кавказ халықтарында, қырғыздарда кездесетін сарбас немесе сарбаш руларының шығу тегін зерттеу болашақтың еншісінде деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Қадыс Жанабыл, Қоңырқан Жусанбай, Ахат Қабсамет, Шапик Зейнел. Абақ керей төр шежіресі, Іле халық баспасы, 1994 жыл, Күйтүн қаласы, 103-бет.

2.Ноянов Е.Н. Хабижанова Г.Б., Омарбеков Т. т.б. «Қазақстан (Қазақ елі) тарихы»: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан аумағы б.з.б. мыңжылдықтардан XIII ғасырдың басына дейінгі дәуірлерде. 1-кітап «Қазақ университеті» 2016. 310-бет. Қазақстан. 7-тарау.

3.Шуе Зұң Жың. Түрік тарихы, Қытай қоғамдық ғылымдар баспасы, 1992 жыл, 316-бет.

4.Жаң Жю Лиң. «Чуй Жяң Жй» (Жыр дариясының жинағы), 207-бет.

5.Синор, Д. және С.Г.Кляшторный (Sinor & Klyashtorny). 1996 жыл. Тирик империясы. Орталық Азия өркениеттері тарихында III том, 346-бет.

6.Грумм-Гржимайло. Батыс Моңғолия және Урянхай аймағы, 1930 жыл, 3-том, 424-бет.

7.Төлегенұлы Қ., Куркеев Е. Аруақты батыр-Сартоқай. «Мәдени Мұра» журналы. №27. Нұр-Сұлтан. 2020. 127-бет.

8.Сюй Ци, Уанг Сиу, Фан Чжэнь, Льв Сяцзин. Жаңа таңнама, Түрік тарихы, 1060 жыл, 140-тарау.

誠天助有道坐清妖授陛下當有聖料者知其必有亡	誅之且諸蕃之中北虜為桀不待征戰而自取殲夷此	厥來者說事多同況此婦人尤為指實死既非謬天實	言氣兵馬欲鬪驚軍屈將然得走來者參驗前後從突	厥出來知可汗死是實又云黃頭突厥與默啜突厥爭	右林拓隱宣勅示臣等張守珪云契丹婦女屈將從突	賀聖料突厥必有亡徵其兆今見狀	躍之至	欽定四庫全書	妖淫自銷不勞師徒已清朔漠臣等獲奉廟筭不勝抃	固應更有餘殃醜虜破亡必自此始也陛下聖德無遠	狀亦即不敢妄言必其不虛乃是天敗比其歸至本處	必是小可汗傷死若其不然不合如此審觀伊吐于情	日實見突厥諸將皆於衙帳前哭及整正面是實據此	厥退散所由其伊吐于被擒將隨五日因夜却走迴每	右牛仙童宣勅送前件契丹令問委曲者臣等借問突	賀突厥小可汗必是傷死狀
-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	----------------	-----	--------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-------------

1-сурет. «Чуй Жяң Жй» («Жыр дариясының жинағы») кітабының 207-бетінде «Сарбас түркілер» деп жазылған.

FTAXP / IRSTI / MPHTI: 03.20.01

Елизавета ИСИБАЕВА¹, Бағдагүл АМАНИЯЗОВА²,¹доц, т.ғ.к., E-mail: isibaeva liza@mail.ru,²гуманитарлық ғылымдар магистрі, E-mail: bagdagul-1977@mail.ru,^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕР ЗАҢНАМАСЫН ДАМУ: негізгі тенденциялары мен перспективалары

Мақалада ауыл шаруашылығын дұрыс пайдалану мәселелері бойынша қазіргі Қазақстандағы жер заңнамасын дамытудың негізгі тенденциялары мен перспективалары туралы айтылған. Нарықтық экономикаға көшуге байланысты жер ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін жаңа жер жүйесін құрудың объективті қажеттілігі туындады. Жер реформасы біздің еліміздің экономикасындағы мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бойынша Қазақстан Республикасы мемлекетінің жалпы саясатының құрамдас бөлігі болды. Жер заңнамасының нормалары жерді ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған. Сондықтан жерді ұтымды пайдалануды құқықтық қамтамасыз ету жер учаскелеріне меншік құқығы мен жер пайдалану құқығы субъектілерінің талап етілетін мінез-құлқын ынталандыруға бағытталған өзара байланысты құқықтық шаралар мен тәсілдер кешенінен тұратыны анық. Жерді ұтымды пайдалану өлшемдері жерді пайдаланудың санатына оның құқықтық режиміне байланысты.

Кілт сөздер: жер заңнамасы, жер, құқықтық норма, мемлекеттік саясат, ел, ауыл шаруашылығы, аумақ.

Елизавета ИСИБАЕВА¹, Бағдагүл АМАНИЯЗОВА²,¹доц, к.и.н. E-mail: isibaeva liza@mail.ru.²магистр гуманитарных наук, E-mail: bagdagul-1977@mail.ru.^{1,2}Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Казахстан, Актөбе.

ЗЕМЕЛЬНАЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ: основные тенденции и перспективы развития

В статье рассказывается об основных тенденциях и перспективах развития земельного законодательства в современном Казахстане по вопросам обеспечения надлежащего сельскохозяйственного использования. В связи с переходом к рыночной экономике возникла объективная необходимость создания новой земельной системы, обеспечивающей эффективное использование земельных ресурсов. Земельная реформа стала составной частью общей политики государства Республики Казахстан по разгосударствлению и приватизации в экономике нашей страны. Нормы земельного законодательства направлены на обеспечение рационального использования земель. Поэтому очевидно, что правовое обеспечение рационального использования земель состоит из комплекса взаимосвязанных правовых мер и подходов, направленных на стимулирование требуемого поведения субъектов права собственности на земельные участки и права землепользования. Критерии рационального использования земель зависят от категории землепользования в зависимости от его правового режима.

Ключевые слова: земельное законодательство, земля, правовая норма, государственная политика, страна, сельское хозяйство, территория.

Elizaveta ISIBAEVA¹, Bagdagul AMANNIAZOVA²,¹Associate prof., cand. of hist. sciences. E-mail: isibaeva liza@mail.ru²Master of Arts. E-mail: bagdagul-1977@mail.ru^{1,2}Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe.

DEVELOPMENT OF LAND LEGISLATION IN MODERN KAZAKHSTAN: main trends and prospects

The article describes the main trends and prospects for the development of land legislation in modern Kazakhstan on ensuring proper agricultural use. Due to the transition to a market economy, there was an objective need to create a new land system that would ensure the effective use of land resources. Land reform has become an integral part of the overall policy of the state of the Republic of Kazakhstan on denationalization and privatization in the economy of our country. The norms of land legislation are aimed at ensuring rational use of land. Therefore, it is obvious that the legal support for rational land use consists of a set of interrelated legal measures and approaches aimed at stimulating the required behavior of subjects of land ownership and land use rights. The criteria for rational land use depend on the category of land use and its legal regime.

Keywords: land legislation, land, legal norm, State Policy, country, agriculture, territory.

Кіріспе. Жер қорын басқару жөніндегі мемлекеттік саясаттың мақсаты – елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету кезінде жерді пайдаланудың тиімділігін арттыру, жерді қоршаған ортаның негізгі компоненті

және ауыл шаруашылығындағы өндірістің басты құралы ретінде қорғау. Осы жұмыс шеңберінде жер қорын басқару жөніндегі мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының арасында жер учаскелерін тиісінше пайдаланбауына

байланысты оларды алып қою тәртібін, сондай-ақ алып қоюға байланысты іс-шараларды жүзеге асыру кезінде мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілеттіктерін нақтылауды жетілдіру қажеттігін атап өткен жөн. Оның ішінде пайдаланылмайтын жер учаскелерін шаруашылық айналымға тарту және мелиорацияланған жерлерді тиімді пайдалану жөніндегі іс-шараларды мемлекеттік қолдау бойынша шараларды айқындау да бар. Аталған проблеманы жер қорын мемлекеттік басқаруды айқындайтын негіз қалаушы құжатта бөлу жер учаскелерін тиісінше пайдаланбауына байланысты оларды алып қою тәртібін қамтамасыз ететін құқықтық тетікке өзгерістер енгізу қажеттігін, сондай-ақ мемлекеттің ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиісінше пайдалануды қамтамасыз ету мәселесіне аса назар аударуын куәландырады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің тиісінше пайдаланылуын қамтамасыз етуге, осы жерлердің сапалық жай-күйін сақтауға және арттыруға бағытталған шаралардың арасында жер қорын басқару жөніндегі мемлекеттік саясаттың негіздері мемлекеттік жер қадағалауды және жеке меншіктік жер бақылауды жетілдіру, сондай-ақ жердің мемлекеттік мониторингін дамыту қажеттілігін белгіледі.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақаланың теориялық-әдіснамалық негіздерін тарихи құқықтық жағынан зерттеудің жалпы ғылыми әдістерінің жиынтығымен қатар тарихи талдауға тән таным теориясы заңдылықтары құрайды. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын құқықтық нормативті актілер мен осы тақырып төңірегінде басып шығарылған материалдар мен ғылыми әдебиеттер құрайды. Мақалада қазіргі Қазақстандағы жер заңнамасын дамытудағы негізгі тенденциялар мен оның перспективалары талданды. Бұл ретте көптеген ғалымдар мен әлеуметтанушы, тарихшы, құқықтанушылардың еңбектерін атап көрсеттік.

Талдау. Табиғи ресурстарға деген қоғам қажеттілігін қанағаттандырудың жаңа талаптарына сәйкес бүгінде жерді қорғауға, жер заңнамасын дамыту және оның перспективалары жерді пайдалануға және жерді қалпына келтіруге қатысты құқықтық мәселелер жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Қоғамдық ғылымдар саласында, отандық әдебиеттерде жер ресурстарын қорғау және пайдалану мәселесінің құқықтық аспектілері Б.Ж. Абдраимов, А.Т. Ащеулов, Д.Л. Байдельдинов, С.Б. Байсалов, А.Е. Бектұрғанов, А.Е. Еренов, Л.К. Еркінбаева, Ж.Х. Қосанов, С.Т. Құлтелеев, Н.Б. Мухитдинов, М.С. Сахипов, А.С. Стамқұлов, К.А. Шайбеков, А.Х. Хаджиев, С.М. Дүсіпов сынды ғалымдар қарастырған. Ал Түркия Республикасында Ф. Ерен, У. Башпынар, Е. Пекжанытез, О. Аталай сынды ғалымдар тарапынан қолға алынған. Сондай-ақ, табиғи ресурстарды пайдаланудың кейбір құқықтық мәселелерін зерттеуге М.Н. Айдаболов, А.П. Асылбеков, Г.Б. Ахмеджанова, А.А. Мұқашева, К.Х. Рахымбердин, С.Ж. Сүлейменова, Сүхейла Сузан Алыжа, А.М. Гүнеш, А. Парлар, М.Хатибоғлу, Ш.Ерташ, т.б. жас зерттеушілер де өз үлестерін қосқан. Бұл мәселеге М.М. Бринчук, Б.В.Ерофеев, И.И.Краснов, В.Н.Яковлев секілді ТМД елдерінің ғалымдары да өз назарын аударған. Жоғарыда аталған зерттеулерде жер саласындағы қазіргі заманғы құқықтық қатынастардың мәні мен мазмұнының жалпы теориялық аспектілері; жер заңнамасын дамыту заңдылықтары мен тенденциялары; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану құқығының ерекшеліктері; жер ресурстарын ұтымды пайдалануды және қорғауды ынталандыру, жер құқығын бұзушылық әрекеттерге бағандарды ескерту және заңдық жауапкершілікке тарту шараларын тиімді қолдану механизмдері және т.б. қарастырылған. Сонымен қатар,

жерді құқықтық қорғау мен пайдалануға қатысты көптеген мәселелер әлі де болса жіті ұғынылмай әрі іс жүзінде қолданылмай, практикалық шешімін таппай отыр. Сол себептен, зерттеу жұмысының маңызды және құнды екені теориялық әрі практикалық тұрғыдан айқын байқалады.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстан Республикасының жер қорын пайдаланудың мемлекеттік саясатының негіздерімен жер қорын санаттарға бөлу принципін жер заңнамасынан алып тастау және оны аумақтық жоспарлаумен алмастыру ұсынылды. Нарықтық қатынас жағдайында туындаған негізгі ойлар – ол ауыл шаруашылық кәсіпорындарының агроөнеркәсіп, акционерлік қоғамдарға айналып, елді мекендерден тыс жерлерге құрылыстардың салынуы. Мұндай құбылыстар болашақта өзінің даму деңгейіне жетеді. Сонымен қатар, жер пайдалану субъектілерінің жерінің құрамында (бұрынғы совхоз, колхоздардың) ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерден шектелетін жердің басқа да категориялары бар: мемлекеттік орман қорының, су қорының елді мекендердің жерлері [1,45]. Ауыл шаруашылық жер пайдаланушыларына жерді ауыл шаруашылығы сияқты ауыл шаруашылық емес мақсатқа да беруге болады. Ауылшаруашылық жерлерінің басымдылығы, онда тауарлы ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру сол арқылы халық әл-аухатын арттыруды көздейді. Жер қорында жер алдымен ауыл шаруашылық мақсаттарға беріледі. Бүкіл әлемде маңызды мәселелердің бірі қазіргі және келешек ұрпақ мүддесінде ауыл шаруашылық алқаптарының сапасын арттыру және жер көлемін сақтау болып отыр. Шет елдердің тәжірибесіне жүгінетін болсақ, мысалы, Америка, Азия, Еуропаның көптеген елдерінде жерге жеке меншіктен бас тартып, шаруа-фермерлердің дербес шаруашылық құқығын қамтамасыз етуге назар аударылды. Мысалға, 1982 жылы қабылданған Қытай Конституциясы бойынша тың жерлер, қыр, тау, орман, және қала жерлері тек мемлекеттің меншігінде болады. Қазіргі кезде Қытай дүние жүзінде ауыл шаруашылық өнімдерінің негізі өндіріушісі болып табылады. Қазіргі кезде ауылды одан әрі дамыта шешу үшін, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің негізгі бағыттары анықталған. Қазақстан Республикасының аграрлық саясатының негізінде жаңа ереже – жерге жеке меншік құқығының болуы да аса маңызды болып табылады. Жерге меншік құқығы мәселесі қоғамда қажеттігін Қазақстан Республикасы Президентінің өзі ұсынған болатын. Жерге жеке меншікті енгізудің басты негіздемесі болып инвесторлардың ауыл шаруашылық саласына қызықпаушылығы болып табылады [2,14]. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасындағы жердің кейінгі нарығы ашық немесе құпия түрде жүзеге асырылады. Оған дәлел мынадай ресми мәліметті атауға болады: тек инвестор компаниялардың өзіне 3 млн.га жер сатылған немесе басқаруға берілген. Өңдеуші жерлердің құнарлығының бірден төмендеуін атап өтпеге болмайды. Бұл өндіріс технологиясын дөрекі түрде бұзудың қаржы ресурстарының жетіспеушілігінің белгілі бір ауыл шаруашылық өнімдеріне сұраныстың азаюының және техниканың тозуының салдарынан болады. Аталған мәселелердің барлығы өндірісті жүргізудің нақты бір табиғи климаттық жағдайларымен қалыптасқан мамандандыруды үздіксіз ауыстырып отыруға мәжбүр еткізді. Жоғарыда аталған жағдайлардың барлығында бүкіл әлемдік тәжірибедегі сияқты күшті мемлекеттік қолдау қажеттілігі туындап отыр. Жер кодексін қабылдау кезінде қоғам арасында әртүрлі көзқарастар орын алды. Бірқатар депутаттар тобы Қазақстан Республикасы Президентіне хат жолдады. Бұл хатта жерде тікелей жұмыс істейтін адамдардың жерге меншік құқығының жоқтығына қатысты көңіл

толмаушылықтарын айтып, жер сатылатын жағдайда елеулі саяси және әлеуметтік салдар орын алатыны аталып кетті. Жоғарыда аталған депутаттар тобы жерді сату туралы мәселені қажетті алғы шарттар орын алғанға дейін кейінге қалдыруды ұсынды. 2003 жылы сәуір айының соңында Президент мәжіліс екінші созылымда Жер кодексінің жобасын көпшілік дауыспен қолдады. Іс жүзінде Парламент Мәжілісі жер туралы заңнаманың мүлдем жаңа жобасын ұсынды. Үкімет аталған жобаның бес негізгі сауалына қатысты келісім бермеді. Біріншіден, депутаттардың шартты жер үлесіне ие тұлғаларға жер телімін тегін тарату туралы ұсынысымен келіспеушілік. Себебі, ол мұндай үлеске ие емес азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзады. Егер бұл ұсынысты жетекшілікке алсақ, онда 1994 жылғы агроқұрылымдарға сәйкес қалыптасқан құқықтар жойылды. Ал, бұл тұйыққа алып келді. Ол өндірістің ерекше құралы ретіндегі өзіндік құнға ие жердің құқықтық жағдайына қайшы келді [3,76]. Сонымен қатар жеке меншік иесіне сатылуы тиіс жер учаскелерінің көлеміне келіспеушілік білдірді. Алғашқы ұсыныс бойынша мұндай жерлер аудандардағы ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің он пайыздан аспауы тиіс болатын. Ал, Мәжіліс бұдан екі есе аз жер көлемін ұсынды. Үкіметтің ойынша, бұл инвесторлардың қызығушылығын төмендетіп, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердің ыдырауына алып келеді.

Үшінші келіспеушілік ретінде Үкімет жеке және заңды тұлғалар үшін айтуға болады. Егер азаматтар ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді меншікке заң күшіне енісімен алатын болса, заңды тұлғалар (яғни агроқұрылымдар) үшін бұл мерзім 3,5 жылға шегерілді. Бұл таңқаларлық жәйт, мұндай жағдайда құрылған шаруа қожалығы немесе серіктестік жерді мемлекеттен емес, өз-өзінен жалға алады.

Төртінші келіспеушілік субарендаға қатысты орын алды. Мәжіліс депутаттары субаренданы 2007 жылға дейін созуды ұсынды. Үкіметтің ойынша бұл жол ауыл шаруашылық өнімдерінің өзіндік құнының өсуіне әкеп соғады деп атап көрсетті.

Бесінші мәселе, ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді сатудан түскен қаражатты қолда бар жинақтаушы қорларда емес, құрылуы бюджеттен қосымша шығындарды қажет ететін белгілі бір жаңа институттарда жинақтау. Жер Кодексінің жобасы Үкіметте, Қауіпсіздік Кеңес пен Ұлттық Кеңестің отырысында талқылаудың барлық кезеңдерінен өтіп, мақұлданды. Қ.Р. Парламентімен қабылданған Жер кодексі 2003 жылы 10 маусымда Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесімен қаралып, заңды деп танылды. Қазақстан Республикасының Президенті субаренда институтының мерзімін ұзартуға қатысты үйлесімді жол ұсынды. Ол екі жолдың – Үкімет пен Парламент ұсынған жолдардың арасынан алтын аралықты таңдады. Бұл ұсыныс 2005 жылдың 1-қаңтардан бастап жүзеге асырылды. Президент жер бөлімшелерінің қатаң шектері белгіленетін кезде, сол жердің жергілікті ерекшеліктері мен табиғи климаттық жағдайына назар аударуды ұсынды. Себеі, олар барлық жерде бірдей емес [4,65]. Сондықтан, аталған ұсыныс шаруашылығы өндірісінің тиімділігінен көрініс тапты. Бұл жағдайда жергілікті жерлердегі барлық деңгейдегі әкімдер мен маслихаттардың бірлескен әрекеттері талап етіледі. Жер туралы заңнаманың нормалары конституциялық нормаларға қайшы келмейді. Мәселен, Жер Кодексінің мемлекеттік және жеке меншік туралы нормалары жер қатынастарына қатысушылардың жүріс-тұрысының басқарушы ережелеріне мемлекеттік басқару органдарының құқықтары мен міндеттері жатады. Мысалы, мұндай ережелер, Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23-қаңтардағы «Қазақ-

стан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы» Заңының 2-тарауында көрініс тапты. Ұсынушы нормалар субъектілердің белгілі бір мәселелерді шешу үшін бірқатар оң әрекеттерді өз қалауымен жүзеге асыру мүмкіндігін білдіреді. Мысалы, Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 51-бабының 3-тармағына сәйкес бөлінетін жер учаскесінің бөлігімен мәміле жасалған кезде бұл бөлік белгіленген тәртіппен алдын-ала дербес жер учаскесі болып бөлініп шығарылды [5,13]. Қазақстан Республикасы Жер Кодексінің 84-бабының 1-тармағына сәйкес жер бөлімін мемлекеттік қажеттіліктер келісімімен құны тең басқа жер учаскесін беру арқылы алып қойылуы мүмкін. Ауыл өмірін жақсартып дағдарыстан алып шығудың бір жолы – жер және жерге иелік қатынастарын жетілдіру осыларды реттеу жөнге келтіру. Жер реформасын жүргізуде көптеген құжаттар қабылданды. Олардың ішінен 1991 жылы қабылданған Жер реформасы туралы заңы, 1994-1995 жылдары күшіне енген Елбасының «Жер қатынастарын жетілдіру туралы» және жер туралы жарлықтарын атауға болады. Жер еңбек заты, ерекше өндіргіш күш және еңбек өнімі ретінде дамып келе жатқан қоғамдық өндірістегі объективті қалыптасқан тәуелділіктерге бағынады. Жеке алғанда материалды өндіріс элементі ретінде меншік объектісі ретінде көрініп, оған оның барлық құқы таралады. Кез келген шаруашылық жүргізуші субъектілердің тәртіп формаларын анықтайтын ережелерге бағынады. Алайда, бұл жағдайда жер ресурстарын көптеген өндіргіш күш элементтерінің құрамынан ажырататын оның ерекше қасиеттері өз күшін жоймайды. Бұл біріншіден, оның тек ғана өндіріс емес, сондай-ақ жалпы тұрмысқа материалдық базасы ретіндегі рөлі; екіншіден, өнім түрінде жаңа құнды қалыптастыру қабілеттілігі; үшіншіден, оның көлемінің табиғи шектеулілігі. Жердің осы ерекше қасиеттері жерге қатысты қатынастар механизмін жасауда ескеруді талап етеді. Ал бұл өз кезегіндегі жерге меншік пен шаруашылық жүргізу мәселелеріне ерекше тоқталу қажеттілігіне алып келеді. Жер қатынастары – бұл жерде иемдену, пайдалану және басқару бойынша тұлғалар арасында туындайтын қатынастардың жиынтығы. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Жер кодексіне сәйкес жеке меншікке қосалқы шаруашылық, бақша, тұрғын үй құрылысын жүргізу үшін жер учаскелері беріле алады. Үкіметтік нормаға сәйкес жер учаскелері қайтарымсыз негізде меншікке беріледі. Ал нормадан асқан жер учаскелері белгілі бір төлем ақыға беріледі.

Қорытынды. Қазір елімізде 4 млн.-нан астам жеке меншік жері бар адам бар және олар 600 мың га астам жерді иемденіп отыр. Жеке меншіктегі жер учаскелері барлық нарықтық келісімдердің объектісі бола алады. Жер учаскелерінің меншік иелері екінші нарықта келісімді баға бойынша оларды сата, кепілге беру, сыйлауға, жарна ретінде шаруашылық жүргізуші субъектінің жағарлық қорына енгізе, басқа да заңмен белгіленген келісімдерді жүргізе алады. Азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жерді пайдалану құқығы сондай-ақ барлық жоғарыда аталған келісімдерге қатысу объектісі болып табылады. Ал жерді қайтарымсыз беру тек қана ауыл шаруашылық бағытындағы жерлерге қатысты.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

- Боголюбов С.А. «Жер құқығы»: Учебник для бакалавров. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство «Юрайт», 2013.
- Киселев С. Земельный вопрос// Юрист.-2007.-№3.-С.14-17
- Певницкий С. Приобретение права на земельные участки при инвестиционно-строительной деятельности.// Хоз. и право.-2007.-№11.-С.76-84
- Сыроедов Н. А. Возникновение прав на землю//Гос. и право.-2004.-№10.-С.65-72

Земельный кодекс Республики Казахстан: кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года № 442 (по сост. на 03.07.2014 г.).

REFERENCES

Bogolyubov S.A. «Jer quqygy»: Ýchebnik dlia bakalavrov. 5-e izd., pererab. i dop. [«Land rights»: Textbook for bachelors. 5th ed., reprint]. – Moscow: «Yurayt» Publishing House, 2013 [in Russian].

Kiselev S. Zemelny vopros [Land issue]. – Yurist. 2007. No.3. p. 14-17 [in Russian].

Pevnitsky S. Priobretenie prava na zemel'nye uchastki pri

investitsionno-stroitel'noj dejatel'nosti [Acquisition of the right to land plots in investment and construction activities and right]. – Hoz. i pravo. 2007. - No. 11. p. 76-84 [in Russian].

Syroedov N. A. Vozniknovenie prav na zemlju//Gos. i pravo [The Emergence of land rights//State and law]. – 2004. - No. 10-p. 65-72 [in Russian].

Zemel'nyj kodeks Respubliki Kazakhstan: kodeks Respubliki Kazakhstan ot 20 iyunja 2003 goda № 442 [Land Code of the Republic of Kazakhstan: Code of the Republic of Kazakhstan dated June 20, 2003 No. 442]. (according to comp. as of 03.07.2014). [in Russian].

ҒТАХР / IRSTI / МРНТИ: 03.20.
ӨЖ 904

Ә. МАРХАБА¹, И. ЖЕМЕНЕЙ², А.К. РАХМЕТУЛЛИН³,

¹ PhD докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті.

Қазақстан, Семей қ. E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

² ф.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: jemeneyislam@yahoo.com

³ т. ғ.к., Қазақстан, Семей қ. E-mail: aman150176@mail.ru

ТҰРАННАН БАСТАУ АЛҒАН ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Мақаланың басты мақсаты – «Тұран» сөзінің шығу тегі мен оның мағынасы және тарихта алған орнының маңыздылығын ашу және зерделеу. Әйткені, біріншіден, бүгінгі Орталық Азия бұрынғы тарихта «Түркістан» одан бұрын «Тұран» деп аталған. Сол «Тұран» сөзін алғаш рет қандай жазба деректерден көре аламыз? Әрі тұран сөзі кейінгі тарихи-әдеби шығармаларда қалай қолданылып келді? Әрине, бүгінгі Орталық Азия ежелгі «Тұран» елінің территориясының бір бөлігін қамтиды. Сондықтан ол сөзді жазба деректерден қарастыру аса маңызға ие. Әсіресе, тұран атауы көбінесе парсы тілінің ежелгі және орта ғасырлардағы жазбаларында кездеседі. «Тұран» атауы кейін түрік тектес халықтар үшін олардың ежелгі тарихының аты болып әдебиеттерде қалыптасты. Оған Мағжан Жұмабай ақынның Түркістан өлеңі анық дәлел. Ендеше тұран сөзінің шығу тегі мен тарихтағы қолданыс аясы өрекше мәңге ие екені айқын.

Кілт сөздері: Тұран, Түркістан, Виспурд, Вандидад, Авеста, «Базэнд», Македония, Гахан диалектісі.

А. МАРХАБА¹, И. ЖЕМЕНЕЙ², А.К. РАХМЕТУЛЛИН³,

¹ PhD докторант, Казахский гуманитарно-инновационный юридический университет.

Казахстан, г.Семей. E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

² д. филол. н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: jemeneyislam@yahoo.com

³ к. и. н., Казахстан, г.Семей. E-mail: aman150176@mail.ru

КАЗАХСКАЯ ИСТОРИЯ, НАЧИНАЮЩАЯСЯ С ТУРАНА

Основная цель этой статьи «Туранистический источник казахской истории» заключается в происхождении и значении слова «Турани» и значимости его места в истории. Потому что, во-первых, Центральная Азия сегодня в прошлом называлась «Туркестан». Из каких письменных источников впервые встречается слово Турани. И как слово Турани использовалось в более поздних исторических и литературных произведениях. Конечно, сегодняшняя Средняя Азия охватывает часть территории древней страны «Турани». Поэтому важно смотреть на слово по письменным данным. Имя Турани особенно часто встречается в древних и средневековых персидских рукописях. Название «Турани» впоследствии стало названием древней истории тюркских народов в литературе. Яркое тому подтверждение – туркестанская поэма поэта Магжана Жумабая. Таким образом, очевидно, что происхождение и использование слова Турани в истории имеют особое значение.

Ключевые слова: Турани, Туркестан, Виспурд, Вандидад, Авеста, «Базэнд», Македония, Гаханский диалект.

А.МАРХАБА¹, И. ЖЕМЕНЕЙ², А.К. РАХМЕТУЛЛИН³,

¹ PhD student, Kazakh Humanitarian Innovative Law University, Kazakhstan, Semey. E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

² Professor, Doctor of Philology, Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty. E-mail: jemeneyislam@yahoo.com

³ Candidate of Historical Sciences, Kazakhstan, Semey. E-mail: aman150176@mail.ru

KAZAKH HISTORY BEGINNING FROM TURAN

The main purpose of this article "Kazakh history, which began with Turan" will be about the origin and meaning of the word "Turan" and the importance of its place in history. First of all, today's Central Asia is called

"Turkestan" in the past. From what written sources the word Turan is first encountered. And how the word Turan was used in later historical and literary works. Of course, today's Central Asia covers part of the territory of the ancient country "Turan". It is therefore important to look at the word for written data. The name Turan is especially common in ancient and medieval Persian manuscripts. The name "Turan" later became the name of the ancient history of the Turkic peoples in literature. A vivid confirmation of this is the Turkestan poem of the poet Magzhan Zhumabay. Thus, it is obvious that the origin and use of the word Turan in history has a special meaning.

Keywords: Turan, Turkestan, Vispord, Vandidad, Avesta, "Bazand", Macedonia, Gakhan dialect.

Кіріспе. Түркілердің тарихы XIX-XX ғасырлар аясынан бастап бүгінгі уақытқа дейін «Тұран» атауымен саяси аренада ерекшеленіп келе жатыр. Бұл атау түркілер үшін ежелгі тарихының аты ретінде оларды мақтанышқа бөлесе, түркілерге қарсы саяси топтар үшін «пантүркист» ұранының жағымсыз атауы ретінде қолданылып келе жатқандығы да шындық. Алайда түркінің ежелгі тарихи дәуірі жалпы алғанда «тұран» деп аталып келген. Бірақ оның түркілер тарихы үшін тұңғыш тарихи есімі ретінде терең зерттеліп, зерделенбей келе жатқанын ескерту керек. Осы орайда: «Қазақ халқының да ғасырлар қойнауынан бастау алатын тек-тамыры, мәдени-рухани болмысы жалпы адамзаттық тарихтың, жалпы адамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Осы орайда, Орта және Орталық Азия тарихының өзіндік түйінді мәселелері» (1.9) бар. Соның бірі тарихтың әр дәуірінде түркілер тілі, діні, салты бір этностардан болса да түрлі есімдермен аталып келді. Өйткені: «...осы уақытқа дейін Шығысында Сарыөзен (Хуан-хэ), батысында Жерорта теңізі осынау байтақ аралықтағы түркі тілінде сөйлейтін отыз шақты халық бірін-бірі аудармашысыз түсінеді» (1.9) бұл тілдік ерекшелік түркінің ежелгі тарихынан бастап күні бүгінге дейін қаншама заман өтсе де, талай тарихында саяси-мәдени өзгерістер болып келе жатса да өзгермей келе жатқан тілдік құбылыс. Қазіргі дәуірде түркілер Орталық Азияда Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан, Анадолыда Түркия, Қапқазияда Әзірбайжан және Қапқазбен бірге Сібір және Қытайда бірнеше автономиялық Республикаларды құрайтын түркі территориясы ғалымдар тарапынан әуелі Тұран сосын Түркістан және қазіргі заманда Орталық Азия аталып келе жатқанын қабылданып, қолданыста жүр*.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазғанда орта ғасырлардағы араб, парсы, түрік тілдерінде жазылған жалпы қоғамдық саяси даму, тарих, жаратылыстану мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер мен тақырыпқа қатысты қолжазба деректер пайдаланылды. Олар: түркиялық ғалым Арслан Текин «Түркінің тарихы» атты еңбегі, Иранның көне жәдігері Зердөшт (Зоротуштра) дінінің «Авеста» жазба дерегі, түркиялық ғалым Ұмай Түркеш Гүнай «Түркілердің тарихы» еңбегі, Әбілқасым Фирдаусидің «Шаһнама» дастаны және т.б. Мақаланы жазу барысында сипаттамалық-баяндамалық (нормативті) және жүйелілік-құрылымдық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талдау. Зерттеу тақырыбына қатысты бірқатар шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін атап көрсетуге болады. Мысалы, түркінің тегі жайында сөз қозғағанда түркиялық Арслан Текин «Түркінің тарихы» атты еңбегінде түркі тегі тарауында: «Тұран типті ерлердің үлгісі Орта Азия, Мауароннәһр және Тау шығыстағы басқа түріктер ақ денелі, жарқыраған қою көзді, ақ құба, бадана көз, ірі денелі, кеуделі еркек пен әйелдері орта ғасырлардағы әдебиеттерде сұлулықтың символы болып саналатын. Тіпті иран әдебиетінде «Түрік» сөзі ару, көрікті, сұлу мағынасында да қолданылып келген. Мысалы, Иранның әйгілі шайыры Сағди Ширази (1203-1292) «түрік» сөзін «сұлу» мағынасында қолданған» (5-17,18). Осында тарихшы ғалым түркілердің типін баяндауда «тұран типті» деген тіркесті пайдаланған. Сондай-ақ Моңғолиядағы қазақ ғалымы

«Тұран әлемі» атты еңбек жазған. Онда: «Кітап моңғол, қытай деректері бойынша жазылған, бұрын бұрмаланып келген деректер жаңаша тұжырымда жазылғанымен де құнды. Онда түрік тілді Тұран халықтарының тарихи жәдігерлерімен, сақтар мен скифтер, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, Найман мемлекеті, Керей мемлекеті, әзірбайжандар, түрікмендер, өзбектер, қырғыздар, түркі-моңғол араларындағы ру, ұлыстар тарихымен таныс боласыздар», – деп кітап жайында түсініктеме жазылған. Сонымен бірге кітапта: «Тұрандықтардың арғы дәуірінен сыр шертер көне жылнамалар, негізінен екі түрлі бұлақтан нәр алады. Бірі – батыстағы көршілері: Иран, Парсы, Араб, Грек, Рим жиһанкездері мен тарихшыларының жазбалары. Екінші көзі – қытайдың көне жылнамалары. Мұның бәрін ыждағаттықпен екшей келе, көне заман жылнамаларын қазіргі ғылыми жетістіктерімізбен: археология, этнография, этнолингвистика, антропологиялық дерекпен дәлелдей отырып, құпияның бетін ашу бүгінгі күннің үлесіне тиіп отыр.» (7.4). Сондай-ақ қазақ тарихшысы Жұмажан Байжұмин орыс тілінде түркілердің ежелгі дәуір тарихын зерттеп төрт кітаптан тұратын еңбек жазып атын «Тұран» деп қойған.

Зерттеу нәтижелері. Тұран атауы түркі әлемінде кеңінен қолданыста бола тұра ғалымдар түркі тарихын жазғанда ежелгі тарихымыздың «тұран» атымен байланысына онша көңіл бөлмеген жайттар да бар. Оған бір мысал түркиялық ғалым Ұмай Түркеш Гүнай «Түркілердің тарихы» еңбегінде: «Тарих сахнасына шығулары б.з.д. IV ғ. Түркілер алғашқы жұрттарын қорғай келе жаңа жерлерге иелік еткен. Содан көптеген түрлі мәдениет пен діндердің кеңістігіне кірген. Сөйтіп жаңа мәдени синтездер жаратқан. 16 империя мен жүздеген үкімет құрған», – деп жазған. Сонда: «Бастапқы жұрты Түркістан және одан кейінгі иелік еткен жұрттарын да ешқашан тастап кетпеген. Бұл жұрттарынан саяси билігінен айырылып қалса да, сонда қалған түркілер мәдениетін сақтап, түркі тарихын жалғастыра берген. Сол себептен бастапқы Азия жұртынан әлем жағрафиясында барлық замандарда тәуелсіз, автономия немесе тәуелді күй кешсе де Түркі ұлыстары өмір сүруін жалғастыра берген» (8-19). Бұл еңбекте түркілердің ежелгі тарихынан сөз қозғаса да «тұран» атауын пайдаланбайды. Ал қазақтың ақыны Мағжан Жұмабай өзінің «Түркістан» толғауында былай жырлаған:

*Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің тәңірі берген несібі ғой (9-124).
Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер өткен.
Арыстан елге отан болған Тұран,
Тұранда қазағым да хандық құрған.
Қазақтың қасқа жолы Қасым ханы,
Тұранның талай жерін билеп тұрған (9-126).
Бұл Тұран – ежелден-ақ Алаш жері,
Тұрансыз тарқамаған Алаш шері.*

Осы мақалада біз үш сұраққа жауап іздегенді жөн көрдік. 1. Тұран сөзі қайдан шықты және тұңғыш рет қандай жазба деректе тіркелген? 2. Тұран сөзінің ма-

ғынасы бар ма? 3. Тұран сөзі түркі елінің атауы ретінде ел ауызында қолданылып келеді. Сондықтан оның жағрафиялық кеңістігінің ауқымы қанша болған?

«Тұран» сөзінің тұңғыш дерегі – «Авеста»

Авеста кітабын тек қана дерек ретінде қараймыз. Аталған кітап Тұран елін Иранның жауы деп қарастырып, тұрандықтарды жағымсыз кейіпкер етіп көрсеткен. Бұл бөлек әңгіме, өйткені ешбір ел өзіне жау санаған елді жағымды сипатпен сомдамайды. «Құлашын кеңге жайған қос өзен Амудария мен Сырдария атырабы Каспий теңізінен Алтайға дейінгі аралықта Тұран елі тағдыр қосқан қоңсы Иран елімен бірде тату, бірде қату болса да онымен бірге әлем өркениетіне елеулі үлес қосқанына ешкім күмән тудыра қоймайды. Екі елдің тарихи-мәдени қатынастары өлкеге ислам діні тарағанға дейін де жоғары қарқынмен жүріп жатқанды. Оған Тұран елі және Тұран патшасы туралы ежелгі ««Авеста»» һәм біздің дәуіріміздің Х ғасырында дүниеге келген Әбілқасым Фирдаусидің «Шаһнамасында» кеңінен сөз болғаны айқын айғақ бола алады» (10-14). Иранның көне жәдігері Зәрдөшт (Зорутуштра) дінінің «Авеста» шығармасының жалпы көлемі 815 бөлім, жиырма бір кітаптан тұрады екен. Бірақ оның тек қана алты бөлімі қазіргі заманға жеткен. Олар: Гаһан, Иәсна (Гаттар тағы басқа діни өлеңдерден тұрады), Иәшттер, Вәндидад, Виспурд, шағын Авеста. Алты бөлімнің ретіне көре Гаһан бөлімі «Авестаның» ең көне жазбасы болған. Ал Гаһанның бір бөлігі Зәрдөштқа аян болып, оның ауызымен жырға айналған.

«Авеста» заман өлшеміне салғанда үш кезеңде жазылыпты. Алғашқы көне бөлімінің мазмұны Зәрдөшттің өмір сүрген заманынан бұрынырақ шамамен 2800 жыл бұрынғы уақытқа сәйкес келеді. Бірақ Зәрдөшт өлгеннен кейін хатқа түскені байқалады. Бұл бөлім хатқа түсіп жатқан кезде оның көне мазмұнына жаңа ой-пікірлер қосылып, бастапқы мазмұнына біраз өзгерістер енгенін байқатады. «Авестаның» екінші Иәсна бөлімінің гаттар тарауы Зәрдөшттің тәңірлік (минуви) әндеріне арналған. Бұл бөлімнің мазмұны Гаһан бөлімінен кейін жырланған болса да, оның жазылуы Гаһан бөлімінен бұрынырақ хатқа түскені үшін Авестаның ең көне бөлімі болып саналады. Авестаның үшінші бөлімі алдыңғы екі бөлімнен кейінірек жазылып жаңа Авеста болып табылады. Оның құрамына: Иәсна, жаңа Иәшттер, Виспурд, Вәндидад және шағын Авеста енеді. Дегенмен, бұл жаңа бөлімдердің ой-пікірлері көне жазбалардан алынған болса да, оның мазмұндары бір-бірімен қатты араласып кеткені үшін көне және жаңа мазмұндарды бір-бірінен ажырату мүмкін емес. Бірақ «Авеста»ның тілін екі диалектіге бөліп қарауға болады. Біріншісі Зәрдөшттің өз сөзі, ол Гаһан диалектісі. Екіншісі Авестаның Гаһаннан өзге бөлімдері жазылған жаңа диалектісі деп аталады.

Түйіндеп айтқанда «Авеста» кітабы б.з. дейінгі VI-V ғасырларда жазылған ежелгі Иран халқының киелі кітабы болып есептеледі. Сондықтан қазіргі заманның өзінде Иранның әйгілі тарихи шаһары Исфаһанда Зәрдөштті пайғамбар деп, оның дінін ұстанғандардың ғибадатханасы һәм отханаларының есігі өз табынушыларына ашық тұр. Онда зәрдөшттер күнделікті ғибадаттарын орындап, Мұғтары (дінбасылары) діни уағыздар айтып, Зәрдөшт дінін түсіндіріп, насихаттап жатады.

«Авестаның» мазмұны жақсылықтың «құдайы» – Әһурамәзда және жамандықтың жаршысы – Әһримән, жаннат-тозақ, адамзаттың бұл әлемде атқаратын міндеттері туралы, сондай-ақ, ұлттық дастандарды қамтиды. «Авестаның» сөзі негізінде «Әуиәснак» сөзінен шыққан, орнықты, берік ірге деген мағынадағы сөз. Ол

мағына берік аят, орнықты шариғат деген мағынаны меңзейді. Ғалымдардың пікірінше тағы бір мағынасын білім, таным деп көрсеткен. Сондай-ақ «Авеста» сөзі үнділердің ең көне діни кітабының есімі «веда» сөзімен түбірлес болып келеді. Сондықтан «Авеста» кітабы «Білім кітабы» немесе «Даналық кітабы» делінеді. Тәбәри және одан бұрынғы араб тарихшылары өздері жазып қалдырған тарихнамаларында «Авеста» сөзін «Истақ», «Әфсқақ» түрінде тіркелген. Парсы дәрі тілінде ««Авеста», әста, вәст, әст» түрлерімен хатқа түскен. Өйткені ежелгі «Әуиәснак» сөзінің «данак, төванак» жұрнақтары парсы дәрі тілінде алынып тасталады. Оның дұрыс айтылуы ғалымдардың пайымдауынша «Әвиәсна» болу керек. Бірақ ақындар сөздің қисынын келтіру үшін оны қысқартып жырларына «Авеста» түрінде келтірген. Соның салдарынан «Авеста» сөзі кеңінен қолданылып кетті.

Зәрдөшттердің діни рауаяттарына қарағанда: «Мысыр тағында отырған римдік Ескендір сорлы кезбе, дінсіз, оңбаған, жаман іс пен сөздің иесі Әһримәннің бұйрығымен Иран еліне шабуыл жасап, Авеста мен Зәндті алып өртеді. Тәнсер Мазандаран патшасына жазған хатында Ескендір Иран астанасы Естәхр қаласын жаулап алған соң он екі мың сиыр терісінде жазылған авеста жазбаларын алып, оның ішіндегі медицина, астрономия, философия сынды ғылыми мәтіндерін грек тіліне аудартып грек еліне жіберді. Ал, түпнұсқалық жазбаларын өртеуге бұйырды» (10-32). Яғни батыс өркениетінің өкілі Ескендір Филиппұлы Македония (291-323) адамзат өркениетіне орны толмас қастық жасап, тарих жадында қалған.

Ескендір Филиппұлынан кейін Әшк династиясының патшасы Вәлхш (51-78) Авеста мәтіндерін жан-жақтан жинақтап, оны қайта құрастырып, ежелгі дінді жаңартты. Вәлхш патша Белаш есімімен аталады. Сондықтан қазіргі қолда бар «Авеста» кітабының нұсқасы Әшк пен Сасан династиясының патшалық еткен дәуірінде әр жерде қалған мәтіндері мен ел есінде қалған әңгімелері жинақталғаны анық. «Авеста» кітабының жинақталып, ретке келуі соңғы рет жиырма жылнамасы бойынша 5-6 ғасырларда (шамамен 11-12 ғасырға дейін) іске асып, қазіргі заманғы нұсқасын құрады. Зерттеуші ғалымдар Сасанидтер дәуірінен 345700 сөзден тұратын 21 кітап жинақталғанын айтады. Бірақ тарих өткелінен аман қалып мұра болып қалғаны 83000 сөзден тұрады. Бұл жағында авестатанушы ғалымдардың парсы тіліндегі қортындысы болып табылады. Иран елінде авеста кітабын пәһлеви тілінен қазіргі парсы дәрі тіліне аударып, түсінік жазған Паризи Бастани мен Жәлел Достха зерттеушілердің орны ерекше екенін айту керек.

Түрік халықтарының өмір сүріп, салтанат құрған ежелгі аумағын «Тұран» деп атап жазған, да осы «Авеста». Сол дәуірдегі Тұранды басқарған, Иран еліне жорық жасаған, Иранды жеңіп сонда билік еткен Тұран патшасы Афрасиаб есімімен де аталғанын кітаптан кездестіреміз. Мәселен, «Авестаның» мәтіндерінде Афрасиаб (2 рет), тұрандық Афрасиаб (1 рет), жауыз Афрасиаб (1 рет), тұрандық жауыз Афрасиаб (4 рет), аса қайратты Афрасиаб (5 рет) жазылған.

Иран тілі ежелден бүгінге дейін үш дәуірге бөлініп қаралады: Бірінші мыңжылдығында – авеста тілі, екінші мыңжылдығында – пәһлеви тілі, үшінші мыңжылдығы – бүгінгі парсы дәрі тілі Х ғасырдан басталады. Сол себептен Афрасиаб есімі үш дәуірде түрлі фонетикалық ерекшелігімен жазылып жүрді. Мәселен, «Авеста» кітабында Франграсиан (Frangrasyan), Пәһлеви жазбаларында Фрасиак, Фрасиаб. Ал Әбілқасым Фирдауси (940-1030) «Шаһнамасында» «Афрасиаб» түрінде жазылған. Авеста кітабының сөздігін жазған

немістің ирантанушы ғалымы Фердинанд Юсти (1837-1907) Афрасиаб сөзінің лексикалық мағынасын: «Үрей тудыратын адам» деп берген. Сондықтан ирандықтар Тұран патшасын ең мықты жауынгер әрі ұлы қолбасшы деп тани отырып, оны Афрасиаб атымен атаған өздері болған. «Авестада «Тұр» сөзі (Tūra) түрінде жазылған. Онда «Тұр» сөзі тұрандық қауымға телінген. Және батыр, ер деген мағынада екен. Оны санскрит сөзі екенін және батыр мағынасы бар екендігі айтылған» (12-238). Авеста шығармасынан басқа иран жазбаларында Тұран мен Афрасиаб туралы түрлі мәліметтер бар. Бірақ осы мақалада иранның ұлттық ақыны Әбілқасым Фирдауси (941-1030) шығармасы «Шаһнама» дастанына тоқталмақпыз.

Шаһнамада Афрасиаб тұлғасы иран тарихының аңыз бен ақиқатқа негізделіп жазылған жазбаларында ежелгі кезеңінен аталып келеді. Мәселен, Афрасиаб – Тұран әскерінің ұлы сардары болып, Иран патшасы Мәнучерді әкесі Тұрдың кегін алу мақсатында кескілескен шайқаста күйретіп шегініс жасауға мәжбүр етеді. Кейін Мәнучердің ұлы Наузәрді тағынан тайдырып, оны бірнеше соғыста жеңіліске ұшыратып, өлімінен соң Иран тағына 12 немесе 28 жыл отырады. Рауаяттарға қарағанда жүз қырық жыл ғұмыр кешкен Афрасиаб Иран патшасы Кейқауыс және оның ұлы Кейхұсрау дәуірінде де Иран-Тұран елдерінің тарихи оқиғаларының дәл ортасында басты кейіпкерлердің бірі болған.

Әбілқасым Фирдауси «Шаһнама» дастанын жырлағанда Иран елінің Пәһлеви тілінен мұра болып қалған көптеген жазбаларын пайдаланды. Солардың қатарында Афрасиаб туралы да жеткілікті деректер болған. Сол себепті Фирдауси жырында Иран еліне шабуылдар жасаған Тұран елінің ең мықты патшасы болған Афрасиабты басты кейіпкер етіп алған. Сондықтан 981-982 жылдар шамасында жырланған «Шаһнама» – түрік халықтары үшін терең зерттелуге тиіс өте маңызды шығарма. Онда Иран жұрты жақсылықтың құдайы Әһурамазданың символы болса, Тұран елі жамандықтың құдайы Әһримен құдайының өкілі болып саналады. Сондықтан Афрасиаб Тұран елінің патшасы болғаны үшін жағымсыз тұлға болып сомдалады. Бірақ оның батыр болғанына күмән келтірілмейді. Ал «Тұр» сөзі де болымды мағынада қолданыс тапқан. Мәселен, тұр сөзі жеке және тіркес түрінде «Шаһнамада» қандай мағынада қолданылған. 1. Тұр: тұрандық. 2. Тұран құдайы: тұран патшасы, тұран билеушісі. 3. Тұран земи: тұран жері, тұран территориясы. 4. Тұран земин: тұран мемлекеті, тұран елі. 5. Тұран сепаһ: тұран қосыны, тұран жауынгерлері, тұран армиясы. 6. Тұран шәһ: тұран шаһы, тұран патшасы. 7. Тұран груһ: тұран әскері, тұран жауынгерлері, тұрандықтар. 8. Тұран нежад: тұран текті, тұран жұрты. 9. Тұри: тұрандық, тұран елінен. 10. Тұри нежад: түрік тегінен, тұрандық тегінен (14-685-86). Сондай-ақ «Шаһнамада» «Тұран» атауының шығу себебін де жазған. Онда Иранның апсанауи патшасы Придунның (Феридун) үш ұлы болған. Олар: 1. Сәләм. 2. Тұр. 3. Ирәж.

*Үлкенім сенсің, Сәлім, атың таралғай,
Бағың сенің күллі әлемге жайылғай.
Асқан батыр ортаншым тентек болған әу бастан,
Батырлықпен оның да күннен-күнге даңқы асқан.
Арыстандай айбарлы Тұр деп оны атаймыз,
Күштілігін өзінің пілді жеңіп байқатқан.
Шапшаң бола тұрса да, байсалды болған,
Жаратылған секілді тас шеңгелден.
От пен судың ортасында қалса да,
Қиындықты кенжеміз ақылмен жеңген.
Өзі батыр, өзі жас, парасатты болған.
Һәм әлемге атағы мадақ болған.*

*Атың сенің, кенжетай, Ираж болғай,
Ғұмырың ұзақ, тағдырың ұлпа болғай.*

Осылай Феридун әлемді үшке бөліп, үш ұлына үлестіреді. Рим мен Батысты Сәлімге, Түркістан мен Қытайды Тұрға, Иран мен Дешт-е нейзевәрәнды (Арабия немесе Бабыл) Ирәжға береді. Үшеуінің билікке таласуының салдарынан, Иран мен Тұран арасындағы ұзаққа созылған шайқас басталады. Бұнда жауыз да, шабуылды бастаушы да тұрандық болса, қорғанушы, ақиқаттың қорғаушысы да ирандықтар болып сомдалады. Ондағы Иран-Тұран елдерінің саяси бақталасы ұзақ әңгіме. Біздің айтайын дегеніміз – Тұран атауы сол Тұр елі дегенді Фирдауси айтады. Әрі «Авеста» кітабындағы Тұр мен Түрік атауының мағынасы бірдей екен. Яғни: батыр, ержүрек Афрасиаб «Авеста» мен «Шаһнама» жырынан да басқа парсы, түркі тілінде жазылған көптеген деректерде хатқа түскен. Сондықтан Афрасиабтың тарихта айтарлықтай айрықша орны бар тұлға екенін сезу қиын болмайды.

Түркі тілінде жазылған XI ғасырда өмір сүрген түрік халықтарының рухани қос жұлдыздары Жүсіп Баласағұнның 1069-1070 жылдар аралығында он сегіз айда жырланған «Құтты Білік» және 1072-1078 жылдарында жазылған Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат-әт-түрік» атты екі ұлы шығармалары дәлел. Жүсіп Баласағұн түркілік сананың оянуына өлең жолдарын арнап былай өрнектейді:

*Бұл қара жер мыстай қызыл болғанша,
Жасыл от, гүл, дала тозып оңғанша,
Түркі құты, мың жасасын, кесірсіз,
Көре алмастың көзі отпен тесілсін.*

Бұл өлең жолдары ақынның саяси даналығы болып есептеледі. Сонымен қатар, Афрасиаб тұлғасын түркінің тарихымен ұштастыра жырлап, түркілердің өз тарихына талғампаздықпен қарауға да үндейді. Өйткені сол заманда қоғамның тұрмыс-тіршілігінің және саяси ерекшелігі елін қорғай алатын ерлерін ел ынтымағының негізгі терегі деп білетін. Ол:

*Назар салсаң, бұл түріктің бектері,
Жаһанның өз бектері, асыл тектері.
Түрік бектері ішінде атын асырған,
Алып Ер Тоңа ер еді, құты тасыған.
Білімі-даңқы ұлы, көптің сарасы,
Білімді, ойлы әрі халық ағасы.
Зерек, дана көңілі сара, сері еді,
Жұтты жалған елге тұтқа ер еді!
Тәжіктер оны Афрасиаб атаған,
Елдерге ол көп ізгілік жасаған.
Қажет білсең білім, ақыл, даналық,
Қолға алуға дүниені қаратып.
Тәжіктер де хатқа мұны түсірген,
Кітапта жоқ болса кімдер түсірген!?*

Афрасиаб түріктердің Алып Ер Тоңа екендігін Махмұт Қашғари да өз кітабында растайды. Ол Алып Ер Тоңа өлгеннен кейін араға XVII ғасыр салып, халық аузынан жазып алған төрттаған түрінде жырланған «Алып Ер Тоңа жоқтау» жырларының үзінділерін кітабында жариялады. Онда батырын аңсаған халық:

*Алып Ер Тоңа өлді ме?
Жалған дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар!–*

деп жоқтау айтқан. Осыған қарап Алып Ер Тоңа (Афрасиаб) өлімі туралы айтылған екі нұсқаның біріншісі тарихи деректер негізінде Афрасиабты ирандықтар соғыс майданында жеңе алмаған соң оны достық пейілмен алдап патша сарайына шақырып, қонақ асы дастарқанында кесесіне у қосып өлтіреді. Екіншісі, Фирдауси «Шаһнамасында» келтірілген Кейхұсрау

патшадан жеңіліп, қашып жүріп қаза табады. Әрине, бұл парсылардың рухын оятып, саяси беделін ойлаған ақынның шайырлық түйсігінен аса алмаған қиял деуге болады.

Түйіндеп айтқанда, Алып Ер Тоңа – түркілік тарих бастауындағы басты кейіпкер. Оның бір қыры – саяси тарихымызға бастау болса, екінші қыры – түркі халқы батыр патшасын ғасырлар бойында жоқтауын естен шығармай келгендігі олардың елге қорған бола алатын ерлеріне құрметі деп білген абзал. Осылайша мұра қалдырған Афрасиапқа арналған жоқтау өлеңі түркі әдебиеті тарихының бастау тарихы да бола алады.

Қорытынды. Біздің мақсат түркілердің саяси-мәдени аясында кеңінен қолданылып келе жатқан «Тұран» атауының қайдан, қалай шыққандығын анықтау болатын. Осы орайда «Авеста» мен «Шаһнама» шығармаларын негізге алып, ондағы қолданылған тұран сөзіне шолу жасап, ой бөлістік. Сондағы ұстанымымыз аталған тарихи-әдеби, саяси-діни шығармаларды тек қана дереккөз ретінде қарастырғанды жөн көрдік. Өйткені олардың екеуінде де Тұран елін Иран еліне қарсы дұшпан ретінде сомдап, жағымсыз және шайтани істердің қайнары деп көрсетеді. Екіншіден, Тұран-Иран елдерінің түп-тамыры бір ошақтан болғанын айтып, жамандықты ұлттық болмыстан емес, адамның жеке нәпсілік сұраныстарынан туындайтынын меңзеп, тұрандықтарды ел ретінде күнәден арылтқан болады. Әрине, шығармалардың саяси-философиялық бағытындағы көздеген мақсатты тереңдеу зерделеген абзал. Себебі, жауластық сынды көне жараны даналық ғасырдың емімен сауықтырып, елдер арасындағы достық пен игі істер мен қатынастарға жол ашқан дұрыс болар нәтиже екендігіне сенеміз. Осындай ниетпен тарихи оқиғалардың ақиқатын ашуда жазба дерек көздерге тура және батыл һәм игі ниетпен қарағанды жөн санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Ақселеу Сейдімбек. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы, «Санат» баспасы, 1997, - 464 бет.

Ислам Жемей. Түрік халықтарының әдебиет тарихы. Оқу құралы. – Алматы, «Таңбалы», баспасы, 2014, - 200 бет.

Ислам Жемей. Түрік халықтарының әдебиеті тарихына кіріспе. Оқу құралы. – Алматы, «Қазақ университеті», баспасы, 2019, - ... бет.

Ислам Жемей. Парсы және түркі жазба деректеріндегі қазақ тарихы. (Ежелгі және орта ғасырлық дәуір). – Алматы, «Сардар», баспасы, 2019, - 224 бет.

Арслан Текин. Түркі тарихы, 3-басылым. – Ыстанбұл, карьер басылымдар, 2015, 584 бет.

Сағди Ширази. «Ғазалдарына түсініктеме». Үсейінәли һерәви, төртінші басылым, бірінші том. – Тегеран, «Симұрғ» баспасы, 1375, - 690 бет.

Ислам Қабышұлы. Тұран әлемі, Түркі-моңғол халықтарының тарихы. – Алматы, «Санат» баспасы, 2007, 120 бет.

Ұмай Түркеш Гүнай. «Түркілердің тарихы», екінші басылым. – Анкара, «Ақчағ» баспасы, 2007. 648 бет.

Мағжан Жұмабай. Көп томдық шығармалар жинағы, 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме. – Алматы: Жазушы, 2002, - 208 б.

Ислам Жемей. Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе. – Алматы, «Қазақ университеті» баспасы, 2019, 274 б.

«Авеста» ирандықтардың ежелгі әндері. Баспаға дайындаған, зерттеген: Жәлел Достха, IV басылым, екі томдық. – Тегеран, «Морварид» баспасы, 1377, 1206 бет.

Үсейін Шәһиди Мазандерани (Бижән). Шаһнаманың түсіндірме сөздігі, бірінші басылым. – Тегеран, «Бәлх», 1377, 812 бет.

Жұмажан Байжұмин. «Тұран», төрт томдық. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2012 ж.

Әли Рәвағи. Шаһнаманың түсіндірме сөздігі, 1-том, бірінші басылым. – Тегеран, «Тәлиф» баспасы, 1390 ж. 1187 бет.

Әбілқасым Фирдауси. Шаһнама, алтыншы басылым. – Тегеран, «Қөтре» баспасы, 1379 ж. 1367 бет.

Әбілқасым Фирдауси. Шаһнаманың желісімен жырланған тарихи дастан, екі томдық. – Астана, «Сарыарқа» баспа үйі, - 2009 ж.

Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Ауд. А. Егеубаев. – Астана: Аударма, 2003. 128 б.

Махмұт Қашғари. Түрік сөздігі, 3-том, Алматы: «Хант» баспасы, 1997 ж. 551-554 б.

REFERENCES

Akseleu Seidimbek. Qazaq әlemi. Etnomádeni pайymdaу. Oqу quraly [The Kazakh world. Ethnocultural thinking. Textbook]. – Almaty, “Sanat” publishing house, 1997, 464 pages [in Kazakh].

Islam Zhemenei. Tүrik halyqtarynyń әdebiet tarihы. Oqу quraly [History of the literature of the peoples Turkey. Textbook]. – Almaty, “Tamgaly”, publishing house, 2014, 200 pages [in Kazakh].

Islam Zhemenei. Tүrik halyqtarynyń әdebiet tarihyna kirispe. Oqу quraly [Introduction to the history of literature of the Turkic peoples of Textbook]. – Almaty, “Kazakh University”, Publishing House, 2019, ... pages [in Kazakh].

Islam Zhemenei. Parsy jáne tүrki jazba derekterindegi qazaq tarihы. (Ejelgi jáne orta gasyrlyq dáyir) [Kazakh history in Persian and Turkic written sources. (Ancient and medieval times)]. – Almaty, “Sardar”, publishing house, 2019, 224 pages [in Kazakh].

Arslan Tekin. Tүrki tarihы, 3-basylym [Turkic history, third edition]. – Istanbul, career editions, 2015, -584 pages [in Turkish].

Sagdi Shirazi. «gazaldaryna túsiniктеme». Useináli herávi, tórtinshi basylym, birinshi tom. [“Commentary on ghazals”. Useinali Heravi, fourth edition, first volume]. – Tehran, “Simurg” publishing house, 1375, 690 pages [in Kazakh].

Islam Kabysuly. Turan әlemi, Tүrki-moңgol halyqtarynyń tarihы [The World of Turan, History of the Turkic-Mongol peoples]. – Almaty, “Sanat” Publishing House, 2007, 120 pages [in Kazakh].

Umai Turkesh Gunay. «Tүrkilerdiń tarihы», ekinshi basylym [“History of the Turks”, second edition]. – Ankara, “Akçag” Publishing House, 2007. 648 pages [in Turkish].

Magzhan Zhumabay. Kóp tomdyq shygarmalar jınagy, 1-tom. Óleńder, dastandar, әngime [Collection of multi-volume works, 1 volume. Poems, epics, stories]. – Almaty: Writer, 2002, 208 pages [in Kazakh].

Islam Zhemenei. Tүrik halyqtary әdebiet tarihyna kirispe [Introduction to the history of literature of the Turkic peoples]. – Almaty, “Kazakh University” Publishing House, 2019, 274 pages [in Kazakh].

«Avesta» irandyqtardyń ejelgi әnderi. Baspaga дайындaған, zertтеген: Jálel Dostha, IV basylym, eki tomdyq [“Avesta” is an ancient Iranian song. Prepared for publication, researched by Zhalel Dostkha, Avetai and Persian, IV edition, two volumes]. – Tehran, “Morvarid” publishing house, 1377, 1206 pages [in Kazakh].

Useyin Shahidi Mazanderani (Bizhan). Shahnamanyń túsindirme sózdigi, birinshi basylym [Explanatory Dictionary of Shahnameh, first edition]. – Tehran, “Balkh”, 1377, - 812 pages [in Kazakh].

Zhumazhan Baizhumín. «Turan», tórt tomdyq [Turan, four volumes]. – Almaty, Arys Publishing House, 2012 [in Kazakh].

Ali Ravagi. Shahnamanyń túsindirme sózdigi, 1-tom, birinshi basylym [Explanatory Dictionary of Shahna, Volume 1, First Edition]. – Tehran, Talif Publishing House, 1390. 1187 p. [in Kazakh].

Abylkasym Firdausi. Shahnama, altynshy basylym [Shahnama, sixth edition]. – Tehran, “Qatre” publishing house, 1379. 1367 p. [in Kazakh].

Abylkasym Firdausi. Shahnamanyń jelisimen jyrlangan tarihі dastan, eki tomdyq [A historical epic sung in the line of Shahnameh, two volumes]. – Astana, «Saryarka» Publishing House, 2009 [in Kazakh].

Yusup Balasagun. Qutty bilik. Aýd. A. Egeýbaev [Good luck. Translated by A. Egeybaev]. – Astana: «Aударma» Publishing House, 2003. 128 p. [in Kazakh].

M. Kashgari. Tүrik sózdigi, 3-tom [Turkish Dictionary, Volume 3]. – Almaty, «Hunt» Publishing House, 1997. Pp. 551-554 [in Kazakh].

Ж.НҰРМАНБЕТҚЫЗЫ¹, Г.ЖАМБАУЛОВА², К.ЖҰМАБАЕВА³,¹т.ғ.к. профессор, zhumakhan.nurmanbetkyzy@mail.ru:²докторант, E-mail:gula-12345@mail.ru:^{1,2}Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан.³п.ғ.магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Алматы, Қазақстан. E-mail:zhumabaeva1995@list.ru:

САНА МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада жаңа сана мәдениетін қалыптастырудағы Қазақстан тарихын оқытудың рөлін зерттеу және анықтау мәселелері қарастырылған. Бұл қазіргі заманның жаһандық проблемасы жас ұрпақтың білім деңгейін, ең алдымен, қоғамның мәдени әлеуетін сақтауға және дамытуға мүдделі мемлекеттің саясатына елеулі әсер ететін маңызды әлеуметтік индикаторға айналдыру, сондай-ақ білім беру жүйесін қоғамның алдағы онжылдықтардағы даму мүмкіндіктеріне қоғамдағы әлеуметтік-мәдени процестердің құрылымы мен бағытының өзгеруіне сәйкес келтіру.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, сана, әділет, жаңа технология, мәдениет, пән аралық байланыс.

Ж.НҰРМАНБЕТҚЫЗЫ¹, Г.ДЖАМБАУЛОВА², К.ЖҰМАБАЕВА³,¹к.и.н., профессор. E-mail: zhumakhan.nurmanbetkyzy@mail.ru:²докторант. E-mail: gula-12345@mail.ru:^{1,2}ҚазНПУ им. Абая, Алматы, Қазақстан.³магистр п.н., ҚазНУ им. Аль-Фараби,
Алматы, Қазақстан. E-mail: zhumabaeva1995@list.ru:

КУЛЬТУРА СОЗНАНИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

В статье рассмотрены проблемы изучения и определения роли преподавания истории Казахстана в формировании культуры нового сознания. Это глобальная проблема современности в превращение уровня образования молодого поколения как важный социальный индикатор, оказывающий существенное влияние, прежде всего, на политику государства, заинтересованной в сохранении и развитии культурного потенциала общества, а также приведение системы образования к возможностям развития общества в ближайшие десятилетия в соответствии с изменением структуры и направления социокультурных процессов в обществе.

Ключевые слова: История Казахстана, сознание, юстиция, новые технологии, культура, межпредметные связи.

ZH.NURMANBETKYZY¹, G.DZHAMBAULOVA², K.ZHUMABAYEVA³,¹candidate historical Sciences, professor,

E-mail: zhumakhan.nurmanbetkyzy@mail.ru:

²doctoral student, E-mail: gula-12345@mail.ru:^{1,2}KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan.³master of Pedagogical Sciences, KazNU named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhumabaeva1995@list.ru:

CULTURE OF CONSCIOUSNESS AND CURRENT PROBLEMS OF TEACHING THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

The article deals with the problems of studying and determining the role of teaching the history of Kazakhstan in the formation of a culture of new consciousness. This is a global problem of our time in transforming the level of education of the younger generation as an important social indicator that has a significant impact, first of all, on the policy of the state, which is interested in preserving and developing the cultural potential of society, as well as bringing the education system to the opportunities for the development of society in the coming decades in accordance with the change in the structure and direction of socio-cultural processes in society.

Key words: History of Kazakhstan, consciousness, justice, new technologies, culture, intersubject connections.

Кіріспе. Қазақстан тарихын оқытудың еліміздегі жаңа сана мәдениетін қалыптастырудағы рөлін анықтау мәселесін зерттеу бірқатар теориялық және практикалық мақсаттармен анықталады. Соның ішінде, ең алдымен, білімнің қоғамның мәдени әлеуетін сақтау мен дамытуға мүдделі мемлекеттердің саясатына айтарлықтай әсер ететін қазіргі заманның

жаһандық проблемасы және жас ұрпақтың білім деңгейінің маңызды әлеуметтік индикаторға айналуы, сонымен қатар сенімділіктің жоғары деңгейімен, қоғамның алдағы онжылдықтардағы даму мүмкіндіктеріне жас ұрпаққа білім беру жүйесін қоғамдағы әлеуметтік-мәдени үрдістердің құрылымы мен бағытының өзгеруіне сәйкес келтіру, әсіресе,

елдегі жоғары білімнің басым мақсаттары мен міндеттерінің трансформациялануы, оның ішінде жоғары мектептің жаңа функцияларының пайда болуы, жаңа білім беру практикасының қалыптасуы, жоғары мектеп қызметкерлерінің заманауи білім беру технологияларын игеруі және оларды жоғары мектеп тәжірибесіне енгізу ерекшеліктерін атап өтуге болады.

Бүгінде қоғамдағы әлеуметтік-мәдени үрдістер аясында жоғары білім-жоғары ұтқырлықты, халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарын біріктірудің практикалық мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін қоғамның өзгеруінің қуатты факторына айналууда. Осы орайда Қазақстандағы жаңа сана мәдениетінің қалыптасуындағы отан тарихын оқытудың маңызы зор.

Зерттеу әдістері. Қазақстан тарихын оқыту мен жаңа сана мәдениетінің қалыптасуы мәселесін зерттеуде тарихи оқиғаларға және Отан тарихын талдау мен сараптау әдістері қолданылды. Сонымен қатар кеңінен қолданылатын тарихи-салыстырмалы және жүйелеу әдістері де мақалаға арқау болды. Бұл әдістер Қазақстан тарихын жаңаша оқытуда және жаңа сана мәдениетінің қалыптасуындағы рөлі мен орнын жүйелі түрде айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге тарихи сана мен жаңа сана мәдениетінің қалыптасуының теориясы мен әдістемесі отандық және шетелдік зерттеушілердің жаңа концепциялары мен парадигмаларына, әдіснамалық ерекшеліктеріне негізделеді.

Талдау. Қазақстан тарихын оқытумен және жаңа сана мәдениетінің қалыптасуының негізгі факторлар қатарына, әлем және Қазақстан тарихына байланысты мәселелерге саяси көзқарастың өзгеруін жатқызуға болады. Оның ішінде: Отан соғысындағы қазақстандық жауынгерлердің ерен ерліктеріне деген күмәнмен қарау, тіпті оны жоққа шығаруға бағытталған пікірлер (кейбір Ресейлік топтар), Қазақстан мемлекеттілігіне байланысты мәселелер, Алтын Орда тарихына байланысты тұжырымдар, Қазақстанның әлемдік экономикалық жүйеге интеграциялануы, қоғамдық сана, діни радикализм мен діни сана, жаһандану үрдістері және т.б. Сондықтанда Қазақстан тарихын оқытуда жаңа технологияларды оның ішінде дамыта оқыту, модульдік дамыта оқыту, перспективтік оқыту, ірі-блоктық оқыту, проблемалық оқытуды кеңінен қолдану маңызды. Бұл технологиялар қазіргі қазақстандық қоғамда, әсіресе, жас ұрпақта танымдық белсенділікті, ізденушілікті қалыптастыруға көмектеседі.

Жалпы жаңа технологияларды қолдану мәселелері (Коменский, 1982:656), (Дистервег, 1993:197) еңбектерінде дамытылды. Сонымен қатар, (Бурдин, 2015:13) зерттеулерінде бұл мәселеге айтарлықтай көңіл бөлінген. Ал, тарихи сананың қоғамдағы орны мен рөліне байланысты және философиялықәдістеме мен оның әдіснамамен арақатынасын Аристотель [3], (Гегель, 1972: 295-303), (Маркс,Энгельс,1977: 37-38,44) өз еңбектерінде қарастырған. Диалектиканың әдістері мен эволюция теориясы туралы (Кедров, 1983: 7), (Вернадский 1989: 41), (Тимофеев-Ресовский, 1969: 237), (Воронцов), (Яблоков), (Берг,1977: 222), (Орбели,1962: 501) жазды.

Осы тұрғыдан алғанда, Елбасы, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты жұмысы отандық тарихнамада, мәдени өмірдегі маңызды және мәнді оқиға болып табылады, өйткені бұл зерттеуі өзінің мазмұны жағынан да, көптеген әдіснамалық аспектілері бойынша да тарихымызды қайта ойлау мен неғұрлым терең игеру проблемаларын шешудің жаңа бетін ашады.

Отандық тарихнамада ұлттық психология және

қазақ этнопедагогикасына байланысты зерттеушілер (Джангельдин, 1971: 78-79),

(Жамансариева, 1993: 202 с.), (Жарықбаев, 1994: 270 б.), (Қожахметов 1998: 317 с.) еңбектерін атап өтуге болады. Ал, тарихи санаға байланысты зерттеулер қатарында Н.Нысанбаев, М.К.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, Х.М.Әбжановтардың еңбектері өзіндік пікірлермен ерекшеленеді. Дегенмен де тарихи сананы тарих субъектісінің рухани-практикалық қызметінің құбылысы ретінде зерттеуге, оның орнын анықтауға жеткілікті көңіл бөлінбей келеді. Жаңа сана мәдениетінің қалыптасуы, оның жалпы тарих философиялық категориялар жүйесіндегі орны әлеуметтік сана мен рухани мәдениетті зерттеудегі әдіснамалық маңыздылығымен ерекшеленеді. Сондықтанда жаңа сана мәдениетінің қалыптасуымен оның қоғамдық сана жүйесіндегі, рухани мәдениеттегі орны мен рөлін анықтау жан-жақты түсіну қажеттілігінен туындап отыр.

Зерттеу нәтижелері. Жаңа сана мәдениетінің қалыптасу мәселесінің өзектілігі бірнеше факторларға байланысты. Оның ішінде: тарихи сана, қоғамдық сана, әлеуметтік даму, жаңа ұрпақтарда тарихи жадқа, Отандық тарих пен мәдениетті білуге негізделген пәрменді тарихи сананы қалыптастыру қажеттігінен; өткен жолды бағалаумен де, сондай-ақ қоғам дамуының одан арғы жолдарын таңдаумен де байланысты міндеттерден туындайды. Жаңа сана мәдениетінің қалыптасуы ішкі және сыртқы әлеуметтік шындықтармен де өзекті. Қазіргі уақытта жаһандық деңгейде айтарлықтай өзгерістер орын алуда, бұл модернизм дәуірінен постмодерн дәуіріне, постиндустриалды ақпараттық қоғамға, жаһандану қайшылықтарына көшумен байланысты. Сонымен бірге, жаңа сана мәдениетінің проблемаларын өзектендіруде философиялық білім саласындағы факторлардың да рөлі зор.

Философиялық әдебиетте тарихи сана XX ғасырдың 60-жылдарының соңында мақсатты зерттеу объектісіне айналған болатын. Тарихи сана феноменіне философиядағы қол жетімді көзқарастар, оның ерекшелігін түсінудің бай мүмкіндіктеріне ие болды.

1.Отан тарихын оқыту барысында жаңа сана мәдениетін қалыптастыру.

Қазақстан тарихын, жалпы тарихты оқыту тарихи фактілерді меңгеруден басталады. Ал тарихи фактілер қайталанбайды және оны бақылау мүмкін емес. Сондықтанда тарихи фактілер негізінде оқушыларда жаңа сана мәдениетін қалыптастыру үшін, оны қазіргі заманғы саясатпен, құбылыстармен байланыстыру маңызды. Дегенменде жекеленген тарихи оқиғаларды білу – тарихты меңгерді дегенді көрсетпейді. Сондықтанда тарихты оқыту үрдісінде өткен оқиғалар мен қоғам заңдылықтарын сабақтастықта қарастыра отырып, салыстырудың маңызы зор. Қазақстан тарихын оқыту арқылы жаңа сана мәдениетін қалыптастыру үшін тарихи фактілерді дұрыс топтастыра алу маңызды. Тарихи фактілерді топтастырудың екі сипаты бар:

Біріншіден, бір рет, қайталанбайтын, бір уақыт аралығында болған оқиғалар. Екіншіден, бір тұтас дәуірге тән сипат алатын тарихи құбылыстар. Мысалы, Қазақстанның өз тәуелсіздігін жариялауы, бұл жеке, ерекше сипат алатын тарихи факт. Мұндай фактіні біз тарихи құбылыстарға жатқызамыз.

Тарихи фактілер жаңа сана мәдениетін қалыптастыруда өзінің көлемі мен күрделілігі жағынан ерекшеленеді. Мәселен, 1986 жылғы Алматыдағы Л.И.Брежнев атындағы алаңдағы желтоқсан оқиғалары.

Бұл жеке қайталанбайтын тарихи факт. Бұл оқиғаны дұрыс түсіну үшін, Қазақстандағы тарихи сананың, ұлт азаттық қозғалыстар тарихын, батырлар тарихын, т.б. құбылыстар мен фактілермен танысу арқылы игеру керек. Яғни, желтоқсан оқиғасы толық ашылуы үшін неғұрлым күрделі фактілерді білудің маңызы зор. Сондықтан тарихи оқиғаларды ұштастыра отырып, жаңа сипатта оқиғаны тарихи фактілер негізінде нақты талдау арқылы жаңа сана мәдениетін қалыптастыруға болады.

Жаңа сана мәдениеті ұлттық санамен тығыз байланысты. Ал, ұлттық сана – ұлт руханиятының негізі. Ұрпақтан ұрпаққа тарихтың білімі, тұлғалар тағылымы, ұлттық тәрбие арқылы беріліп отырады. Ұлттық сананы ұлт руханиятының өзегі дейтін себебіміз, тарихта қазақты ұлт ретінде сақтап қалған дүние – ұлттық сана, ұлттық сананың рухы. Ұлттық сана ұлттың рухани әлемінде сақталып, ұрпаққа рухани дүниелер арқылы беріліп отырғандықтан да тарихтың қиын кезеңдерінің өзінде елдің бірлігі жоғалмаған.

2. Қазақстан тарихын оқыту әдістемесі және жаңа сана мәдениеті.

Жүйелі білімдерді қалыптастыру үшін, дүниетанымдық идеологияны түсіну үшін пәнаралық байланыстар әдістемесінің маңызы зор. Пәнаралық методология Қазақстан тарихының әлемдік тарихпен біртұтастығын, маңыздылығын, дүниетанымдық идеяларды меңгеруді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар пәнаралық байланыстар ортақ фактілер мен идеяларды қалыптастыруда әмбебаптық сипатта болады. Себебі олардың атқаратын функциялары ортақ. Пәнаралық байланыссыз дүниетанымдық көзқарастың біртұтастығын сақтау мүмкін емес. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру ұстаздан терең мәдениетілікті талап етеді.

Сонымен бірге пәнаралық әдістеменің маңызды функциясы бұрын белгілі оқу материалдарын жаңа қырынан түсінуге көмектеседі. Пәнаралық байланыс жаңа қорытындылар жасауға да көмектеседі. Сондықтан Қазақстан тарихын оқыту оқушылар мен студент жастарды теориялық біліммен қамтамасыз етіп қана қоймай, дүниежүзілік тарихи үрдістерді де сараптауға, оларды өзара байланыста қарастыруға және жаңа сана мәдениетін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Тарихи сананың жаңғыруына себепші болып отыр.

Пәнаралық байланыстардың негізгі тәсілдері – тарихи құбылыстар мен үрдістерді, тарихи заңдылықтарды, концепцияларды талдау; дәріс барысында практикалық сұрақтар қою; қорытынды жасау мен шешім қабылдау; тематикалық баяндамалар жасау және т.б.

Сондықтан да жаңа сана мәдениетін қалыптастыруда пәнаралық байланыс әдістемесінің алатын орны маңызды.

Қорытынды. Жаңа сана мәдениетінің қалыптасуында Қазақстан тарихын оқытудың және жалпы мұғалім мәртебесінің алатын орны мен рөлі ерекше. Осы сабақтастықты сақтай отырып, біз жас ұрпақтың бойында елге деген мақтанышты қалыптастыра аламыз.

Сонымен сана мәдениеті және Қазақстан тарихын оқытудың өзекті мәселелері тақырыбын қорытындылай келе төмендегідей тұжырымдар өзекті:

- тарихи фактілер – жас ұрпақта жаңа сана мәдениетін қалыптастырушы фактор;

- жаңа сана мәдениетінің қалыптасу мәселесі тарихи сана, қоғамдық сана, әлеуметтік дамумен тығыз байланысты;

- Қазақстан тарихын оқытуда жүйелі білім негізінде жаңа сана мәдениетін қалыптастыру үшін пәнаралық

байланыстар әдістемесіне басымдылық берілуі маңызды.

Алаштың біртуар ақыны Мағжан Жұмабаев айтқандай «Алты алаштың басы қосылғанда төр – ұстаздікі», – деген қағида бүгінгі заман үшін де өзекті болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Аристотель. Соч. В 4 т. Т. 3. М., 1976-1983. С. 265, 520.
Берг Л.С. Труды по теории эволюции. Л., 1977. С. 222.
Бурдин Н.П. Методы учебной деятельности по И.Я. Лернеру и М.Н. Скаткину в дисциплине «Основы конструирования в дизайн-проектировании» // Концепт. - 2015. - Спецвыпуск № 18. - ART 75244. - 0,34 п. л. - URL: <http://e-koncept.ru/2015/75244.htm>. - Гос. рег. Эл № ФС 77-49965. - ISSN 2304-120X.
Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Кузнецов М. А., Вернадский В. И. О ноосфере. М., 1989. С. 41.
Гегель. Наука логики. Т. 3. М., 1972. С. 295-303.
Джангельдин Н. Природа национальной психологии. Алма-Ата, «Казахстан», 1971. С. 78-79.
Дистерверг А. О природосообразности и культуросообразности в обучении // Народное образование. 1998. - № 7 - С. 193 - 197.
Жамансариева С.Д. Идеи и традиции казахской народной педагогики в современной практике воспитания в семье и школе: Дисс.канд. пед. наук.-М., 1993. -202 с.
Жарықбаев К. Психология: Оқулық.- Алматы: Білім, 1994.- 270 б.
Кедров Б.М. О методике изложения диалектики. М., 1983. С. 7.
Кожаметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. -Алматы: Ғылым, 1998. 317 с.
Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т. 1.—М.: Педагогика, 1982.—656.
Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 46. Ч. 1. М: Политиздат, 1977. С. 37-38, 44.
Орбели Л.А. Избранные труды: В 2 т. Т. 2. М; Л., 1962. С. 501.
Психологические воззрения аль-Фараби / К. Б. Жарикбаев // Вопросы психологии. - 1974. - №. 4. - С. 159-166.
Тимофеев-Ресовский Н.В., Воронцов Н.Н., Яблоков А.В. Краткий очерк теории эволюции. М., 1969. С.237.

REFERENCES

- Aristotel'. Soch. V 4 t. T. 3. M., 1976-1983. S. 265, 520.
Berg L.S. Trudy po teorii evolyucii. L., 1977. S. 222.
Burdin N.P. Metody uchebnoj deyatel'nosti po I. YA. Lerneru i M.N. Skatkinu v discipline «Osnovy konstruirovaniya v dizajnprouektirovani» // Koncept. - 2015. - Specvypusk № 18. - ART 75244. - 0,34 p. l. - URL: <http://e-koncept.ru/2015/75244.htm>. - Gos. reg. El № FS 77-49965. - ISSN 2304-120X.
Vernadskij V.I. Neskol'ko slov o noosfere // Kuznecov M.A., Vernadskij V.I. O noosfere. M., 1989. S. 41.
Gegel'. Nauka logiki. T. 3. M., 1972. S. 295-303.
Dzhangel'din N. Priroda nacional'noj psihologii. A-Ata, «Kazakhstan», 1971. S. 78-79.
Disterverg A. O prirodosoobraznosti i kul'turosoobraznosti v obuchenii // Narodnoe obrazovanie. 1998. - № 7 - S. 193 -197.
Zhamansarieva S.D. Idei i tradicii kazahskoj narodnoj pedagogiki v sovremennoj praktike vospitaniya v sem'e i shkole: Diss.kand. ped. nauk.-M., 1993. -202 s.
Zharykbaev K. Psihologiya: Oqulyk.- Almaty: Bilim, 1994.- 270 b
Kedrov B. M. O metodike izlozheniya dialektiki. M., 1983. S. 7;
Kozhahmetova K.ZH. Kazahskaya etnopedagogika: metodologiya, teoriya, praktika. -Almaty: Fylym, 1998. 317s.
Komenskij YA. A. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya: V 2-h t. T. 1.—M.: Pedagogika, 1982.—656
Marks K., Engel's F. Soch. 2-e izd. T. 46. CH. 1. M: Politizdat, 1977. S. 37-38,44.
Orbeli L.A. Izbrannye trudy: V 2 t. T. 2. M.; L., 1962. S. 501.
Psihologicheskie vozzreniya al'-Farabi / K.B. ZHarikbaev // Voprosy psihologii. - 1974. - №. 4. - S. 159-166.
Timofeev-Resovskij N.V., Voroncov N.N., YAblokov A.V. Kratkij ocherk teorii evolyucii. M., 1969. S.237.

ХАҚНАЗАР ХАН КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Самал ҚАСЕНОВА,

Аршаты орта мектебінің тарих пәні мұғалімі

Зерттеу сұрағы. Неліктен Хақназар хан билеген кезеңді Қазақ хандығының «қайта жаңғыруы» деп атайды?

Оқу мақсаттары: 6.3.1.10 Қазақ хандарының мемлекетті нығайтудағы рөлін анықтау.

6.3.2.6 – Хақназар ханның тұсындағы Қазақ хандығының сыртқы саясатын талдайды.

Сыныптағы диалог/жазылым үшін пайдалы бірліктер.

Талқылауға арналған тармақтар:

Хақназарды тарихшылар «қазақ пен қырғыз ханы» деп атайды, өйткені

Сіз неліктен Хақназарды «әкесі Қасым ханның саяси бағытын жалғастырушы» деп атайтындығын айта аласыз ба?

..... неліктен Хақназар ханның ұрпағы бұдан былай хандық етпеді?

Жазылым/диалогқа қажетті тіркестер:

Хақназар хан Абдаллахпен (достық және әскери одақ құру) келісім жасайды, себебі

Сабақтың басы (10 минут).

Ұйымдастыру шаралары (сәлемдесу, оқушыларды түгендеу) 2 мин.

1-тапсырма.

«Жалған сұрақ» әдісі арқылы «Қасым хан» тақырыбы бойынша үй жұмысын тексеру. 5 мин.

1.Қазақ хандығының бірінші ханы?

Қасым хан қандай елдермен қарым-қатынас жасады?

2.Шыңғыс хан қай жылдары қазақ жерін жаулап алды?

Қасым ханның заңдар жинағы қалай аталады және неше бөлімнен тұрады?

3.Қасым ханның әскер саны?

Қасым хан туралы жақсы пікірлер қалдырған тарихшылар.

4.Қасым хан қай жылдары өмір сүрді?

Қасым хан қай ханның ұрпағы?

ҚБ екінші аспектісі: «Ойлау бутерброды» арқылы оқушылар бір-бірімен кері байланыс жүргізеді.

Мұғалім саралаудың «Диалог және қолдау көрсету» тәсілін қолданып оқушылардан жауап алу үшін алдын-ала дайындалған сұрақтар қояды:

-Қасым ханға ұрыссыз берілген қала?

-Қасым мен Мұрындық арасында өзара қыр-қыстың болмау себебін қалай түсіндіресіңдер?

-Қасым ханның қызметіне куә болып, оны сипаттаған деректерді атаңдар.

2-тапсырма.

Хақназар хан туралы аудио тыңдатып, сұрақтар қою арқылы диалогке тарту.

-Бұл әңгіме қай хан туралы?

-Ол таққа қалай келді?

Сонымен бүгін сабақтың тақырыбы не туралы деп болжайсыздар?

Сабақта ол туралы қандай мәлімет білгілерің келеді?

Сабақтың ортасы 17 минут.

3-тапсырма. Жұптық тапсырма.

1-әрекет. Оқулықтағы мәтінді «Инсерт» әдісі арқылы оқып, келесі жұпқа түсіндіреді.

2-әрекет. «Денататты граф» кесте түрінде ханның саясатын талдау.

1-жұпқа. Хақназардың ішкі саясатын талдау.

2-жұпқа. Хақназар ханның сыртқы саясатын талдау.

Концепт: өзгеріс және сабақтастық.

4-тапсырма.

Дөңгейлік тапсырма:

А: Жаңа тақырыптан тірек сөздерді теріп жазыңыз.

В: Билік басына Хақназар келген кезеңдегі саяси жағдайды сипаттап беріңіз.

С: Хақназарды оның әкесі – Қасым ханның саяси бағытын жалғастырушы деп есептеуге бола ма? Өз пікірлеріңізді дәйектеніздер.

ҚБ смайлик беру.

Сабақтың соңы 10 мин.

1-тапсырма.

«Тарихи диктант» мәтіндегі бос орындарды қажетті мағлұматтармен толтырыңыз:

2-тапсырма.

«Неліктен Хақназар хан билеген кезеңді Қазақ хандығының «қайта өрлеуі» деп атайды» деген тақырыпта 20-30 сөзден тұратын ойтолғау жазыңыз.

Дескриптор:

Білім алушы.

-Хақназар хан тұсындағы Қазақ хандығының ішкі саясатын атайды;

-Хақназар хан тұсындағы Қазақ хандығының саяси жағдайын атайды;

-Хақназар ханның мемлекетті нығайтудағы рөлін атайды;

-Хақназар ханды саяси тұлға ретінде көрсет.

Үйге тапсырма беру:

Тапсырма соңындағы тесті шешу.

Хақназар хан туралы қосымша ақпарат оқып, әңгімелеу.

Шығыс Қазақстан облысы,
Қатын-Қарағай ауданы,
Аршаты ауылы.

«КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫ» АРҚЫЛЫ ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ

Улмира ИГЕНБАЕВА,

Сабыр Рахымов атындағы Шымкент республикалық
«Жасұлан» мектебінің тарих пәні мұғалімі

«Мұғалім білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, іздеуді тоқтатса, мұғалімдігі де жойылады».

Ушинский.

Мұғалім қай уақытта да заман ағымына қарай әрдайым жаңа әдістерге бейім болуы шарт. Қазіргі уақытта білім алудың ілгері даму мүмкіндігі зор тәсілдерінің бірі – заманауи телекоммуникациялық технологияларды, атап айтқанда интернет желісін қамтамасыз ететін мүмкіндіктерді қолдана отырып, қашықтан оқыту. Қашықтан оқытудың тиімділігі оған енгізілген педагогикалық мағынамен анықталады. Бүгінгі күні кеңінен таралған қашықтан оқыту мұғалім мен оқушы арасында ақпарат алмасуды білдіреді. Сондықтан өз шәкірттеріне сапалы, нәтижелі білім беруді мақсат еткен әр ұстаз өз тәжірибесін жаңашылдық арнасына бағыттап, әр әдісін тиімді қолдануы шарт. Осы орайда әр ұстазға әрі жауапты, әрі ауыр жүк артылары сөзсіз.

Қашықтан оқыту ұғымы – кең мағынада алсақ, тыңдаушылар мен оқытушылардың бір-бірінен кеңістікте алыстатылған оқу формасы. Қазіргі білім саласы оқушылардың білім дәрежесінің артуын талап етіп отыр. Сондықтан да қашықтан оқытуды ұйымдастыруда тиімді тәсіл ретінде кейс технологиясын ұсынғым келіп отыр. Кейс технологиясы (ағылшынның case-портфель) оқытуда жасалған әдістемелік материалдармен іске асырылады. Кейс технологиясына арналған материалдар түрлері мыналар:

1. Әдістемелік нұсқалар. Оқу құралдары мен глоссарий. Оқушыларға оқу жоспарлары бойынша электрондық тасымалдауыштарда материалдар кешені (кейс) беріледі. Кешенді даярлауда ұжымдық әдістер, жобалау әдістері қолданылады. Мұндай әдістердің оқушылардың белсенділігін, шығармашылық қабілеттерін арттыруға септігі мол;

2. Жұмыс дәптері;

3. Анықтама;

4. Оқу, аудио, бейне материалдары.

5. Бақылау материалдары (қазіргі білім саласында б ж б, т ж б тапсырмалары).

Кейс-технологиясының негізгі мақсаты:

- оқушылардың бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді қалыптастыру; әртүрлі проблемаларды талдау және оларды шеше білу қабілетін дамыту; ақпаратпен жұмыс жасауды үйрету;

- өз бетінше шешім қабылдауы үшін оқушыға ақпарат іздеуді; ақпаратпен жұмыс жасауды /беру, жүйелеу, талдау/ үйрету; оқушы белгілі бір жердегі немесе елде болған инцидент туралы ақпарат алады; оқушылар ақпараттың аздығына қарамастан проблеманы және оны шешу үшін нені білу керектігін анықтайды.

Кейс амал-тәсілі бойынша төмендегі функциялар жүзеге асырылады:

Мұғалім → бағыт-бағдар беруші;

Оқушы → берілген бағытқа қарай ізденіс жасап, тақырыпқа байланысты тапсырмаларды орындаушы.

Оқытуды ұйымдастыру әдістері жүйесіндегі кейс әдісі:

Кейс әдісінің маңызды ерекшелігі, оның басқа әр түрлі оқыту әдістерімен тиімді үйлесуі болып табылады. Кестеде кейспен жұмысты ұйымдастыруда әр түрлі әдістермен үйлесу мүмкіндіктері берілген.

Кейс-әдісімен үйлескен әдістер	Оның кейс - әдістегі рөлінің сипаты
Үлгілеу	Жағдайдың үлгісін құру
Жүйелі талдау	Жүйелік ұсыныс және жағдайды талдау
Ойша тәжірибе	Жағдай туралы білімді ойша түрлендіру арқылы алу тәсілі.
Сипаттау әдістері	Жағдайдың сипатын құру
Проблемалық әдіс	Жағдайдың негізінде жатқан түйінді мәселені ұсыну.
Жіктеу әдісі	Жағдайды құрастыратын қасиеттер, тараптардың реттелген тізімін құру.
Ойын әдістері	Жағдай кейіпкерлерінің жүріс-тұрысының нұсқаларын ұсыну.
«Миға шабуыл»	Жағдайға қатысты ойларды генерациялау.
Пікірталас	Түйінді мәселе және оны шешу жолдары жайлы көзқарастармен алмасу.

Кейс әдісінің көмегімен оқушылар өз беттерінше теорияны меңгере отырып, сонымен қатар өз ойын жүзеге асыру мүмкіндігіне ие болады. Себебі оқушылардың көпшілігі естігеннің 5% және көргенінің 20% есте сақтайтыны белгілі. Аудио және видео ақпараттарды бір мезгілде қолдану есте сақтауды 40-50% дейін арттырады. Сондай-ақ кейстің құрамында білгілі бір нормативті талаптар жоқ. Кең таралған құжаттар мен дыбыс, анимация, графикалық кірістірулер, слайд-шоу пайдаланады. Оқушы оқулықтың кез келген бетін қағазға басып шығара алады. Оқушы жағдаятқа талдау жасау арқылы болашақ маман ретінде қалыптасып, сабаққа қызығушылығы артады.

«Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ар, мінез деген қасиеттерімен озады», – деп Абай атамыз айтқандай, озық ойлы, білімдар азаматтар заманның, қоғамның дамуына, өзгеруіне үлесін қосып келеді.

«Ізденсе, талаптанса қолдан жасалмайтын шарт жоқ. Құнттамаған ізденбеген, соңына түспеген адамның жұмысы еш уақытта берекелі болмайды» дейді Жүсіпбек Аймауытов. Ендеше, ізденіске жетелейтін, іздегенге көмекші құрал болар әдіс-тәсілдер бір қажеттеріңізге жарасын!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

А.Сатанбаева. Қоғамдық-гуманитарлық бағытты оқыту жайлы. // Қазақстан тарихы №6 2010 31-бет.

Ғ.Ақатаева. Оқушылардың шығармашылық бастамасын дамыту// Қазақстан тарихы №4 2005 33-бет.

Нұрсұлтан Өбішұлы Назарбаев. Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам. // Егемен Қазақстан №380-382 (27 456), 15 шілде, 2012 жыл, 3-бет.

Шымкент қаласы.

ТУҒАН ЖЕР

Тарихи-танымдық ойын (Интеграцияланған сабақ).

Айбек БЕЙСЕКЕНОВ,
Қарақол орта мектеп-
бақшасының тарих пәні мұғалімі

Мақсаты: «Тарихынды білмей, болашақты болжай алмайсың» деген қағиданы оқушылар бойына сіңіру.

Тәрбиелік мәні: Оқушыларды туған жер, Отанға деген құрмет, сүйіспеншілікке тәрбиелеу. Патриоттық тәрбие беру.

Әдісі: «Атажұрт» тарихи-танымдық ойыны.

Көрнекілігі: Слайд, ұран сөздер, техникалық құралдар, т.б.

Қатысушылар: 7 «А» «Қабылан», 7 «Б» «Жеңімпаз».

Жоспар:

I кезең: «Қанат қақты» – капитандар сайысы.

II кезең: «Самғау» – ұпайы көп команда кезегі.

III кезең: «Шарықтау» – жанкүйерлер сайысы.

IV кезең: «Шырқау» – ең тұңғыш сайысы.

V кезең: «Жерұйық» – соңғы сайыс.

I кезең:

«Қанат қақты». «Қабылан» командасы капитанына сұрақтар:

1. Абай Құнанбаевтың шын есімі – Ибраһим.

2. Парламенттің жоғарғы палатасы – сенат.

3. Тарихтың атасы – Геродот.

4. Адамзат баласынан бірінші ғарышқа ұшқан – Ю. Гагарин.

5. Көлемі жағынан ең кіші мұхит – Солтүстік мұзды мұхит.

«Жеңімпаз» командасы капитанына сұрақтар:

1. Абылай ханның шын есімі – Әбілмансұр.

2. Парламенттің төменгі палатасы – Мәжіліс.

3. Жыр алыбы – Ж. Жабаев.

4. Қазақтан бірінші ғарышқа ұшқан – Т. Өубәкіров.

5. Көлемі жағынан ең ірі мұхит – Тынық мұхит.

II кезең:

«Самғау». «Қабылан» командасына сұрақтар:

1. Әбілхайыр неше жыл билік етті – 40 жыл.

2. Шығыс Қазақстандағы ірі өзен – Ертіс.

3. Махамбет Өтемісұлының майдандас серігі – Исатай Тайманұлы.

4. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының алғаш Конституциясы – 1993 жыл.

5. Қазақстандағы ағынды көл – Зайсан.

«Жеңімпаз» командасына сұрақтар:

1. Ақсақ Темір әлемнің неше мемлекетін жаулады – 27 мемлекет.

2. Батыс Қазақстандағы ірі өзен – Жайық.

3. Исатай Тайманұлының майдандас серігі – Махамбет Өтемісұлы.

4. Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі Конституциясы қашан қабылданды – 1995 ж.

5. Қазақстандағы емдік қасиеті бар көл – Алакөл.

III кезең:

«Шарықтау». «Қабылан» жанкүйерлеріне сұрақтар:

1. Жарты алма неге ұқсайды – Жарты алма.

2. $1000+1000+1000-2500-500=0$.

3. Солтүстік мұзды мұхиттың бетін не басқан – Мұз.

5. 315 кабинет пен дәліз арасын не бөліп тұр – Қабырға.

«Жеңімпаз» жанкүйерлеріне сұрақтар:

1. Кемедегі сөніп-өшіп тұрған жарықты жағадағы ма, әлде болкондағы адам бірінші көре ме?

2. $1000+1000-1000+500-1500=0$.

3. Гренландия аралын не басқан – Мұз.

5. Мектеп пен тас жолдың ортасын не бөліп тұр – Қорған.

IV кезең:

«Шырқау». «Қабылан» командасына сұрақтар:

1. Қазақ тілінде тұңғыш алгебра оқулығын жазған – Қ. Сәтбаев.

2. Қазақтың тұңғыш кәсіпқой суретшісі – Ө. Қастеев.

3. Қазақтың тұңғыш кәсіпқой палуаны – Қ. Мұңайтпасов.

4. Қазақстандағы тұңғыш университет – Қаз МУ.

5. Қазақстанда тұңғыш көмір өндірілді – Қарағанды.

«Жеңімпаз» командасына сұрақтар:

1. Қазақтан шыққан тұңғыш геолог – Қ. Сәтбаев.

2. Қазақтың тұңғыш кәсіпқой режиссері – Ш. Айманов.

3. Қазақтың тұңғыш олимпиада чемпионы, палуаны – Ж. Үшкемпіров.

4. Қазақстандағы тұңғыш метро – Алматы.

5. Қазақстанда тұңғыш ашық әдіспен көмір өндірілді – Екібастұз.

V кезең:

«Жерұйық». Екі командаға ортақ сұрақтар:

1. 2020 жылы Ұлы Жеңіске неше жыл болды – 75 жыл.

2. Қарақол ауылы қай облыстың жерімен шектеседі – Алматы.

3. Қазақстан жер көлемі бойынша нешінші орын алады – 9 орын.

4. Қазақстан тәуелсіздігін қашан алды – 1991 ж.

5. Абылай хан нешінші жылы дүниеге келді – 1711 ж.

6. Қазақстанның ең биік нүктесі Хан тәңірі қай тауда орналасқан – Тянь-Шань.

7. Қабанбай батыр кімдермен соғысты – Жоңғар.

8. 22 наурызда қандай табиғи құбылыс болады – Күн мен түн теңеледі.

9. 2014 ж. 8-17 қараша Алматыда өткен спорт жарысы – Ауыр атлетика.

10. Қазақ хандығы нешінші жылы құрылды – 1465-1466 жж.

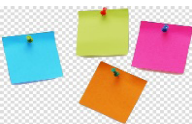
VI Қорытынды.

Шығыс Қазақстан облысы,
Ұржар ауданы,
Қарақол ауылы.

РЕВОЛЮЦИОННО-ИДЕЯЛЫҚ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ЕВРОПАҒА ӘСЕРІ

Алмагүл МАШЕНОВА,
Знаменка жалпы орта білім беретін мектебінің тарих пәні мұғалімі

Ұзақ мерзімді жоспардың тарауы: Революциялық идеялардың ХІХ ғасырдағы Еуропаға әсері.		
Сабақ тақырыбы	Италия мен Германияның бірігу жолдары қаншалықты бір-біріне ұқсас болмады?	
Оқу мақсаттары (оқу бағдарламасына сілтеме)	7.3.1.4-әр түрлі елдердің бір уақыт кезеңіндегі тарихи оқиғаларын салыстыру арқылы ұлттық мемлекеттердің (Германия, Италия) қалыптасу маңызын анықтау; 7.3.2.5-тарихи оқиғаларды түсіндіру үшін «либерализм», «консерватизм», «социализм», «марксизм», «ұлтшылдық» ұғымдарын қолдану.	
Сабақтың мақсаты	Барлық оқушылар: Италия мен Германияның бір уақыт кезеңіндегі тарихи оқиғаларын салыстыру арқылы ұлттық мемлекеттің құрылу маңызын анықтайды; тарихи оқиғаларды түсіндіру үшін «либерализм», «консерватизм», «социализм», «марксизм», «ұлтшылдық» ұғымдарын қолданады. Оқушылардың басым бөлігі: тарихи оқиғаларын салыстыру арқылы ұлттық мемлекеттердің маңызын анықтауда мемлекеттердің экономикалық-саяси дамуына әсер еткен тарихи тұлғалардың рөлін сипаттайды. Кейбір оқушылар: Италия мен Германияның қалыптасуына әсер еткен тарихи тұлғалардың рөлін бағалайды; 1848-1849 жылдардағы революциялардың ұқсастығы мен ерекшеліктерін түсіндіру үшін «либерализм», «консерватизм», «социализм», «марксизм», «ұлтшылдық» ұғымдарын жіктейді.	
Бағалау критерийі	- Италия мен Германияның бір уақыт кезеңіндегі тарихи оқиғаларын салыстыру арқылы ұлттық мемлекеттің құрылу маңызын анықтайды; -Италия мен Германиядағы тарихи оқиғаның нәтижелерін түсіндіру үшін «либерализм», «консерватизм», «социализм», «марксизм», «ұлтшылдық» ұғымдарын қолданады.	
Тілдік мақсаттар	Оқушылар: Италия мен Германияның бірігу жолдарының бір-біріне қаншалықты ұқсастығын талқылайды. Италия мен Германия мемлекеттерінің бірігу себептері мен салдарын зерделейді (оқылым). 1848-1849 жылдардағы революцияның мақсаттары мен қорытындыларын талдайды (айтылым). Ұлттық мемлекеттердің экономикалық-саяси дамуына әсер еткен тарихи тұлғалар жайлы ой тұжырымдайды (тыңдалым). Сабақ барысында жаңа сөздердің түсіндірмесін дәптерге жазу жұмыстарын жүргізеді (жазылым). Лексика мен терминология: саяси бытыраңқылық, революциялық жағдай, Неміс кедендік одағы, гросс-бауэрлер, ұлттық қанау, бірігу. Сыныптағы диалог/жазылым үшін пайдалы тілдік бірліктер: Талқылауға арналған тармақтар: Германия мен Италияда ұлттық мемлекет қалыптасты, өйткені Сіз неліктен екенін айта аласыз ба? Неліктен О.Бисмарктың саясаты туралы әртүрлі деректер беріледі? Жазылым бойынша ұсыныстар: Италия мен Германия революцияларына себеп болды.	
Құндылық-тарға баулу	Италия мен Германия мемлекеттерінің бірігуін талқылай отырып, «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының «Тарихтың, мәдениет пен тілдің біртұтастығы» құндылығына баулу. Азаматтық жауапкершілік, өзге елдің тарихына құрметпен қарауға тәрбиелеу.	
Пәнар.байланыс	География, Қазақстан тарихы.	
Тақырып бойынша алдыңғы білім.	1848 жылғы революциялар Еуропада қандай саяси идеяларды қалыптастырды? тақырыбындағы сабақта «7.3.2.5;7.3.1.3» оқу мақсатымен жұмыс жасаған, сол білімдерін Италия мен Германияны оқығанда 7.3.1.4 - әр түрлі елдердің бір уақыт кезеңіндегі тарихи оқиғаларын салыстыру арқылы ұлттық мемлекеттердің қалыптасу маңызын анықтауда; 7.3.2.5-тарихи оқиғаларды түсіндіру үшін «либерализм», «консерватизм», «социализм», «марксизм», «ұлтшылдық» ұғымдарын оқу мақсатымен жұмыста қолданады.	
Сабақ барысы		
Сабақ кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері	Ресурстар
Сабақтың басы. Ұйымдастыру кезеңі. 0-5 минут	Ұйымдастыру шаралары: Амандасу, сабақта жоқ оқушыларды белгілеу. (Егер сабақ кестесі бойынша кейінгі сабақ болса сергіту сәтін өткізу. Мысалы «От шашу»). Топтарға бөлу: Мемлекеттердің аттары жазылған стикерлер арқылы («Италия», «Германия»,«Франция») 3 топқа бөлу. 1-тапсырма. (БЫМ) Оқушылардың сабақ тақырыбына қызығушылығын ояту мақсатына және олардың алдыңғы білімдерін анықтауға арналған ширату жаттығулары: -Революциялық идеялардың барысында ХІХ ғасырдағы Еуропада қандай өзгерістер орын алды? -Италия мен Германия мемлекеттерінің карталарын көрсетіп, оқушыларға бұл мемлекеттерде не болып жатқаны туралы болжау жасату, сұрақтар қою арқылы диалогке тарту: - Картада қандай мемлекеттер бейнеленген? ХІХ ғасырдағы Батыс Еуропа елдері. - ХІХ ғасырда бұл мемлекеттерде қандай өзгерістер болуы мүмкін? - Сонымен, біздің бүгінгі сабағымыздың тақырыбы не туралы деп ойлайсыздар? Сіздердің болжауларыңыз тура келді ме? Сабақтың тақырыбын, мақсаттары мен бағалау критерийлерінанықтау.	Топтардың аттары жазылған стикерлер. «ХІХ ғасырдағы Батыс Еуропа елдері» картасы: http:// www. worldd ofcoins.ru/ countri Сұрақтар

Сабақтың ортасы. Мұғалім таныстырылымы. 2 минут Жұптық жұмыс түрі. 5 минут Топтық жұмыс түрі. 10 минут	2-тапсырма. М. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Еуропа мемлекеттерінің саяси және экономикалық дамуы жайында ақпарат беру. Ж. «Атаулар туралы үш сұрақ» тәсілі. Тақтаға тақырып бойынша 3 негізгі терминді (консерватизм, либерализм, социализм) жазып, оқушыларға осы атауларға байланысты келесі сұрақтарды қою: 1) Қайда? Бұл терминдерді сіздер бұрын қайда және қандай мағынада кездестірдіңіздер? 2) Қалай? Өз тәжірибеңізден осы атауларды қалай қолданатыныңызға мысал келтіре аласыз ба? 3) Қандай? Осы сабақта бұл атаулар қандай байланыста болады деп ойлайсыз? 3-тапсырма. /т/ Мәтінді оқып шығып, екі мемлекеттің бірігу себептерін анықтап, Венн диаграммасына толтырыңыз. 2 айырмашылығын және 1 ұқсастығын анықтаңыз. Дескриптор: - Италия революциясының әлеуметтік-экономикалық себебінің бірінші ерекшелігін анықтайды; - Италия революциясының әлеуметтік-экономикалық себебінің екінші ерекшелігін анықтайды; -Германия революциясының әлеуметтік-экономикалық себебінің бірінші ерекшелігін анықтайды; -Германия революциясының әлеуметтік-экономикалық себебінің екінші ерекшелігін анықтайды; -революциялардың саяси және әлеуметтік-экономикалық жағынан ұқсастығын анықтайды. <table border="1"> <thead> <tr> <th>Әлеуметтік-экономикалық себептер:</th> <th>Ұқсастығы</th> <th>Саяси себептер:</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1-----</td> <td>1-----</td> <td>1-----</td> </tr> <tr> <td>2-----</td> <td></td> <td>2-----</td> </tr> </tbody> </table> Топтар өздерінің зерттеу нәтижелерімен таныстырады. КБ. Екі жұлдыз бір тілек. Ж.«Стикердегі диалог» әдісі. Қабырғаға қиындық деңгейіне байланысты сұрақтар жазылған бірнеше түрлі-түсті қағаздар ілінеді. Топтар стикердегі тарихи тұлғалар жайлы сұрақтарға жауап береді, өз ойларын жазады, пікірлерін қорғайды. 4-тапсырма /т/. Берілген сұрақтар бойынша тұлғаға сипаттама беріңіздер. Жасыл түс: Неліктен Джузеппе Гарибальдиді итальяндық ұлттық идеяның символы деп атады? Сары түс: Камилло Бенсо Кавурдың біртұтас ұлттық мемлекет құру жөніндегі саясатының мәні қандай? Қызыл түс: Отто Бисмарктың «Қан мен тер» саясатының қандай ұтымды және ұтымсыз жақтары болды? Дескрипторлар: - Д.Гарибальдидің тарихи тұлғасына баға береді. - К.Кавур саясатының мәнін сипаттайды. - О.Бисмарктың «Қан мен тер» саясатын талдайды. Д.Гарибальди КБ. «Қосу, алу, керемет» арқылы бағалау.	Әлеуметтік-экономикалық себептер:	Ұқсастығы	Саяси себептер:	1-----	1-----	1-----	2-----		2-----	Презентация постер, маркер, стикер. Оқулық: Алдабек Н. Дүниежүзі тарихы (1640-1900). 8-сынып Алматы: Мектеп, 2018.-208 б. Оқулық, кесте, ҚБ парағы, Дескриптор Оқулық, суреттер.
Әлеуметтік-экономикалық себептер:	Ұқсастығы	Саяси себептер:									
1-----	1-----	1-----									
2-----		2-----									
Сабақтың соңы. 5 минут Жеке жұмыс түрі. 2 минут 1 минут	5-тапсырма. Сабақты қорытындылауға «Серпілген сауал» әдісін қолдану. Оқушылардың тақырыпты талқылау сауалдарын ұйымдастыру: -Сіздің ойыңызша, «Жас Италия» ұйымы елді азат ету мен біріктірудің негізгі күші бола алды ма? -Еуропадағы революциялық көтерілістердің тарихи маңызы бола тұра, не себепті сол елдердің алдында тұрған объективті міндеттерін толықтай шеше алмады? Өз ойыңды дәлелде. -Неліктен 1861 жылы Гарибальди Италияның оңтүстігіндегі билікті Виктор II-Эммануил корольге тапсыруды шешті деп ойлайсыз? -Сыртқы саясатта милитаризм түрінде көрініс тапқан О.Бисмарктың «Қан мен темірдің саясаты» болмағанда, Германия күшті капиталистік державаға айналар ма еді? Дескриптор: Еуропадағы революциялық көтерілістердің тарихи маңызын көрсетеді; 1861 жылы Гарибальди Италияның оңтүстігіндегі билікке қатысты мақсатын айтады; О.Бисмарктың сыртқы саясаттағы бағытын сипаттайды. Рефлексия. «3 минуттық үзіліс». Әр оқушы өзін-өзі формативті бағалайды. Төмендегідей фразалар ұсынылады: -Мен... туралы хабардар болдым. -Менің...жайлы айқын түсінік қалыптасқан тұсы... -Менің...таң қалдырғаны. Мұғалімнің кері байланысы. Үйге тапсырма: Тақырыптан ең негізгі деген 5 оқиға жаз.	 Оқулық, 126-130-бб.									

Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласы, Көкентау ауылы.